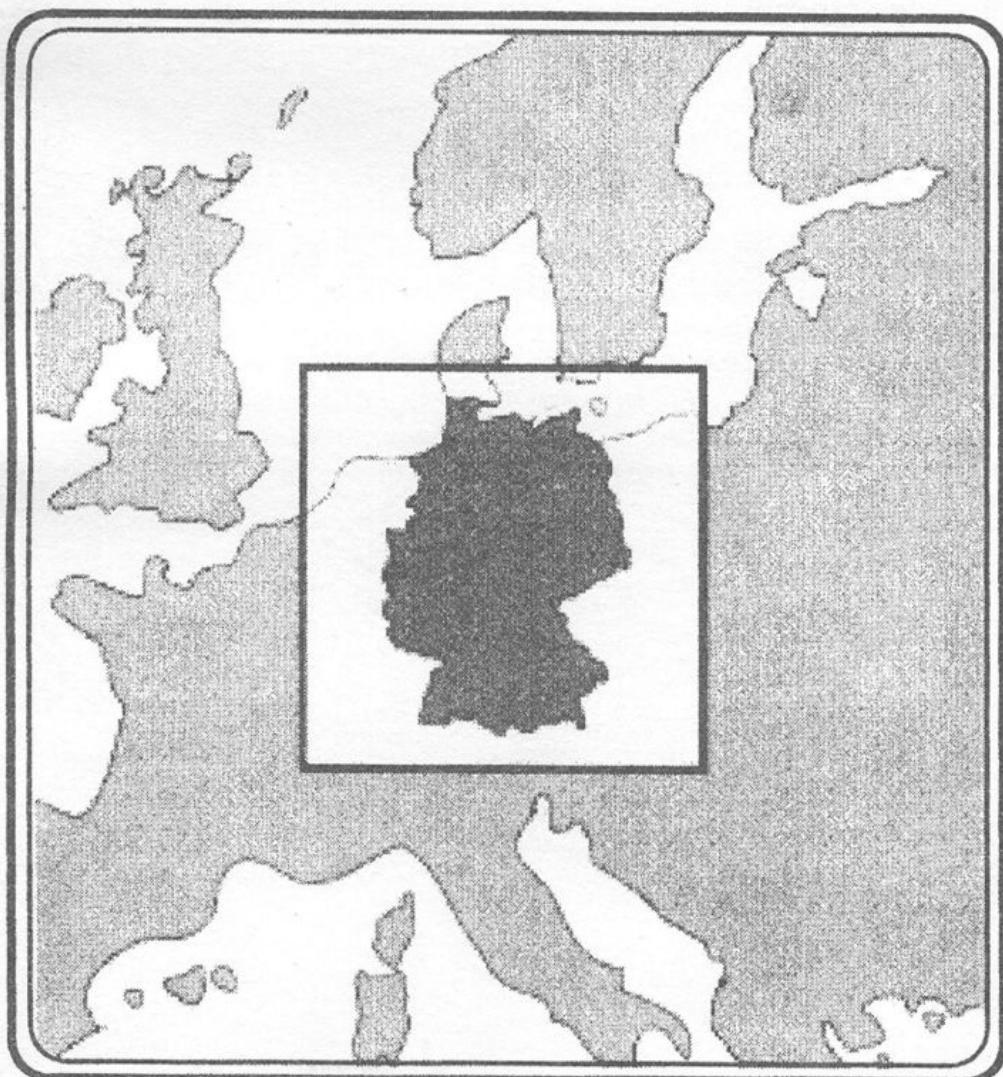

А.І.КУДРЯЧЕНКО

**ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА
ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНІ
(1970-1991 р.р.)**

Київ
1996

ДУ «Інститут Всеукраїнської
історії НАН України»

Автор складає ширу подяку фірмі «РізоПrint» і йї
Генеральному директору Ходаковському Сергію
Миколайовичу за дієву допомогу у виданні цієї
монографії.

Кудряченко Андрій Іванович – доктор
історичних наук, провідний науковий співробіт-
ник Інституту світової економіки і міжна-
родних відносин НАН України. Займається проб-
лемами постконфронтаційного влаштування
на континенті Германіст.

Національна Академія Наук України
Інститут світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

А.І.КУДРЯЧЕНКО

**ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ
НІМЕЧЧИНІ 1970 - 1991 рр.**

ДУ «Інститут Всесвітньої
історії НАН України»

Київ Наукова думка 1996

*Кудряченко Андрій Іванович
Європейська політика Федерацівної Республіки Німеччини
(1970 — 1991 рр.)*

Київ, Наукова думка 1995

В монографії досліджуються особливості формування та реалізації в історично завершений період європейської політики ФРН, яка значною мірою сприяла вирішенню проблем повоєнного упорядкування континенту, безпосередньо вплинула на подолання державного розколу Німеччини та воєнно-політичного протистояння в Європі. Виникнення об'єднаної Німеччини поряд з розвалом Союзу РСР суттєво змінює систему політичних координат, зміщує центри політичного тяжіння і знаменує початок нових міжнародних відносин на континенті.

Розглядається практика стосунків нової ФРН з європейськими країнами і насамперед з незалежною Україною як вагомий чинник стабільності і незворотності історичних змін у сучасному світі.

Для практиків, наукових працівників, викладачів вузів та інших навчальних закладів, всіх, кого цікавить представлена коло проблем.

*Kudrjatschenko Andrii Iw.
European policy of Federal Republik of Germany (1970 — 1991)*

Kyiv, Scienifical thought 1995

This monograph is devoted to the peculiarities of the shaping and implementation of the European policy of Germany during previous historical period. This policy contributed to the resolution of the problems of post-war Europe and impacted on the overcoming of the split of Germany and military-political contradiction in Europe. Appearance of the united Germany as well as dissolution of the Soviet Union changed radically the whole political system, shifted centres of political power, and ushered the new period of international relations on the continent.

The relations between new Germany and European states including independent Ukraine can be regarded as a factor of stability and permanency of historic changes in the modern world.

This book is for experts, researchers, teachers and all other who are interested in the problem.

© A.I.Кудряченко

Зміст

ВСТУП	5
ГЛАВА I. Концепції та доктрини європейської політики Федераційної Республіки Німеччини	17
1. Роль німецького чинника у європейській політиці	17
2. Концептуальні засади європейської політики Бонна	28
3. Механізм розробки і реалізації зовнішньої політики	41
ГЛАВА II. Напрями західноєвропейської політики Федераційної Республіки Німеччини у 1970 – 1989 рр.	49
1. Інтеграційна політика у західноєвропейських структурах	49
2. Партнерство Бонн – Париж – наріжний камінь західноєвропейської стратегії ФРН	67
ГЛАВА III. Трансформація східноєвропейської політики Федераційної Республіки Німеччини у 1970 -1989 рр.	81
1. Докорінні зміни у відносинах з країнами європейського Сходу.....	82
2. Підйоми і спади у східноєвропейській політиці ФРН	93
3. Німецько-німецькі стосунки – від визнання до єднання	104
ГЛАВА IV. Становлення політики об'єднаної Німеччини в Європі у 1990-1991 рр.	118
1. Зовнішньополітичні аспекти об'єднання ФРН і НДР	119
2. Політика Бонна у західному напрямі	132
3. Політичний курс ФРН щодо СРСР і його східноєвропейських партнерів	142
ГЛАВА V. Політика Федераційної Республіки Німеччини щодо незалежної України	154
1. Формування політико-правових зasad двоєсторонніх відносин	155
2. Торговельно-економічна взаємодія ФРН і України	164
3. Науково-технічне і гуманітарне співробітництво двох держав	173
ГЛАВА VI. Роль Німеччини в Європі: Спроба прогнозу	183
ВИСНОВКИ	200
ДОДАТКИ №1-6.	203
ПРИМІТКИ	212
ЛІТЕРАТУРА	235

Contents

INTRODUCTION	5
PART I. Concepts and doktrines of European policy of the Federal Republik of Germany.	17
1. <i>The role of german faktor in European affairs. ....</i>	17
2. <i>Theoretical foundations of European policy of Bonn. ....</i>	28
3. <i>The device of elaboration and implementation of the foreign policy. 41</i>	
PART II. The directions of the Western-European policy of the Federal Republik of Germany in 1970 — 1989.	49
1. <i>Integrational policy in western-european structures. ....</i>	49
2. <i>Partnership between Bonn and Parice as a corner stone of the western european strategy of the Federal Republic of Germany... 67</i>	
PART III. The transformation of the Eastern European policy of the Federal Republic of Germany in 1970-1989.	81
1. <i>Radecal changes in relations with Eastern European states. ....</i>	82
2. <i>Rises and falls in Eastern European policy of Western Germany. 93</i>	
3. <i>German-german relations: from recognition unification. ....</i>	104
PART IV. Development of foreign policy of the united Germany in Europe in 1990-1991.	118
1. <i>Foreign policy aspects of the unification of Federal Republic of Germany and German Democratic Republik. ....</i>	119
2. <i>Western policy of Bonn. ....</i>	132
3. <i>Political course of the Federal Republic of Germany as to the Soviet Union and its Eastern European partners. ....</i>	142
PART V. Policy of the Federal Republic of Germany as to the independent Ukraine.	154
1. <i>Shaping of political and legal foundations of the bilateral relations. ....</i>	155
2. <i>Trade and economic relations between Federal Republic of Germany and Ukraine. ....</i>	164
3. <i>Scientifical, technical and humanitarian cooperation between two states. ....</i>	173
PART VI. The role of Germany in Europe an attempt to forecast	183
CONCLUSIONS	200
ADDITIONS №1-6	203
NOTES	212
LITERATURE	235

ВСТУП

Зовнішня політика Федеративної Республіки Німеччини як держави, що представляє одну із провідних демократій Заходу, справляє значний вплив на ситуацію не лише на європейському континенті, а й у світі в цілому. Стан міжнародних відносин багато в чому залежав у попередні десятиріччя і залежить сьогодні саме від реального змісту європейської політики ФРН. Перші кроки до подолання воєнно-політичного розколу Європи були зроблені на рубежі 70-х років переважно завдяки європейській політиці Бонна. ФРН зробила вагомий внесок у процес так званої розрядки, без якої малоймовірними були б події останнього десятиріччя ХХ століття.

Запропонована тема торкається важливої вузлової проблеми історії Федеративної Республіки Німеччини, що стала визначальною для подальшого розвитку Європи. Актуальність теми визначається такими чинниками: необхідністю дослідити важливу наукову проблему, що має загальнотеоретичне та практичне значення; важливістю зовнішньої політики ФРН у європейському і світовому вимірах, нагальною потребою у неупередженому аналізі процесу розробки та реалізації європейської політики Бонна; прагненням автора до наукового обґрунтування уявних та дійсних причин успіхів і невдач європейського курсу Бонна у досліджуваний історичний період; можливістю використання молодою українською дипломатією історичного досвіду формування та реалізації європейської політики ФРН як щодо країн Європи, так і стосовно інших країн світу.

Актуальність теми дослідження визначає й наукову проблему монографії з'ясування особливостей формування та реалізації європейської політики Бонна у 1970-1991 рр. та оцінку її історичних результатів. З'ясування цієї наукової та прикладної проблеми обумовило і визначення концепції дослідження: найвірогідніші шанси на успіх має така зовнішня політика, яка спирається на національні інтереси, має виважену і реалістичну стратегію й тактику.

Об'єктом дослідження стали міжнародні відносини ФРН з європейськими державами, а предметом — європейська

політика Бонна, ставлення урядових кіл і провідних партій цієї держави до проблем упорядкування й розвитку політичних процесів у Європі. Автор поставив за мету провести науковий аналіз особливостей європейської політики ФРН у 1970-1991 рр. та спрогнозувати її зовнішньополітичний курс у нових умовах.

Для цього були визначені особливості формування основних напрямків європейської політики урядових кіл Бонна в означений період; з'ясовані основні пріоритети, прагматичні підходи, спонукальні мотиви і філософські засади змін європейської політики ФРН відповідно до нових наукових поглядів; показано ступінь впливу різних політичних партій на формування європейської політики цього періоду; запропоновано власне трактування німецько-німецьких відносин у період від визнання НДР до об'єднання її з ФРН; дослідженні зовнішні аспекти досягнення державної єдності німецького народу у процесі подолання воєнно-політичного розколу континенту, місце об'єднаної Німеччини у постконфронтаційній Європі; виявлено арсенал засобів, що їх використовує Бонн при формуванні політики відносно країн молодої демократії, у тому числі України.

Нижня хронологічна межа роботи спирається, власне, не на події приходу до влади нової соціал-ліберальної коаліції (жовтень 1969 р.), а на розгортання цим урядом європейської політики на нових засадах: укладення Московського договору у серпні 1970 р., а далі Варшавського, Берлінського і т.д. Верхньою хронологічною межею є підведення остаточної риски під другою світовою війною. Адже приєднання до ФНР НДР і Західного Берліна у 1990 р. стало можливим завдяки процесам творення нової Європи, що започатковували розбудову неконфронтаційної моделі відносин. Об'єднання Німеччини і розвал СРСР у 1991 р., відчутно змінили всю систему європейських і світових відносин. Тобто визначені хронологічні межі дослідження окреслюють цілком завершений історичний період розвитку ФРН і повоєнної Європи.

Визначення саме цього періоду (1970-1991 рр.) уявляється правомірним, оскільки міжнародно-політичне самовизначення ФРН виявилось через процеси її активної участі в мирному упорядкуванні Європи і структурному наповненні відносин з більшістю країн континенту. Така політика визначення особливих інтересів західно-німецької держави з цілого кола проблем — діалогу Схід — Захід, воєнної політики НАТО і США у Європі, стосунків з країнами східного блоку — вивели державу на новий рівень міжнародних відносин. Доцільність означених хронологічних меж обумовлена також прагненням автора переосмислити під історико-порівняльним кутом зору складні умови, у яких відбулася трансформація європейської політики

ФРН і тих наслідків, до яких призвело коригування і реалізація нових підходів щодо устрою Європи.

Поряд з цим автор вважав за доцільне проаналізувати політику ФРН щодо незалежної України, аби з'ясувати особливості практичної діяльності об'єднаної Німеччини з суб'єктами міжнародних відносин на пострадянському просторі. Це дало змогу значно глибше обґрунтувати характер європейської політики Бонна у досліджуваний період, а також повніше врахувати особливості і головні напрямки зовнішньополітичного курсу ФРН при прогнозуванні її політики в умовах постконфронтаційної Європи.

Методологічною основою дослідження є закони діалектики з урахуванням принципу історизму і використання історико-порівняльного та аналітичного методів наукового дослідження. Автор намагається уникнути помилок багатьох своїх попередників, які часто оцінювали політику ФРН лише з вузькокласових позицій. Сама постановка і розробка авторської концепції щодо європейської політики ФРН в означених хронологічних межах, власне, визначає новизну і теоретичне значення роботи. З огляду на позитивні зміни, що відбулися в Європі, у дослідженні зроблена спроба з нових історичних позицій висвітлити важливу наукову і практичну проблему: об'єктивно проаналізувати зміст, форми, методи та засоби міжнародної діяльності боннських урядових кіл у реалізації ними концептуальних зasad європейського курсу виходячи з німецьких національних інтересів.

Автор при цьому прагнув відійти від усталених схем і оцінок тогочасних подій, дати науково зважену і об'єктивну характеристику історичних процесів, а також по-новому висвітлити ряд важливих подій і явищ, які до цього ігнорувались або споторювались. З цією метою залучено значний масив нових документів, свідчень учасників подій та наукової літератури.

При підготовці даної монографії були використані доступні автору джерела та література — українською, російською, німецькою, англійською та польською мовами. Вони різні за своєю політичною направленістю, науковою цінністю, методологією та методами дослідження, висновками та рекомендаціями. Це дає автору право наголосити, що наукова проблема, розв'язання якої він поставив перед собою за мету, не вирішувалась відповідним чином ні у вітчизняній, ні у науковій літературі Росії та ФРН. Але велике коло наукової літератури і досліджень дали значний матеріал для ретельного з'ясування поставленої проблеми на новій основі.

В ході написання монографії автором проаналізовано, насамперед, широке коло документів зовнішньої політики Федеративної Республіки Німеччини. В їх числі Конституцію

ФРН, договори її з західними союзниками¹ та східно-європейськими партнерами², які торкаються висвітлюваного періоду. До них логічно приєднуються документи німецько-німецьких взаємин від визнання НДР до об'єднання її з ФРН у жовтні 1990 р.³

В роботі широко використані міжнародні документи європейського врегулювання в повоєнний період: Ялтинської і Потсдамської конференції держав-переможниць, Чотирьохсторонньої угоди щодо Західного Берліна, Наради з проблем безпеки і співробітництва в Європі, а також Договір про остаточне врегулювання у відношенні Німеччини, Договір про добросусідство між ФРН і СРСР та угоди з пострадянськими державами⁴. В цих документах відбуваються основні засади і напрями зовнішньої і, зокрема, європейської політики Бонна, вони не лише підсумовували розвиток подій певного історичного періоду, але й визначали напрями, зміни й нові аспекти підходів до європейського курсу (західно) німецьких урядових кіл.

Особливе значення мають праці керівників держави і уряду ФРН, відповідних відомств з питань зовнішньої політики. Серед цього великого кола праць відзначимо роботи: В.Брандта — «Зустрічі й обличчя», «Воля до миру», «Без страху перед 1984 роком»; Г.Шмідта — «Люди й держави», колишнього посла ФРН в Москві Г.Аллардта — «Московський щоденник»; Г.-Д.Геншера — «Німецька зовнішня політика: Вибрані і головні промови»; книгу «Гельмут Коль. Канцлер німецької єдності»; Е.Бара — «До європейського миру: відповідь Горбачову та інші»⁵.

Реалізації завдань і цілей монографії сприяло вивчення заяв урядових коаліцій, відповідних документів щодо нагальних проблем європейського розвитку, які друкувалися в інформаційному бюллетні федерального уряду та партійній пресі.

З метою поглиблленого аналізу проблем трансформації зовнішньополітичних підходів урядових коаліцій вивчались програмні документи юрішенні політичних партій, їх керівних органів. Концептуальні засади, конкретні підходи чи зміни позицій відображалися у заявах щодо конкретних зовнішньополітичних кроків, а також передвиборчих програмах політичних партій чи виступах їх керівників у бундестазі, що виходили спеціальними випусками, друкувалися у періодичних виданнях⁷.

Важливим джерелом дослідження були офіційні матеріали урядових візитів до ФРН та політиків з Рейну до європейських країн, зустрічей в верхах, перш за все, з радянським керівництвом і його правонаступниками. Адже за визначенням самих боннських політиків відносини з Москвою виходять далеко за

межі двосторонніх стосунків, вони мають першочергове значення для європейського устрою в роки перелому міжнародних відносин і у постконфронтаційний період.

Значний фактичний матеріал про двосторонні і багатосторонні відносини, про міжпарламентські та міжурядові стосунки ФРН з європейськими країнами несуть відповідні інформаційні парламентські і урядові видання Бонна⁸, зовнішньополітичний, історичні та інші суспільно-політичні часописи⁹. В них містяться як офіційні підходи, так і оцінки політиків різних орієнтацій. Про динаміку розвитку економічних, науково-технічних відносин і стосунків у гуманітарній сфері автор почерпнує дані з статистичних щорічників, повідомлень федерального статистичного управління та деяких інших видань.

Важливим джерелом були також періодичні видання різних політичних орієнтацій ФРН та інших країн. На підставі довідково-статистичних матеріалів та преси в додатку складені таблиці, наведені порівняльні дані, що доповнюють дослідження, уточнюють його необхідними фактами, картами¹⁰. Все це має підтверджити позицію, яку обстоює автор дослідження.

Для орієнтації в досліджуваній проблематиці, а також для визначення місця даної монографії в процесі наукового осмислення основних вітчизняних досліджень, аналізу німецькополітичних концепцій автором використана різноманітна література. Були прискіпливо розглянуті праці провідних радянських, російських і українських германістів. Здобутки останніх дають підстави стверджувати, що існує й розвивається наша національна школа германістики, започаткована у 60-х рр. На час написання цієї монографії в Україні було видано понад 20 монографій, книг, брошур та збірників наукових праць і лише у 80 роки захищено більше 10 дисертacій з історичної проблематики повоєнної Німеччини. Публікації та дисертації спеціалістів-германістів України — Аппатова С.І., Власова С.М., Гулевича В.Н., Зав'ялова А.С., Кулінича І.М., Маркова К.М., Мирончука В.Д. та інших, недивлячись на зумовлений об'єктивними обставинами ідеологічний детермінізм їх висновків та оцінок, мають більш широке значення. Крім цього вітчизняні роботи і дисертаційні дослідження сприяли увізначенні власної концепції наукового пошуку.

При вивчені літератури, як власне і в самій монографії, автор використовував проблемно-історичний підхід, який дозволив зосередити увагу на вузлових аспектах досліджуваної теми. В цьому зв'язку матеріали наукового характеру умовно розділені автором на такі напрямки: а/ література Радянського Союзу і НДР періоду холодної війни, б/ виступи радянських і східноєвропейських політиків та вчених рубежа 80-90-х років,

---

а також країн СНД в наступні роки, в/ західнонімецька література з європейської політики ФРН та концепцій вирішення проблем розколотої Німеччини.

Слід відзначити, що в першій групі наукових праць розглядається широке коло проблем європейського і німецького влаштування в контексті біполлярного світу. Крім монографічних досліджень Галкіна А.А., Єжова В.Д., Кремера І.С., Млюкової В.І., Нарочинської Н.А., Ніколаєва П.А., Павлова Н.В., Орлова В.С. та ін. наукову цінність також мають мемуарні роботи безпосередніх учасників подій навколо і в самій повоєнній Німеччині — Абрасимова П.А., Бережкова В.М., Майського І.М., Тюльпанова С.І., Фаліна В.М. та інших, що дозволяють значно глибше вникнути в деталі складних і суперечливих процесів, що відносились до німецького чинника в повоєнній Європі.

В роботах цих авторів аналізується великий масив фактичного матеріалу, досить детально розглядається вимір відносин Німеччини й Європи, хід підготовки й самих переговорів, позицій Радянського Союзу до повоєнного врегулювання, збереження статус-кво, розрядки в Європі. Дослідження даних авторів висвітлюють місце ФРН і всієї німецької проблематики в контексті дуалістичної системи забезпечення міжнародної безпеки і загального протистояння поміж Сходом і Заходом.

Проте не слід упускати з поля зору, що ці праці відбувають й підходи свого часу, не відхиляються від офіційних установок колишніх СРСР та НДР. Існувавши в ті часи ідеологічний тиск і партійна цензура обумовлювали відповідні підходи й оцінки подій, позицій ФРН, її європейського курсу. Разом з цим без врахування цієї літератури неможливо правильно оцінити проблематику того періоду, в повному обсязі відтворити і врахувати особливості минулого, їх впливу на сьогодення.

Окремі аспекти і напрямки європейської політики ФРН в 80-х роках були висвітлені в ряді монографій та дисертаційних дослідженнях Власова С.М., Гулевича В.Н., Єлисеєва М.Г., Жукова І.С., Істягіна Л.Г., Кремера І.С., Кузьміна В.Ю., Маркова К.А., Мірончука В.Д., Огризко В.Г., Павлова Н.В., Снапковського В.Є., Сочнева В.В. та інших¹¹. Ці автори аналізують роль ФРН в системі відносин Схід-Захід, німецько-німецькі стосунки, вплив партій на вироблення зовнішньої політики Бонна.

Інше коло авторів становлять дослідники: Зібарова М.С., Краснов Ю.М., Розанов Г.Л., Сергієва О.В., Суботін А.А., Сутулін А.М., Шенаев В.Н., Шок В.Р., Цеділіна Є.В. та інші. В своїх роботах вони розглядали проблеми відносин ФРН з західними партнерами: підходи Бонна до «європейського будівництва», воєнно-політичні аспекти відносин, атлантичні зв'язки тощо¹².

На початку 90-х років з'явились публікації науковців, в яких висвітлювалася німецька проблематика і обґрунтовувалася необхідність подолання конфронтації в Європі поміж Сходом і Заходом, з нових позицій розглядалась система взаємин ФРН з урахуванням регіональних і загальносвітових глобальних процесів¹³. Це засвідчувало великий інтерес наукової громадськості до розвитку подій в Німеччині, її ролі в Європі. Такі роботи допомогли автору більш точно визначити акценти монографії.

На рубежі 80-90-х років вітчизняна германістика поступово звільнялась від догматизму та ідеологічних стереотипів, більш критично переосмислювала попередні оцінки, що донедавна здавалися одвічними. Тим самим були зроблені перші кроки до становлення германістики позбавленої упередженості в країнах СНД, яка торує непростий шлях розбираючи ті завали, які накопичувались у попередні десятиріччя.

Здійснюючи зовнішню політику на нових засадах, надавши свободу вибору соціальної та політичної системи східноєвропейським країнам, Радянський Союз значною мірою сприяв завершенню холодної війни та вирішенню завдань подолання розколу Європи й Німеччини, що виникли логічними складовими елементами глобальних процесів. Однак цьому передувала досить гостра політична дискусія в науковій літературі по всьому колу питань відносин СРСР з ФРН і НДР. В аналітичних статтях Дацичева В.І., Португалова Н.С., Бовіна А.Є., Копелева Л.В., Максимічева І.Ф., Смольникова С.В. та інших¹⁴ з критичних позицій оцінювався досвід минулого, обстоювалось переконання, що в нових умовах об'єднана Німеччина більш за все відповідає як інтересам єднання на континенті, процесам подолання двополюсного протистояння, так і інтересам СРСР.

Даній групі авторів протистояли прихильники зовсім іншої лінії, зокрема, деякі військові фахівці, а також народні депутати СРСР Алкснис В.І., Петрушенко М.С., Коган Е.В. та д.ін. Вони стверджували, що Радянський Союз добровільно поступився німцям в холодній війні, що інтереси безпеки останнього були зраджені, коли радянське керівництво погодилось на входження об'єднаної Німеччини до НАТО і так далі¹⁵.

В період зростаючої взаємозалежності світу в ракетно-ядерну епоху одномірне розуміння безпеки як виключно військово-стратегічної проблеми стає надбанням минулого. Автор підкреслює, що, зокрема, після ядерної аварії на Чорнобильській АЕС неупередженим дослідникам і політикам стала більш очевидною неподільність безпеки, яка повинна базуватися на взаємній основі, з урахуванням не лише військових, але й політичних, економічних екологічних,

технологічних, гуманітарних та інших чинників. В цьому зв'язку автор спирався на доробок в працях Арбатова А.Г., Давидова Ю.П., Караганова С.М. та інших¹⁶. Автор вважає, що за умов кардинальних змін на європейському континенті інтересам безпеки відповідають розширення політичного діалогу, зниження рівня озброєнь, подолання регіональних воєнних конфліктів на теренах колишніх СРСР і Югославії. Важливе місце має посісти нарощування потенціалу довіри і співробітництва об'єднаної Німеччини з усіма постсоціалістичними країнами, в їх числі і з незалежною Україною.

При аналізі німецько-німецьких стосунків були використані також роботи авторів із екс-НДР. Беручи до уваги заідеологізованість, властиву роботам Ф.Берга, С.Дернберга, В.Ерзіля, Г.Кайдерлінга, В.Мюнцера, В.Шмідта та інших, з них можна використати чималий фактичний матеріал, дізнатися про підходи східнонімецької сторони до нагальних проблем європейської безпеки¹⁷. Водночас в цих працях відбився курс керівництва СЄПН на розмежування НДР з західнонімецьким сусідом. При дослідженні зовнішніх аспектів подолання дводержавності німців, нарощування співпраці об'єднаної Німеччини зі східно-європейськими партнерами, автором використані також роботи науковців Польського інституту міжнародних справ М.Томали, І.Барца і деякі спільні польсько-німецькі видання¹⁸, роботи науковців інших країн¹⁹.

Відповідний інтерес мають праці західних і, перш за все, західнонімецьких фахівців. Зрозуміло, що не всі ці роботи рівноцінні, в них також трапляються елементи упередженого підходу до подій, що аналізуються в монографії. Це відчутно проявлялося в період холодної війни. Але без використання і аналізу цих джерел неможливо оцінювати ситуацію і співставити різні точки зору.

Наріжним критерієм, який відрізняв різні зовнішньо-політичні концепції у ФРН було ставлення до проблеми державного розколу німецької нації в повоєнному устрої Європи і шляхів його подолання, а також підходи до безпеки країни, відносини останньої з державами протилежних суспільних систем. Автор вважає за доцільне розділити літературу на три основні групи: 1) радикальну, де обстоювались силові підходи досягнення єдності Німеччини і підпорядкованої цьому європейської політики ФРН; 2) компромісну, яка з урахуванням розколу Європи, допускала пошук взаємоприйнятних рішень; 3) традиційну, автори якої ґрунтуючись на історичній традиції обстоювали доцільність збереження дводержавності німецької нації, вбачаючи в цьому одну із умов стабільності в Європі.

До першої групи політиків і дослідників можна віднести К.Аденауера, К.Шумахера, Т.Делера та інших²⁰. Їх розрахунки в тій чи іншій мірі ґрутувались на необхідності такого військово-політичного, економічного і соціального розвитку ФРН, при якому вона могла б силовими методами та за допомогою атлантичної солідарності отримати зверхність над НДР тим самим «перетягти» останню на свій бік.

Самою багаточисельною є друга група дослідників – В.Брунс, В.Венор, В.Зайферт, Г.-О.Лобенталь, Х.Рюденклау, Я.Шедеви, Х.Шеер, М.Штюрмер, Т.Швайсфурт та деякі інші²¹. В підходах цих авторів відбувається широкий спектр ідей – від орієнтації на різні моделі німецької конфедерації, досягнення нейтрального статусу Німеччини, до синхронізації процесу об'єднання і створення нової системи безпеки в Європі.

Представники третього напрямку – К.Ф.Бойме, А.Кленне, Л.Пробст, Р.Майер, П.Глотц, Г.Хаймен та інші²² виходили із зasad збереження статус-кво. Вони обґрутували свої підходи, виходячи не з ідеологічних міркувань, а із бажання не піддавати німців можливому новому ризику міжнародного збройного конфлікту. Ці автори брали до уваги протидію об'єднанню багатьох держав, що була відчутина на початку торування шляху єдності Німеччини і викликала побоюваннями відродження минулого німецького експансіонізму і агресивності.

Серед використаної літератури були й праці, в яких аналізуються позиції партій та урядів з проблем взаємовідносин ФРН з НДР, їх поглядів на перспективу досягнення єдності. Це роботи як партійних діячів, так і дослідників цих проблем: Е.Бара, Г.-Д.Геншера, В.Зайфера, Л.Г.Едгара, Л.Пробста, В.Пута, Я.Шмунде, Я.Шнапертца та інших²³.

Віддаючи належне науковим розробкам щодо можливих шляхів досягнення німецької держаної єдності в контексті загальноєвропейських процесів, автор вважає доцільним наголосити, що у ФРН серед фахівців не існувало єдиного підходу до німецької єдності і пов'язаних з нею проблем. Це пояснюється не в останню чергу тим, що значення подій в німецьких державах далеко виходило за межі регіону. Лише кардинальні зміни всієї ситуації в Європі і світі, добра воля чотирьох держав-переможниць і потяг двох німецьких держав, прихильність інших європейських країн зробили можливим подолання державного німецького розколу. Революційні події в экс-НДР, вибір її громадян зумовили необхідність термінового прийняття рішень, що привели до трансформації системи європейських відносин.

При вивченні зовнішньополітичної діяльності Бонна у західноєвропейському напрямі автор спирається на фундаментальні, колективні праці з історії ФРН²⁴, а також на дослідження з проблем безпеки країни²⁵, значне коло робіт з

теорії і практики «європейського будівництва»²⁶. При цьому були співставлені не лише точки зору дослідників, а також практиків, безпосередніх учасників вказаних процесів.

При аналізі нового стану об'єднаної Німеччини на початку 90-х років в Європі, розглядаються міжнародні документи, заяви політичних лідерів і партій, які характеризують позиції Бонна, Москви, Києва та інших суб'єктів міжнародних відносин. Автором проаналізована політико-правова база українсько-німецьких взаємовідносин, яка станом на 1994 р. складала біля 30 двосторонніх договорів та угод, а також майже 3-х річна практика нових стосунків наших держав.

В монографії вирішена важлива наукова проблема, результати якої можуть бути використані для подальшого, глибшого вивчення цієї та суміжної проблематики, а також використані у зовнішньополітичній практиці. Фактичний матеріал та узагальнюючі висновки можуть стати в нагоді для поглибленого аналізу і наукового прогнозування перспектив європейської політики ФРН, підготовки відповідних документів зовнішньої політики України.

Вузлові проблеми повоєнного устрою Європи, підходи боннського уряду до об'єднання європейських народів дають розуміння зовнішньо-політичного курсу ФРН, його специфіки, що варто мати на увазі при обговоренні і прийнятті державних рішень та подоланні існуючих в українській масовій свідомості неадекватних уявлень про суть, характер і напрямки політики ФРН у Європі.

Практичне значення мають також матеріали й відповідний аналіз практики торгово-економічного, науково-технічного та гуманітарного німецько-українського співробітництва для відповідних міністерств і державних установ України, членів аналогічних депутатських комісій та управління міжнародної служби Президента України.

Матеріали монографії можуть використовуватися і при розробці та викладанні курсів «Історія міжнародних відносин та зовнішньої політики», «Історія дипломатії», «Зовнішня політика ФРН» та різноманітних спецкурсів для студентів гуманітарних факультетів вузів України.

Автор висуває ряд теоретичних положень полемічного спрямування стосовно уявлень про європейську політику ФРН до розпаду СРСР. Розпочати трансформацію зовнішньої політики Західної Німеччини мала соціал-ліберальна урядова коаліція, бо соціал-демократи (СДПН) — реформісти за своєю природою. Очоливши уряд ФРН, уже в 70-х роках ця партія, випереджаючи майбутні підходи радянського лідера М.Горбачова, зробила важливі кроки на шляху до деідеологізації міжнародних відносин, насамперед у німецько-німецьких стосунках. СДПН відкинула спроби вирішувати проблеми

через загострення ситуації: єдиною продуктивною формою спілкування ФРН з іншими державами і насамперед з НДР вона передбачила діалог. Соціал-демократи підкреслювали, що хто хоче змінити статус-кво, той повинен перш за все його визнати. Тобто домінантними визнавалися діалог та інші цивілізовані форми відносин. Значення такого підходу очевидне, якщо виходити із національних інтересів, цінностікої особистості і кожного прожитого нею дня.

У той час наукова література колишнього Радянського Союзу досить часто оцінювала нові підходи лише як спробу «мирного проникнення», ерозії соціалістичної ідеології, пристосування капіталізму до нових умов. Проте політику СДПН підтримували мільйони виборців ФРН. Звичайно, були ідеологічні центри, які вважали за необхідне використовувати розширення масштабів політичного, економічного і культурного співробітництва для посилення західного впливу. Підкреслимо, що таке співробітництво сприяло ознайомленню з цінностями стабільної правової і демократичної системи західних країн, до якої прагнуть тепер і східноєвропейські держави.

Рішення прийняті в Ялті і Потсдамі для Радянського Союзу були гарантією відвернення можливого нового збройного конфлікту в Європі, тому збереження і змінення статус-кво на континенті, його розподілу (зокрема, територіального) залишалось генеральною лінією зовнішньої політики СРСР до останнього часу. Нинішні процеси спрямовані на об'єднання Європи, до яких приєднуються і держави, які ще недавно входили до Радянського Союзу, підтверджують тим самим, що ті, хто засуджував поділ Європи (зокрема, у ФРН) мислили ширше і бачили далі за межі прихильники повоєнної дипломатії на Старій і Смоленській площах у Москві.

Державні діячі колишнього СРСР, а за ними й ідеологи та науковці, досить довго і вперто відмовляли німецькому народові у праві на соціальне самовизначення, а підходи західно-німецьких політиків і дослідників щодо національних інтересів і пошуку шляхів подолання державного розколу однієї із впливових націй Європи неодмінно сприймали як прояви реваншизму, як домагання, не варти уваги чи серйозного аналізу. У той же час навіть будь-який національний рух в Африці чи на іншому континенті оцінювався Москвою як прогресивний, більше того, негайно підтримувався «оплотом світового соціального прогресу» — СРСР. Однак, пропозиції «відпустити НДР», усвідомлення хибності політики СРСР з цього питання для радянського керівництва були не нові. Їх обстоював, наприклад, Л.П.Берія у 1953 р., пропонуючи відмовитись від будівництва соціалізму у Східній Німеччині, щоб Західна Східна Німеччини об'єдналися як одна буржуазна миролюбива держава. Однак його опоненти вважали, що

буржуазна Німеччина не може бути миролюбивою, а пропозиції Берії оцінювалися як зрадницькі.

Нарешті, в наукових дослідженнях радянської германістики невід'ємність ФРН від Заходу часто-густо протиставлялася боніській політиці щодо східноєвропейських країн. Проте глибока інтеграція Федеративної Республіки у західноєвропейські структури стала не лише передумовою, а й гарантом подальшої безпеки в Європі за умови існування об'єднаної Німеччини.

Підкреслимо, що новим підходам дослідження, на думку автора, повинна слугувати і реалізація прогнозичної функції науки. Адже покликання будь-якого історичного дослідження не обмежується лише аналізом минулого. Воно повинно давати відповідь, принаймні, в рамках можливого, на питання стосовно майбутнього розвитку процесів пов'язаних з предметом дослідження. Тому виходячи з цих міркувань а також, враховуючи реальний стан речей початку 90-х років і ще не усталену практику зносин, автор робить власні прогнози щодо майбутнього об'єднаної Німеччини у європейському ландшафті.

ДУ «Інститут історії НАН України

ГЛАВА І. КОНЦЕПЦІЇ ТА ДОКТРИНИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛКИ НІМЕЧЧИНІ

Осмислення процесів функціонування і розвитку системи міжнародних відносин, безперечно, справляє вплив на розробку конкретних політичних кроків держави на світовій арені. Від того, наскільки реалістичними і послідовними будуть прогнози або ідеальними моделі розвитку громадських і суспільних процесів, багато в чому залежить ефективність дипломатичної діяльності держави. Зовнішньополітичні доктрини і концепції якраз і визначають теоретичну модель стану міжнародних відносин у взаємозв'язку з зовнішньополітичним курсом країни.

Зовнішньополітичні концепції відбувають міжнародні інтереси урядових кіл тієї чи іншої держави. Тому в основі розробки концепцій завжди лежить цілеспрямована діяльність, більш чи менш визначене соціальне замовлення. Так, доктринальне оформлення зовнішньої політики Федеративної Республіки Німеччини здійснюється під впливом реалій міжнародного становища в Європі і світі, внутрішніх та зовнішніх чинників, з урахуванням історичного досвіду німецького народу та практики європейського устрою у повоєнний час.

Ось чому варто проаналізувати еволюцію ролі ФРН у повоєнній Європі, власне, доктрини і концепції її європейської політики, механізм розробки і реалізації нею зовнішньої політики.

1. Роль німецького чинника у європейській політиці

Розглядаючи німецький чинник як складову взаємовідносин німецького народу з іншими народами і державами, правомірним буде зазначити, що державна організація життя німецького народу ніколи не була суттєво внутрішньою проблемою. Стан справ на німецькій землі значною мірою визначався політичним кліматом на європейському континенті.

Історія становлення відносин Німеччини з народами Європи складна і суперечлива, їх визначали багатовікові переплетіння двох тенденцій у розвитку Німеччини – відцентрової і доцентрової. У минулому Німеччина об'єднувалась двічі: у 962 р. саксонський король Оттон I проголосив у Римі створення Священної римської імперії німецької нації, у 1871 р. у Версальському палаці переможеної Франції була проголошена Німецька імперія. Між цими датами пролягло тисячоліття роздрібленості. Німеччина за своїм політичним становищем завжди була перехрестям не лише торгових шляхів, а й династичних зіткнень, воєнних кампаній, дипломатичних торгів. Приймаючи участь майже у всіх європейських подіях, Німеччина була то надто слабкою і

ставала здобиччю своїх сусідів, то досить сильною і являла серйозну небезпеку для останніх. Це не могло не позначитись на розвитку національної самосвідомості. В офіційній ідеології, насамперед Прусії, з XVIII ст. центральне місце посідав культ сили, прославлення виняткової ролі Німеччини, «невідмовного тевтонського духу», уклінність подвигам старонімецьких вождів Аріовісти і Армінія, завоюванням Оттона I і Фрідріха Барбаросси.

Як відомо, прогресивний за своїм історичним змістом, але дещо запізнілий процес консолідації нації було завершено за відомою формулою О.Бісмарка — «мечем і вогнем». У самому центрі Європи виникла мілітаристська держава, впевнена у своїй могутності, яка сповідувала ідеологію агресивного націоналізму 1. При цьому вона, як і ряд інших держав, опізнилась до розподілу колоніальних територій. Звичайно, Німецька імперія була не єдиним вогнищем великороджавного націоналізму та експансіонізму, але саме вона порушувала баланс сили, рівновагу і заперечувала кордони не лише колоніальних володінь. Невідворотна логіка боротьби за переділ і нові позиції у світогospодарських відносинах привели Європу і людство до двох світових воєн. Для Німеччини ці війни, окрім всього іншого, закінчувалися поразкою, а остання привела до тотальної катастрофи 1945 р. і розколу її на дві держави.

Рішення, прийняті на Ялтинській і Потсдамській конференціях керівників країн-переможниць, безпосередньо торкалися повоєнного упорядкування на європейському континенті. Протягом повоєнних десятиліть вони були предметом дискусій різних підходів навіть у ФРН. На Ялтинській і Потсдамській конференціях три держави-переможниці (ще без участі Франції) домовилися про відновлення демілітаризованої, денацифікованої, демократизованої Німеччини як єдиної держави, якою управляла б союзна Контрольна рада у Берліні 2. Шоправда, в роки війни поміж У.Черчілем, Ф.Рузельтом і Й.Сталіном були розмови про розподіл Німеччини. У Черчіль, наприклад, розвивав романтичні ідеї про створення деяких Дунайської і Рейнської конфедерацій. Однак ці розмови не стали політичними рішеннями і перші кроки союзницької політики не виключали можливості існування єдиної Німеччини.

Проте наступні дії держав-переможниць, різне тлумачення укладених угод і логіка холодної війни, що набирала сили, призвели до біполярності світу, розколу Європи і відповідно Німеччини. Холодна війна перетворилася у визначальний чинник радянсько-американських відносин, протистояння охопило усі сфери взаємодії держав — політичну, дипломатичну, воєнну, економічну, ідеологічну і навіть психологічну. Конfrontаційність пронизувала всі види стосунків.

Шлях, який випав на долю німецького народу в повоєнні роки, був складним і неоднозначним. Окупація повинна була назавжди відбити у Німеччини потяг до світового панування після невдалих спроб у 1914 і 1939 рр. Планувалося заслокоїти на майбутнє тевтонський завойовницький дух, знищити Прусію як оплот мілітаризму, виховати німецький народ у демократичному дусі. Держави-переможниці дійшли згоди на виселення німців з Польщі, Угорщини та Чехословаччини. Переселені понад 11 млн. німців заплатили за німецьку провину. Було пересунуто на Захід польський кордон, до СРСР відійшли Кенігсберг та Східні території міжвоєнної Польщі (Див. карту Німеччини у 1945 р., додаток №1).

Протиріччя двох соціальних систем, воєнне протистояння найбільше відбилися на житті Німеччини. Взаємні звинувачення у відповідальності за розкол країни лише слабо приховували той факт, що два блоки поділили Європу на сфери впливу, при

Залізна завіса закрилася 13 серпня 1961...

цьому фронтова смуга проходила через цю країну. Неприйняття кожною системою принципів та цінностей другої сторони було категоричним, протиборство інколи набирало крайніх форм, що загрожувало європейській безпеці 3. Стан справ у повоєнній Європі залежав від системи стосунків між двома наддержавами або від ставлення однієї з них до конкретної ситуації.

Експансіонізм, боротьба за сфери впливу були домінантою зовнішньої політики як США, так і Радянського Союзу. З боку СРСР були прямі або заувальовані домагання на розширення сфери свого впливу, примноження числа країн-сателітів. Кремль намагався виправдати ці домагання величими втратами народів СРСР у боротьбі з фашизмом. Друга ж надержава – США, – яка до другої світової війни не мала смаку до європейського театру політичних пристрастей, з моменту набуття статусу ядерної держави стала виявляти небайдужість до своїх позицій у Європі 4.

На рубежі 90-х років рішення Ялти вже тлумачили як план надання народам права на самовизначення та демократичний устрій 5. У 1990 і в наступні роки на вирішення проблем Європи справляло вплив нове співвідношення сил та інтересів. Європа знову звернулася, як і в повоєнні роки, до німецької проблеми. Німці чітко визначилися стосовно свого місця в інтегрованій Європі. Приналежність до західноєвропейських структур об'єднаної Німеччини мала стати запорукою того, що вона не зможе вдатися до нових зовнішньополітичних амбіцій, які могли б знову закінчитися крахом 6. Західна Європа кінця ХХ ст. розвивається в умовах економічного прогресу, демократичної системи, її піднесення майже ніхто не міг передбачити тоді, коли вона перебувала у повоєнних руїнах.

Державний розкол німців зберігався понад сорок років, що становили етап історичного розвитку. Він, звичайно, не міг не відбитися на укладі життя, що ускладнило проблеми, пов'язані з набуттям єдності після досягнення первого, надто важливого рубежу – подолання державного розколу. Однак, з повною впевненістю можна стверджувати, що національно-культурна єдність німецького народу – єдність мови, поезії, мистецтва тощо, як і єдність усвідомлення історичної долі у німців, існували завжди. Ця єдність була потужною спонукальною силою і тоді, коли Німеччина була розділена на 360 (пізніше на 36) самостійних держав, і в наш час, коли була розділена спочатку на чотири зони окупації, а потім на дві політико-ідеологічно ворожі держави – ФРН і НДР. 40 років існування дводержавності не змогли знищити у німецького народу прихильності до національного возз'єднання. Про це досить переконливо свідчили результати багатьох опитувань громадської думки і насамперед лютневе опитування 1990 р. Так, у ФРН понад 3/4 опитуваних висловилися за об'єднання,

Потяг до демократії і національної єдності набирає сили

в НДР лише 1/4 опитуваних не дали ствердної відповіді на запитання про можливе об'єднання двох німецьких держав. Та найпереконливіше свідчить про те історія швидкого приєднання НДР до ФРН 7. У небуття відійшла НДР, досягнуто мети, яка здавалася багатьом малоймовірною, —встановлена природна єдність німецької нації, до якої прагнули кілька поколінь народу повоєнної Німеччини.

Суттєво, що німецька нація менш за все на шляху до возз'єднання бородась зовнішніми силами, навпаки, вона дедалі більше вдосконювала саму себе. Німці НДР і ФРН своїм прагненням до миру і безлеку Європі зробили можливим повернення власної державної єдності після довгого шляху роз'єднання, покаяння і спокути. Останнє далося не просто, про що свідчили рецедиви минулого в часи холодної війни, та й не тільки вони. Однак, головним було те, що німецький народ, його кращі представники суміли піднятися до переосмислення національних цінностей і цілей, зважившись на розрив із багатьма віковими традиціями. Таким чином, було досягнуто радикального оновлення суспільства. Німеччина відмовилася від того, що робило її загрозою для сусідніх держав і народів. Без цього, звичайно, європейська політика Бонна не могла трансформуватись, а, отже, і конструктивно підійти до проблем Європи 90-х років.

Чому саме ФРН стала основою відновлення німецької єдності? Чому зникла НДР як «перша держава робітників і селян на німецькій землі?»

У цьому зв'язку доцільно прислухатись до роздумів М.Сеніна, який працював у складі Контрольної комісії у повоєнній Німеччині. Констатуючи існування двох німецьких держав — ФРН і НДР — автор у 60-і роки зазначав: «Жодна із цих країн не може ігнорувати об'єктивну тенденцію, що відбувається у прагненні німців до відновлення своєї національно-державної єдності. Більше того, і ФРН, і НДР ведуть боротьбу за майбутнє німецького народу. Результати цієї боротьби значною мірою залежатимуть від того, яка німецька держава виявить найбільшу життєздатність і тим самим спровоцирує вирішальний вплив на розвиток нації». Вирішення німецької проблеми й умови досягнення єдності німецького народу М.Сенін багато в чому пов'язував із забезпеченням європейської безпеки 8. Отже, історичний розвиток показав, що більшу життєздатність виявила Федеративна Республіка Німеччина.

З погляду 90-х років очевидна уразливість позиції екс-НДР, її підходів до вирішення внутрішніх проблем, проведення зовнішньополітичного курсу. Особливі вади цієї політики виявилися у кінці 80-х років, коли щорічно кілька тисяч громадян НДР емігрували до ФРН, а показне економічне піднесення у Східній Німеччині спиралося на чималі кредити Бонна і пільгові сировинні надходження з СРСР та інших країн РЕВ. Політичне керівництво екс-НДР не підтримувало нових гасел Москви — «перебудова», «гласність» і «демократія». Партийні функціонери, втрачаючи відчуття реальності, вдавалися до різних заходів, щоб прикрасити становище і продемонструвати «єдність партії і народу». Соціалізм кольору НДР, політичний курс цієї країни ставав дедалі більшим анахронізмом на фоні зростаючих демократичних перетворень у країнах східноєвропейського блоку. Потяг власного народу до самовизначення і демократії у Берліні вперто не помічали. Так, Е.Хонеккер у січні 1989 р. стверджував, що Берлінський мур стоятиме і через 50, і 100 років, до тих пір, поки не зникнуть умови, що викликали його зведення 9. Відповідних висновків не було зроблено східноберлінським режимом і після відкриття Угорщиною власних кордонів та надання можливості 50 000 жителів НДР вийти через Австрію до ФРН 10-11 вересня 1989 р. Приклад Угорщини наслідували уряди й інших східноєвропейських країн. Якщо у попередні роки ФРН підхилювала економічну ходу НДР, то вже на початку об'єднувального процесу вона взяла на себе весь економічний тягар витрат щодо подолання кризи у Східній Німеччині. Так, допомога Бонна екс-НДР станом на лютій 1990 р. сягала понад 220 млн. німецьких марок 10.

Нерідко можна зустріти натяки на те, що для збереження НДР міг більше зробити Радянський Союз. Звичайно, допомога йї могла б бути надана за умови, що небезпека загрожувала

ззовні. Насправді ж було зовсім інше. Подальше існування НДР заперечував насамперед її власний народ — спочатку шляхом масового переходу до ФРН, а потім у ході перших в історії НДР вільних виборів 11. Суттєво, що у 1990 р. відбулася не ліквідація, а самоліквідація НДР. Нав'язувати народу що-небудь силою в умовах тогочасних реалій було справою безперспективною.

Варто зауважити, що НДР без реальних перспектив об'єднання з ФРН могла швидко перетворитися у суттєвий фактор нестабільності на континенті. До такої межі небезпеки не були готові два воєнно-політичні блоки, союзники німецьких держав. Так, про це було чітко сказано у Заяві Ради голів держав і урядів Європейського співтовариства, прийнятій на засіданні у Страсбурзі 9 грудня 1989 р. 12 та у Комюніке 15 засідання Ради РЕВ від 10 січня 1990 р. в Софії 13. Спільними вимогами до німецьких держав з боку цих угруповань були: демократичне самовизначення, стабільність і безпека в Європі. В той же час прагнення громадян НДР до єдності, їх рішуче заперечення тоталітарної системи державно-бюрократичного соціалізму на користь правової системи демократії ФРН випереджали процеси розробки узгоджених міжнародно-політичних рамок об'єднувального процесу. Позиція невтручання світового співтовариства дозволяла швидко нарощувати темпи німецько-німецького зближення. Це однозначно стимулювало національні устремління німців та посилювало тенденції до їх об'єднання за сценаріями, які пропонувалися Бонном.

Водночас немає підстав говорити їй про НДР як про «помилку» історії. Адже вона виникла і існувала не випадково і зробила свій внесок у створення передумов радикальних змін у Європі. Без НДР був би неможливим такий рішучий розрив німецького народу зі своїм експансіоністським минулім. Без внеску німців — колишніх громадян НДР — важко уявити будівництво достеменної «єдиної німецької батьківщини», подальшу демократизацію її політичних зasad. Незважаючи на всі ускладнення процесу єднання, які часто давали привід вбачати в ньому лише процес поглинання однієї держави іншою, майбутня Німеччина не стане просто «великою ФРН». НДР прожила свій вік недаремно: 16 млн. її колишніх громадян, безперечно, виявлятимуть вплив на психологію, сприйняття світу і вибір шляху німцями як єдиною державою.

Важливо враховувати шляхи, якими була досягнута сучасна єдність Німеччини після її розгрому і розколу. Попереднє об'єднання німецької нації було недовгим. Всього через 75 років нація знову виявилася розколотою. Колишній засіб відновлення єдності шляхом «заліза і крові» був виключеним. Лишався тільки мирний шлях, який і обрала ФРН, хоч цей вибір дався їй не швидко і не просто у ході відповідної практичної трансформації зовнішньої політики.

Перший наріжний камінь нової дипломатії було закладено ще на початку існування ФРН. З 1950 р. Федеративна Республіка стає однією з активних прихильниць західноєвропейської інтеграції. ФРН поряд з іншими країнами постає засновником трьох об'єднань, що утворили в наступні роки єдине Європейське співтовариство. Проголошення європейської єдності пріоритетною національною метою явило собою фундаментальну зміну зовнішньої політики порівняно з усією попередньою історичною практикою німецької держави. К.Аденауер у той час підкresлював, що він є єдиним німецьким канцлером, який відає перевагу єдності Європи (Західної – А.К.), а не єдності своєї батьківщини 14. Шлях до єдності Німеччини пролягав через «примирення» із західним світом, інтеграцію країни спочатку в ньому, а потім у загальноєвропейських структурах, добровільне політичне, воєнне самообмеження Бонна, готовність підпорядковувати кожного свого солдата колективному атлантичному контролю. Без цього всього, як розумів К.Аденауер, не було б довіри і сприяння з боку західних держав реалізації національних інтересів німецького народу.

Зовнішньополітичний курс, обраний за часів К.Аденауера, був не однозначним і навіть суперечливим, проте історія підтвердила його стратегічну виваженість. Кінцевою метою К.Аденауер поставив розбудову єдиної миролюбивої Німеччини у сім'ї європейських народів. А йшов він до цієї мети через розкол Німеччини, цементуючи рів, що розділяв країну, через інтеграцію ФРН до західного альянсу, через конфронтацію з СРСР і відхилення всіх його пропозицій відносно возз'єднання і нейтралізації Німеччини, через переозброєння бундесверу. Це давало привід зображення канцлера як розкольника, реваншиста і мілітариста.

З погляду 90-х років, як підкresлюють відомі німецькі історики Г.-П. Шварц і Т.Ольденбург, потрібно оцінити далекозорість К.Аденауера. Сьогодні на континенті втілені його задуми: єдина Німеччина живе у звільненій від комунізму Європі, по сусіству з країнами колишнього Варшавського блоку, які принципово відмінно від часів холодної війни визначають приоритети своєї політики, а саме в дусі співробітництва 15. Таким бачив К. Аденауер майбутній європейський порядок у ті роки, коли сталінський режим панував на просторах від Пекіна до Берліна, загрожуючи безпеці Європи.

Відданість західноєвропейської інтеграції стала суттєвою передумовою виходу ФРН із стану ізоляції, входження в світове співтовариство. На цьому шляху Бонн набув довіри з боку партнерів, інших держав на європейській і світовій арені.

Значно важче дався ФРН другий, але в кінцевому рахунку вирішальний крок, — «нова східна політика» 16. Вона була започаткована урядом В. Брандта - В. Шеєля на рубежі 70-х років. І саме з цього часу можна говорити про реалістичний і виважений курс ФРН на мирне досягнення єдності країни. Оформивши політико-правове співжиття ФРН з НДР, боніський уряд в рамках можливого забезпечував національні інтереси. Турбота про поліпшення існування «другої частини німецької нації» стала моральним імперативом для всіх урядів на Рейні впродовж 70-80-х років. Московський і Берлінський договори, укладені Бонном відповідно з СРСР і НДР, не перешкоджали досягненню політичної мети ФРН: державної єдності за умови миру в Європі і вільного самовизначення німецького народу 17. Про це однозначно підкреслювалося у відповідних листах уряду соціал-ліберальної коаліції, що супроводжували договори, і про які майже не згадувалося у науковій літературі колишнього СРСР.

Дійсно, ще кілька років тому ніхто не став би стверджувати, коли і яким чином буде досягнута єдність німецького народу. Зазначимо, що «архітектор перебудови» М. Горбачов у 1987 р. писав лише про «так зване німецьке питання» і віхиляв будь-які натяки на можливість досягнення «німецької єдності». Він наголошував: що буде через 100 років – вирішить історія, а поки що треба виходити із реалій, які склалися, і не займатися підбурювальними спекуляціями 18. Не менш рішуче і однозначно висловлювався східнонімецький лідер Е.Хонеккер, як ми уже згадували. Та, певно, мистецтво політики полягає в тому, щоб заздалегідь бути готовим до будь-якого повороту подій, бажаного чи небажаного. Саме західнонімецька дипломатія виявила його, зробивши в останні два десятиліття все необхідне для того, щоб підготуватися самій і підготувати дві частини Європи – Західну і Східну – до мирного об’єднання країн. Без цього хід подій не був би так швидко узгоджений колишніми антагоністами на Сході і Заході.

Але чи достатньо було зусиль лише однієї ФРН для досягнення такого стану? Безперечно, ні, якими б цілеспрямованими й ґрунтовними вони не були. Необхідні були докорінні зміни на всьому західноєвропейському просторі. Події першої половини ХХ ст., а також років холодної війни вплинули на західні країни (і не тільки на них), їх інтелектуальні, політичні й ділові кола досить витверезно. Відбулося усвідомлення невідворотної дилеми: або відмовитися від довосінної зовнішньої політики, або опинитися свідками повної катастрофи, поставити під сумнів саме існування людства в ході ескалації міжнародної напруженості.

Ініціатива у перегляді принципів всієї системи внутрієвропейських відносин належала, як відомо, не німцям.

У перші повоєнні роки вони не були спроможні висунути її. Нагадаємо, що у 1946 р., виступаючи в Цюрихському університеті, У.Черчіль закликав повернутися до ідеї Сполучених Штатів Європи, і насамперед до подолання франко-німецького антагонізму. За ініціативою ж французів було покладено початок утворенню Європейського об'єднання вугілля і сталі – первістка західноєвропейської інтеграції. Потім були інші кроки та інтеграційні заходи, спрямовані на здійснення багатовікової «європейської ідеї». Вони вимагали розриву з ідеологією націоналізму, яка визначала характер міжнародних відносин на європейському континенті з часів становлення національних держав. Німеччина не змогла б мирно об'єднатися, якби у суспільній свідомості європейських народів, у поглядах їх політичних лідерів не відбувся цей вирішальний перелом.

У Східній Європі події, як відомо, розвивалися в іншому напрямку. «Советизація» режимів набирала ходи, панування радянських підходів було домінантним для офіційних курсів країн так званої народної демократії. В НДР і СРСР динаміку в засадах вирішення питання німецької єдності легко простежити протягом перших двох повоєнних десятиріч. З підписанням ФРН «східних договорів» на початку 70-х зрушень у підходах до вирішення цієї проблеми практично не було.

У НДР панівним стало офіційне твердження, що з початку 70-х років у цій країні склалася і розвивається нація нового типу – соціалістична, на противагу ФРН, де продовжує існувати буржуазна нація. Концепцію науковців ФРН про єдину німецьку націю переважна більшість дослідників та й усі державні діячі НДР (і її союзників) сприймали лише як кон'юнктурну політику. Стверджувалось, що така концепція переслідує мету домогтися ізоляції НДР, підривати і півадити державну владу. З тих пір до другої половини 80-х років для НДР «не існувало проблеми єдності німецького народу», а німецьке питання було «вирішено остаточно»¹⁹.

Оцінюючи через призму подій кінця 80-х – початку 90-х років німецьку проблему у її міжнародному та внутрішньому вимірах, необхідно зазначити, що реальні можливості запобігти довгостроковому і часто напруженому розколу німецького народу не були використані. Так, конфронтаційним елементам курсу К.Аденауера, який сприяв поглибленню розколу, пропонувалась певна альтернатива. Вже у перші повоєнні роки висувалась ідея Європи як «третьої сили». Цих ідей дотримувались В.Диркс, пастор М.Німеллер, соціал-демократи В.Левенталь та ін. Прихильники Європи як «третьої сили» сподівались, що у послабленні конфлікту Схід-Захід змогла б відіграти об'єднана Німеччина. Зasad посередницької ролі німців у даному конфлікті дотримувались деякі провідні діячі ХДС, включаючи голову ХДС радянської зони окупації Я.Кайзера 20.

Однак, К.Аденауер вважав перспективним лише західноєвропейський напрямок інтеграції. При цьому він посилився на думки теоретика неолібералізму В.Рьонке, прихильника створення західнонімецької держави у рамках західного блоку з сильним віддаленням від Сходу. Цей курс став домінуючим і багато прихильників концепції «третьої сили» прийняли його. Така зміна поглядів спричинилася не в останню чергу завдяки подіям у Східній Європі наприкінці 40-х років 21.

У процесі становлення і зміцнення так званих народно-демократичних режимів у східноєвропейських країнах, включаючи НДР, застосовувались «випробувані» у СРСР жорсткі методи досягнення цілей правлячої партії. Остаточно виринила результати ідейної і політичної боротьби у Західній Німеччині з питань загальнополітичної орієнтації і долі Німеччини блокада Західного Берліна у 1948-1949 рр.

Відомо, що весною 1952 р., намагаючись стримати процес входження ФРН до західних блоків, СРСР вийшов з пропозицією про проведення у Німеччині (ФРН + НДР) якнайшвидше вільних виборів під наглядом чотирьох держав-переможниць. Як пізніше зазначав західнонімецький професор Ессенського університету В.Лот, за умови ранішого входження цих пропозицій Заходу – вчорашнім союзникам СРСР – «неможливо було б уникнути серйозних переговорів на предмет нейтрального статусу й можливого нового становища Німеччини» 22.

Влітку 1953 р. у НДР прокотилася хвиля демонстрацій робітників, інтелігенції, обурених нездатністю уряду раціоналізувати засади устрою новоутвореної країни. Протягом двох років до Західної Німеччини з НДР втекли понад 500 тис. чоловік. 17 червня 1953 р. радянські танки придушили народне невдоволення. Це не пройшло для німців безслідно, та й не лише для них. Стало зрозумілим, що Москва не допустить суттєвих зрушень у німецькому питанні мимо її волі. Виходячи із здорового глупду, західнонімецький уряд встановив у 1955 р. дипломатичні стосунки з СРСР, К.Аденауер під час візиту до Москви домісся звільнення останніх 10 тис. німецьких військовополонених, а також виїзду 20 тис. цивільних осіб 23.

Придушення народного повстання в Угорщині радянськими військами у листопаді 1956 р., а згодом ультиматум М.Хрущова, який вимагав від західних союзників залишити Західний Берлін протягом шести місяців, і, нарешті, спорудження 13 серпня 1961 р. Берлінської стіни підтверджували жорсткість радянського зовнішньополітичного курсу. Реакція західних держав далі дипломатичних протестів не пішла. Москва ствердила свій протекторат на німецькій землі. Стіна обмежила взаємні претензії обох наддержав. Німецьке питання не було вирішено навіть частково, але встановлювався статус-кво.

За інерцією у НДР деякий час продовжували говорити й писати про возз'єднання Німеччини. Невдовзі німецьке питання стало «закритим», більше того, східнонімецькі ідеологи оголосили його «неіснуючим»²⁴. У цілому в НДР, Радянському Союзі та інших країнах ОВД до цієї проблеми пішли спрощено, формально витримуючи чинний вигляд. Існувало дві країни на німецькій землі, два уряди з різними політичними уподобаннями, але у вимірі духовної, етнічної, культурної єдності і родинних зв'язків, традицій німецьке питання не могло зникнути. У широкому плані ця проблема існувала завжди.

Практика останніх років внесла багато коректив у розуміння німецької проблеми, зняла напругу і протистояння, що характеризували місце німецького чинника в Європі. Тим самим була підведена риска під другою світовою війною. Тепер нова Німеччина разом з іншими країнами Європи має торувати шлях до єдності континенту на засадах міцної міжнародної безпеки.

2. Концептуальні засади європейської політики Бонна

Доктрини європейської політики Західної Німеччини формувалися одночасно з розвитком і структуризацією суспільства, вони мають методологічний довгостроковий характер. Для політичної еліти ФРН характерні два основні підходи до формулювання зовнішньополітичних орієнтацій. Носіями першого виступають партії ХДС/ХСС, другого — СДПН. Головні риси їх зовнішньополітичних доктрин, у тому числі і європейських, сформувалися у 60-х роках.

Якщо за стратегічними цілями дві доктрини практично не відрізняються, то водорозділ між ними проходить за тактичними завданнями, формами і шляхами досягнення мети. Дві головні засади: підхід до проблем повоєнного устрою Європи, в тому числі проблема німецької єдності, а також проблема безпеки ФРН і відносин її з країнами Східної Європи є визначальними для зовнішньополітичних доктрин Бонна. Зовнішньополітична і, зокрема, європейська доктрина у повоєнний період формувалася під величезним впливом першого канцлера ФРН К.Аденауера. Він сприймав проблеми безпеки й розколу Німеччини як проблеми повоєнного часу. Досягнення єдності Аденауер пов'язував не з нейтральним статусом, не з «третім шляхом», а із засадами і могутністю демократії західного типу. Канцлер розумів, що Захід, не дійшовши ще до тями після шоку від німецької агресії 1939-1945 рр., не сприятиме возз'єднанню у центрі Європи держави, що невдовзі досягне й перевершить могутністю гітлерівський рейх. Заходу потрібні гарантії проти відродження німецького мілітаризму. До того ж, як підкреслював західнонімецький історик К.Флах, німецький народ, який налічував понад 70 млн. з усім

тим, що стоять за його потенціалом, зірвав би європейську інтеграцію. Такий здивий тягар не змогли б винести ні Франція, ні Англія 2.

З іншого боку Аденауер як ніхто інший розумів, що всупереч деклараціям Сталіна про утворення «єдиної» Німеччини, окупаційна політика у східній зоні націлена на утворення окремої держави на комуністичних принципах. Саме виходячи з цього Бонн підтримав концепції об'єднання Європи і вони стали пріоритетною метою діяльності уряду. Показово, що до 1947 р. К.Аденауер не заперечував відносно залучення до єдиної Європи і народів СРСР. Схильність до примирення зберігалася доти, поки не проявилися відчутні розходження двох наддержав, не набрала повної сили політика холодної війни.

Зовнішньополітична концепція К.Аденауера передбачала зближення європейців. Він обстоював доктрину європейської спільноти, покладаючись не на вузькоідеологічні догми, а на фундаментальні моральні норми і духовні цінності. Він один з перших проголосив абсолютний пріоритет загальнолюдських принципів, закликаючи повернутися до витоків європейської культури, яка виростає із християнства. Виступаючи з приводу відхилення ноти Москви 1952 р. на мітингу в Бамберзі у липні того ж року, К.Аденауер підкреслював, що мова може йти про те, чи залишиться Європа християнською. Для Бонна стало віднині не «Німеччина насамперед», а скоріше «Європа (Західна — А.К.) насамперед» 3.

Спектр підходів для визначення пріоритетів зовнішньої політики ФРН серед партій був досить широким, з цих питань точилася гостра боротьба. Так, комуністи на чолі з соратником Е.Тельмана — М.Рейманом були зорієнтовані проти лінії розколу, сепаратистського курсу уряду ФРН. ХДС на чолі з канцлером виступала проти нейтралітету, за входження ФРН у сім'ю народів Європи — Західної 4. Okрім цього ХДС/ХСС була прихильницею орієнтації на США, на встановлення трансатлантических зв'язків. Соціал-демократи також не підтримували нейтралітеський варіант, утій же час вони вважали, що західна орієнтація К.Аденауера не є панацеєю, бо тайт у собі небезпеку перетворення ФРН у атомний форпост США. Проте К.Шумахер і Я.Кайзер розмірковували над тим, як виторгувати НДР у СРСР, виявити тиск на Москву, погрозами примусити її вивести війська із Східної Німеччини, зупинити соціалістичний експеримент у Східній Європі.

Ставка на США у зовнішній політиці ФРН у роки холодної війни виправдала себе. Між адміністрацією Білого дому і Бонном встановилося повне взаєморозуміння, США схилялись до того, щоб використовувати ФРН як засіб розширення свого впливу у повоєнній Європі. К.Аденауер «виконував те, чого від нього чекали союзники, але не тому, що цього бажали лише вони, а й тому, що цього бажав і він» 5.

Важливе місце у політиці ФРН посідала проблема європейської безпеки, вона трактувалася як змінення позицій країн Західу у протистоянні з Радянським Союзом.

Концепції безпеки, якими керувались урядові кода ФРН, зводилася до таких основоположних зasad: всебічне змінення НАТО: опора на американську воєнно-політичну присутність в Європі і ядерні сили США; змінення своєї ролі як найважливішого партнера США в НАТО, що передав у розпорядження об'єднаного командування блоку всії свої збройні сили; НАТО як форпост Західного світу в Європі. Як стверджував західнонімецький дослідник Д.Деттке, без ФРН навряд чи можна захистити Західну Європу. Федеративна республіка сприйняла воєнні доктрини НАТО: «заликування», «передових рубежів», «ядерної помсти» і т.д. Бонн уявив на себе роль «щита» НАТО від загрози зі Сходу 6.

Зазначимо, що раніше у радянській літературі такі підходи оцінювалися однозначно як агресивно-мілітаристські, як такі, що базуються лише на запобіганні неіснуючій «загрозі зі Сходу» від СРСР, ОВД. Але побоювання «радянської загрози» були не безпідставними. Події у Східній Європі на німців, як і на інших європейців, наводили жах: масові репресії у країнах «соціалістичного вибору», придушення опозиції, комуністичний переворот у лютому 1948 р. у Чехословаччині, придушення народних протестів у Берліні, Варшаві, розправа з народним повстанням в Угорщині 1956 р., а 1968 р. придушення «Празької весни». Окрім цього, безпосередньо підтримувалася «гаряча війна» в Кореї (1950 р.), інтервенція в Афганістані, йшло постійне нарощування воєнної могутності — все це додавало аргументів опонентам за повернення ФРН обличчям до Сходу.

Експансіоністські зазіхання СРСР постійно підтверджувались відповідним ідеологічним, зовнішньополітичним забезпеченням радянського керівництва. Відома так звана доктрина Брежнєва передбачала спільний захист завоювань соціалізму, припускала можливість втручання СРСР у внутрішні справи своїх союзників, країн-сателітів 7. Підкреслимо, що такому підходу відповідали і спільні рішення ОВД, які виправдовували «принцип соціалістичного інтернаціоналізму». Радянський лідер Л.Брежнєв, аналізуючи 20-річні відносини СРСР з НДР, однозначно застерігав, щоб ніхто не сумнівався відноснотого, що будь-які нападки на соціалістичні досягнення зустрінуть рішучу відсіч усього соціалістичного табору 8. Тим самим політика практика Східного блоку давала приводи для відповідної реакції з боку правлячих кіл ФРН, взагалі підсилювала імпульси у протистоянні Захід — Схід.

Протягом більш як двох десятиліть Бонн відстоював концепцію європейської безпеки, елементом якої було питання про приєднання і навіть поглинання НДР. «Без возз'єднання

Німеччини не може бути безпеки в Європі» — цей підхід розділяли як урядові кола у ФРН, так і соціал-демократична опозиція 9.

Проблемам німецько-німецьких відносин, їх тлумаченню і практиці слугувала так звана доктрина В.Хальштейна. Вона була однією із основних зовнішньополітичних установок уряду ФРН аж до 1969 р. Доктрина була названа іменем професора В.Хальштейна, статс-секретаря боннського міністерства закордонних справ. Суть розробленої у 1955 р. доктрини зводилася до претензій уряду ФРН на роль «одноосібного представника німецького народу», який виступає від імені «всієї Німеччини» 10. Спираючись на «доктрину Хальштейна», Бонн проводив політику невизнання НДР, намагався досягти міжнародної ізоляції Східної Німеччини. ФРН вдавалась до економічного тиску, ігрозу відношенні до будь-якої країни, яка виявляла готовність визнати НДР де-юре, встановити з нею нормальні дипломатичні відносини.

«Доктрині Хальштейна» бракувало реалізму, вона завдавала шкоди не тільки НДР, а й самій ФРН, бо не враховувала достатнім чином реальності повоєнної Європи, підштовхувала Бонн до самоізоляції, створюючи їй імідж країни як айсберга холодної війни на континенті. Два випадки застосування «доктрини Хальштейна» на практиці — стосовно Югославії і Куби — показали її недієвість. Аналогічними були наслідки невстановлення Бонном відносин з соціалістичними країнами.

У відповідь на політику ізоляції НДР Східний Берлін висунув «доктрину Ульбріхта», або ж «блокаду навпаки». Згідно з нею пропонувалося встановлювати дипломатичні відносини між східноєвропейськими країнами і ФРН лише за умови визнання Бонном НДР. Проте, оскільки «блокада навпаки» могла стримувати позитивні процеси в Європі, політичний консультативний комітет ОВД досить швидко відмовився від подібної практики.

Певні кола ФРН довгий час висували тезу про те, що достатньо Федеративній республіці при опорі на Захід стати у воєнному відношенні досить сильною, як майже автоматично відбудеться німецьке возз'єднання. У ФРН довгий час обстоювались також концепції «винятковості», «тимчасового» характеру західнонімецької держави, яка ось-ось поглине НДР, і т. ін. 11.

Бонн постійно намагався включати німецьке питання в порядок денний будь-яких переговорів між Заходом і Сходом — з проблем європейської безпеки, роззброєння, розвитку торговельно-економічних відносин і йому не раз це вдавалося. Однак з часом західні держави схилялися до широкого розуміння сутності європейської безпеки і відкладали німецьку проблему

як другорядну. Поступово формувались передумови, що нівелювали політику конфронтації між Сходом і Заходом.

Бонн змушений був пристосовуватися до цих реалій, компенсувати відносне політичне віддалення від Вашингтона розвитком стосунків з Парижем, що дало змогу подолати спадкоємну ворожість двох народів. З підписанням Єлисейської угоди К.Аденауер і де Голь надали німецько-французьким відносинам особливої ваги 12. Система консультацій увищому політичному ешелоні, що була введена в практику, витримувалась навіть у найнапруженіші періоди і стала вагомим чинником, який впливав на прийняття зовнішньополітичних рішень Бонном і Парижем.

Послідовники К.Аденауера — Л.Ерхард і К.Г.Кізінгер — продовжували політику конфронтації між Сходом і Заходом, не враховуючи достатньою мірою реальності повоєнної Європи. Європейська політика ФРН, що базувалася на доктрині К.Аденауера, сприяла ескалації гонки озброєнь, посиленню воєнного протистояння і загрози війни на континенті. У той же час відносини між Сходом і Заходом зазнали відчутних змін.

На порозі 70-х років економічне і воєнно-політичне співвідношення сил на світовій арені докорінно змінилося. В цей час США і СРСР досягли приблизної рівноваги у стратегічному озброєнні і визнали принцип рівноваги та однакової безпеки як головну передумову для скорочення озброєнь. В цих умовах ФРН не могла продовжувати будувати зовнішню політику на концепціях холодної війни. Союзники по НАТО не підтримали ряду вимог Бонна щодо НДР, Західного Берліна тощо. ФРН змушені була переглянути засади своєї європейської політики. Криза доктрин і концепцій вплинула також і на зміну уряду.

На рубежі 60-70-х років до влади прийшов уряд соціал-ліберальної коаліції на чолі з В.Брандтом. Саме йому довелося кардинально змінити цілий ряд напрямків європейської політики ФРН. Нова урядова коаліція рішуче відмежувалась від старих підходів і концепцій, запропонувала нову реалістичнішу політику, яка відповідала потребам загальноєвропейського розвитку. Так, зазнала відчутних змін концепція європейської безпеки, була розроблена нова східна політика на базі доктрини «до змін заради зближення», активізувалася політика і в західноєвропейському напрямі.

Договори, підписані Бонном з СРСР, ПНР, ЧССР і НДР, заклали правову основу нормалізації відносин між цими країнами, стали передумовою проведення в Гельсінкі Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Запропоновані соціал-ліберальним урядом нові орієнтири у політиці країни вплинули у наступні роки на політику консервативних партій ФРН. Про це справедливо наголошують західнонімецькі

політологи Г.Гайнеманн, Г.-У.Клозе, К.-Г.Мальданер. Досліджуючи політичні процеси 80-х років, роль нової урядової коаліції ФРН, вони зробили висновок: оновлення влади у Бонні в 1982 р., звичайно, зменшило швидкість і послідовність змін. Однак нова влада «не змогла змінити напрямок розвитку»
13. Консерватори неодноразово відкрито заявляли про свої побоювання, що східна політика у довгостроковій перспективі ставить під загрозу співробітництво з Заходом, досягнуту рівновагу в Європі, а тим самим і безпеку ФРН. Проте після приходу до влади вони повною мірою скористалися досягненнями своїх попередників у розвитку відноян зі Східом.

Позиції Західної Німеччини у системі європейських відносин визначалися специфікою її місця у повоєнній історії. На них неодмінно відбивалось як протистояння, так і співробітництво двох протилежних систем, більше того, ФРН знаходилась на стику не тільки двох соціально-економічних систем, а й двох військових угруповань — Північноатлантичного Союзу і Організації Варшавського Договору.

Формування позиції В.Брандта, яка лягла пізніше в основу реформування зовнішньої (як і внутрішньої) політики ФРН, відбувалося ще задовго до його приходу на посаду канцлера. Будучи бургомістром Західного Берліна, В.Брандт переконався у неспроможності конфронтаційних підходів. Його концепція розрядки виросла з глибоких сумнівів і коливань, характерних для коаліційного з ХДС уряду. Нереалістичність дипломатії «з позиції сили», необхідність збільшення ролі мирних засобів у здійсненні зовнішньої політики усвідомлювала політична еліта майбутньої урядової коаліції. Це було передумовою формування концепції політики розрядки і, зокрема, визнання принципів мирного співіснування у відносинах ФРН з соціалістичними країнами.

Не менш важливим був і такий чинник, який спонукав до суттєвих змін зовнішньополітичних зasad ФРН, як узгоджена міжнародна політика СРСР і його сателітів. Не випадково трансформація зовнішньої політики боніського уряду розпочалася невдовзі після подій у Празі 1968 р. Узгодженість політики країн ОВД багато в чому торкалась і співіснування двох німецьких країн.

Все це підштовхувало до розрядки у концепціях і практиці зовнішньополітичного курсу коаліційного уряду ФРН. Соціал-демократична концепція миру вимагала визнання того факту, що воєнна сила не може бути засобом вирішення питань міжнародних відносин. Такий висновок вимагав від Бонна відмови від попередньої доктрини, докорінної зміни форм здійснення своєї зовнішньої політики. Збереження миру в Європі і світі стало головним завданням зовнішньополітичного курсу соціал-ліберального уряду. В його основу покладено

доктрину зовнішньої політики, що спиралася на головні світоглядні засади соціал-реформізму. Основні риси зовнішньополітичної доктрини СДПН були розроблені в годесбергській програмі (1959 р.) головних принципів СДПН. Уточнення внесли з'їзди партії у 1968 і 1973 рр., а також економіко-політична орієнтовна програма СДПН на 1975-1985 рр. 14

Цілі зовнішньої політики, як підкреслювалося у програмі, визначаються прагненням до реалізації основних цінностей демократичного соціалізму. Соціал-демократична партія відмовляється від методів воєнного тиску і використовує мирні засоби 38. Зовнішньополітична діяльність, згідно програмних установок, має служити одним із головних чинників збереження досягнутого рівня духовної і політичної свободи.

У рішеннях нюрнбергського 1968 р. з'їзду СДПН записано, що політика миру вимагає розрядки в Європі, що є і національним інтересом. Вона неможлива без договорів про ненапад, без відмови від застосування сили, а розрядка в Європі передбачає відповідне врегулювання відносин ФРН і НДР. До політики миру у національних інтересах соціал-демократи віднесли визнання того, що вирішення німецького питання можливе лише як складова частина і результат європейського мирного процесу. СДПН однозначно підкреслювала, що Бонн повинен прийти до згоди з країнами Східної і Південно-Східної Європи. Особливого значення надавалося встановленню нормальних відносин ФРН із СРСР: формальні стосунки повинні перерости у співробітництво, яке слугувало б миру 15. Тобто СДПН усвідомлювала, що німецька політика має враховувати інтереси інших країн. Ці нові підходи до зовнішньої політики підкреслювались і в урядовій заяві В.Брандта після вступу його на посаду канцлера ФРН 16.

На з'їзді в Ганновері (1973 р.) голова СДПН, канцлер В.Брандт заявив, що німецькі соціал-демократи як правляча партія поставили перед собою великі завдання, що є одночасно їх боргом перед Європою, і в Європі — це наполеглива робота заради миру, будь-то в рамках міжнародних чи національних зусиль, це баланс інтересів, примирення й добросусідство з нашими партнерами на Сході, це — терпелива участь у процесі розрядки шляхом роззброєння, економічного, технічного, наукового обміну, це насамперед розвиток людських і культурних контактів й тим самим гуманізація життя між Сходом і Заходом 17.

Велике значення також мала зміна доктрини з німецького питання. Ще в 60-х роках була сформульована доктрина СДПН — «до змін через зближення». Біля її витоків стояв соратник В.Брандта Е.Бар. Піднімаючи питання про роль німців у розвитку відносин Схід — Захід, він підкреслював, що є

завдання, які виконати можуть німці лише завдяки своєму особливому стану — стану розділеної нації. Політика — «все або нічого» повинна бути вилучена не тільки як безнадійно застаріла, неефективна, а й як безглузда з точки зору стратегії миру 18. СДПН виходила з того, що будь-яка політика, розрахована на «пряме усунення режиму НДР», — безперспективна.

Виходячи з цих засад була сформульована концепція «двох держав у Німеччині», яка засвідчувала готовність до встановлення контактів, відповідала духові «визнання реалій», давала підстави для договірного закріплення співіснування ФРН і НДР. Такі підходи зробили можливим проведення нової східної політики, альтернативної конfrontації, це був необхідний крок до розрядки у Європі. Трансформація курсу полягала у кардинальному перегляді політичних аспектів європейської безпеки. Уряд В.Брандта, а потім і Г.Шмідта, неодмінно виходив із того, що без розвитку добросусідських рівноправних відносин з СРСР, НДР та іншими соціалістичними країнами не може бути міцного миру і безпеки у Європі 19.

Воєнні аспекти боннської концепції європейської безпеки залишилися в цілому незмінними, їх основу, як і раніше, становила доктрина «рівноваги воєнних сил» блоків. Мир ґрунтуються на рівновазі воєнних сил між Заходом і Сходом — цю тезу завжди обстоювали урядові кола соціал-ліберальної коаліції, її дотримувалися в бундесвері 20. Соціал-демократи були прихильниками тісних стосунків ФРН з партнерами у рамках НАТО, західноєвропейських союзах.

Виступаючи на з'їзді в Ганновері (1973 р.), голова СДПН, канцлер В.Брандт рішуче засудив антиамериканізм. Він зазначив, що НАТО і ЄС були й лишаються міцною основою зовнішньої політики урядової коаліції. Послаблення присутності Америки в Європі зробило б неможливими переговори про європейську безпеку з реалістичних позицій. Ті, хто має намір вивести ФРН із західного союзу, попереджав В.Брандт, зірвали б справу розрядки і тим самим активну мирну політику на Сході. СДПН виходила із того, що західна і східна політика становлять єдиний курс. З цього випливало визнання необхідності міцного бундесвера для підтримання миру і успішних переговорів про безпеку в межах всієї Європи 21.

Трансформації зазнала й політична лінія щодо західних сусідів, «поріднених націй», СДПН внесла чимало нових ідей, щоб перетворити Західну Європу у простір прогресу, стверджуючи, що європейська динаміка не вичерпала себе, особливо у процесі створення Європейського союзу. Соціал-демократи виступили з концепцією надання демократичної підтримки процесу єднання Європи знизу, розширивши заради цього компетенцію Європарламенту. Концепція СДПН передбачала розширення соціальних прав і високих стандартів

життя на всьому просторі ЄС. В.Брандт підкresлював, що мета соціал-демократів — «це не Європа банків і концернів, а така спільнота, яка через економічне співробітництво й політичну організацію виросте в соціальний союз. Європейська інтеграція повинна безпосередньо служити людям, поліпшенню умов праці і побуту». СДПН обстоювала концепцію співробітництва і вирівнювання розвитку усіх регіонів континенту. «Не повинно бути Європи першого і другого класу ні в регіональному, ні в національному відношенні. Соціальні кордони повинні бути такими ж проникливими, як кордони між державами, які значною мірою вже стали такими» 22.

Як і раніше, політики в Бонні дотримувались доктрини німецько-французької солідарності з широкого кола питань, що витримала випробування. Лідери СДПН неодноразово підкresлювали, що без спільної волі французів і німців неможливе було б «європейське будівництво», яке ставилося в центр західноєвропейської взаємодії. Це було важливо і з огляду на те, що ФРН змінила свій традиційний підхід і підтримала ідею Франції про розвиток співробітництва на міжнародній основі.

На формування дієвішого механізму співробітництва країн ЄС була спрямована і концепція Г.-Д.Геншера — міністра закордонних справ (1981 р.), яку відразу ж підтримав колега Геншера з Італії і вона стала відома більше як «План Геншера-Коломбо». Частину положень концепції вдалося реалізувати, включаючи поглиблення системи політичної взаємодії 23.

Таким чином, уряд соціал-ліберальної коаліції започаткував новий період у європейській зовнішній політиці ФРН. Це був процес приведення зовнішньополітичних доктрин і концепцій у відповідність з новими історичними реаліями та їх змінення.

Новий зовнішньополітичний курс зустрів опір з боку консервативних партій ФРН. Соціал-лібералам не вдалося уникнути тиску з боку США щодо питань поглиблення воєнної інтеграції Заходу 24. Зниження потенціалу розрядки з другої половини 70-х, сприяння канцлера Г.Шмідта ракетному доозброєнню НАТО, кризові явища у суспільстві і самій СДПН привели до зміни урядової коаліції.

У 1982 р. уряд ФРН очолили християнські демократи. Як і в попередній період їх зовнішньополітична доктрина залишалася досить сталою, мало піддається впливу кон'юнктурних чинників. Християнські демократи, особливо їх праве крило, завжди виходили із того, що радянська зовнішня політика є насамперед експансіоністською. Зайвий доказ цього вони вбачали у інтервенції СРСР в Афганістані, у ракетній суперечці поміж двома наддержавами.

Основні засади, в тому числі й європейської, політики ХДС визначаються і коригуються в партійних документах,

таких як програма християнсько-демократичної партії, розроблена у 1978 р., матеріали наступних з'їздів, передвиборчі програми цього періоду, а також заяви та виступи Г.Коля, інших лідерів партії.

На першому місці серед завдань зовнішньої політики демохристияни ставлять проблему державної безпеки, а також непорушність — суспільних ідеалів, які вони обстоюють. Це можливо лише за мирних умов. Війну ХДС не розглядає як засіб зовнішньої політики. Проте засобами, що гарантують безпеку, вважалась підготовка до війни. Партійна програма визначає, що «безпека неподільна», і метою ХДС визначає збереження миру, захист прав і свободи народу 25.

Радянський Союз у доктринальному плані Бонн розглядав як головного носія агресивних домагань. Аргументувалось це не лише проявами зовнішньополітичних дій, а й недемократичністю самої системи. Тому, з позицій ХДС, дії ФРН щодо підтримки носіїв демократичних цінностей в СРСР, НДР, ПНР та інших країнах були цілком виправданими. Окрім цього, ХДС/ХСС вважала, що озброєність ОВД, СРСР далеко виходить за необхідні оборонні межі. Процес роззброєння мав привести до рівноваги сил ОВД і НАТО, без чого була неможливою нормалізація їх відносин 26.

Як показала практика, такі твердження були небезпідставними. На користь цього говорять значні скорочення, за ініціативою М.Горбачова, в односторонньому порядку звичайних озброєнь СРСР у країнах ОВД, європейській частині власної території. Застереження ФРН, принаймні до 1988 р., щодо наступальної доктрини ОВД і загрози з боку східного блоку, за оцінкою московської газети «Ізвестія», були слушними. Про це свідчать трофейні секретні документи ННА екс-НДР, з аналізом яких вона знайомить широкий загал. Побічним доказом саме наступальної доктрини країн ОВД можуть бути, за оцінками цього джерела, знайдені у сховищах ННА нагороди майбутнім героям атлантичного походу: орден Блюхера у бронзі, сріблі й золоті — залежно від заслуг; а також запаси набоїв. Якщо на складах НАТО їх кількість була розрахована на 30 днів війни, то у колишній ННА — кількість лише гранат була розрахована на піврічне ведення бойових дій 27. Зазначимо, що лише у 1988 р. під впливом ідей Горбачова військова доктрина ОВД трансформувалась до «активної оборони» 28.

Коригування зовнішньополітичного курсу ФРН неможливо розглядати відірвано від подій у світовому вимірі. Зміни в той чи інший бік у зовнішній політиці Вашингтона впливали на коливання тактичної лінії Бонна, насамперед, щодо відносин зі Сходом. Адже атлантизм виступає наріжним каменем

зовнішньополітичної доктрини демохристиян. Підтвердженням цього були і практичні кроки уряду ФРН даного періоду.

Зовнішньополітичний курс ФРН на засадах доктрини ХДС/ХСС базувався на концепції «заликування», «загрози покарання» виходячи з того, що війні можна запобігти лише силою. З цих позицій ХДС/ХСС вдалися до дій по зміщенню армії, військово-промислового комплексу, досліджень і нововведень у цій сфері.

Враховуючи дискусії про новітню зброю масового знищення ХДС, на відміну від СДПН, вважала не лише «морально і етично виправданними», а й політично необхідними дослідження «нових шляхів» обмеження озброєнь (зокрема у сфері протиракетної оборони, програми СОІ). Останню уряд Бонна розглядав як альтернативну ядерному заликуванню 29. ХДС намагалася зміцнити роль ФРН і Європи у системі атлантичного партнерства, а, враховуючи економічну і воєнну силу, — відігравати роль лідера у Євроруші НАТО. Зміщення партнерства і дружби з США демохристияни оцінювали як «першочергове завдання (західно — А.К.) німецької європейської політики».

Виходячи із необхідності реалізації західноєвропейської єдності ХДС і ХСС вважали, що вона має ґрунтуватися на глибоких підвалах: спільноті історичної долі і культурних зв'язках, наріжних цінностях та економічних інтересах. Стратегічною метою було формування «демократичної європейської федераційної держави» — Сполучених Штатів Європи. Цій меті мали сприяти робота Європарламенту, КЕС, Європейської ради та інших органів, зміщення бюджетної системи, законодавчої і контрольних функцій. Демохристияни, як і соціал-демократи, виходили із концепції інтеграції і структуризації партій у рамках ЄС. Майбутнє Європи вони уявляли як модель вільного, демократичного, соціального Співтовариства. У такому контексті ХДС вбачала можливість позитивного вирішення німецької єдності.

Важливу роль у трансформованні зовнішньополітичного курсу ФРН як у 70-і, так і в наступні роки відігравала ліберальна партія. Її лідер і міністр закордонних справ Г.-Д. Геншер посадив важливе місце у спадкоємності східної політики, виходу на нове мислення християнсько-ліберальної урядової коаліції. У цей період ВДП обрала для себе два суміжних напрямки — німецько-німецькі відносини і східну політику. Остання була їх головним досягненням і активом. У січні 1984 р. ВДП разом з ХДС/ХСС і СДПН взяла участь у розробці документа «Про стан наші». Згодом фракція ВДП у бундестазі підготувала власний документ — «Німецький меморандум» 30. Сходячись з ХДС/ХСС у визнанні відкритості німецького питання, ВДП настоювала на «визнанні реальностей», а саме: «метою політики

не могла бути дестабілізація комуністичного режиму». У платформі лібералів визнавалась необхідність ув'язнення проблем «поліпшення долі людей» з питаннями економічного співробітництва з НДР. Готовність до співробітництва громадян НДР, на думку ВДП, «могла б привести до розширення свобод і, насамперед, до відкриття кордонів» 31.

Лінія, яку виробили ліберали на чолі з Геншером у німецько-німецьких відносинах, ґрунтувалась на «передбачуваності» і «раціоналізмі» обох сторін і відрізнялась не тільки мотивацією «взаємовигоди» (мотив ХДС/ХСС), а й виявленням «взаємної стриманості». Тим самим ВДП демонструвала приклад ХДС/ХСС реалістичнішого і не такого ворожого ставлення до НДР.

Г.-Д. Геншер спонукав Г.Коля, хоч і дуже обережно, до того, що він дедалі більше відходив від наслідування лінії Вашингтона. Самостійне важливе рішення у сфері зовнішньої політики зробив з'їзд ВДП (1986 р.), без застережень висловивши віданість принципу непорушності кордонів у Європі 32, що був закріплений договорами ФРН з соціалістичними країнами. Ключовий характер мало висунуте Геншером гасло: «Нова фаза політики розрядки».

Так Г.-Д. Геншер першим у ФРН висунув концепцію нових відносин з СРСР. Він закликав дати «спільну західну відповідь на те», що Горбачов називав «новим мисленням», «новою політикою СРСР», застерігаючи що «співробітництво зі Сходом передбачає партнерство, але готовність до співробітництва залежить від нас — від Заходу», що «необхідно поставитись до Горбачова серйозно» 33. Геншер виступив із пропозицією у 1987 р. про авангардну роль ФРН у загальному процесі розвитку відносин з Радянським Союзом. Він наполягав на усуненні всіх перепон на шляху домовленостей між СРСР і США і навіть конфліктував з цього приводу деякий час з певними колами ХДС/ХСС 34.

Події кінця 80-х сприяли зміні поглядів лідерів урядової коаліції ФРН на відносини з СРСР та іншими країнами східного блоку. Бонн почав розглядати Москву, оновлені уряди інших країн як своїх партнерів. Така трансформація позиції уряду ФРН об'єктивно сприяла досягненню німецької єдності.

Революційні події на рубежі 90-х років у НДР стали несподіванкою, хоч і бажаною, для всіх політичних лідерів ФРН. Уряд Г.Коля на ходу розробляв практичні кроки, узгоджував зовнішні аспекти досягнення єдності, боровся з опозиційними партіями щодо внутрішніх проблем, характеру возв'єднання. Етапними у цьому зв'язку були «Десятипунктна програма подолання розколу Німеччини та Європи», запропонована канцлером Г.Колем і прийнята бундестагом 35 листопада 1989 р., урядова заява федерального канцлера,

запропонована парламенту ФРН 15 лютого 1990 р. 59 та інші документи, що визначали шляхи і темпи возз'єднання ФРН і НДР.

До уточнення, коригування зовнішньополітичних доктрин партії ФРН вдалися у передвиборних платформах перших загальнонімецьких виборів до бундестагу у грудні 1990 р. Новою для ХДС стала засада про те, що численні міжнародні проблеми можна вирішувати «лише в умовах тісного співробітництва усіх країн світу», «разом зі своїми західними партнерами Німеччина повинна брати участь у формуванні міжнародної політики». Німеччина, досягши значної ваги у світі, «повинна нести свою долю відповідальності за світову політику» 36.

Щодо «європейської політики», то не тільки правляча коаліція, а й опозиційна СДПН виступили за створення Сполучених Штатів Європи шляхом нарощування інтеграційних процесів. ЄС повинно стати соціальним і екологічним співтовариством. Новим було прагнення до розширення кордонів Європи. У зв'язку з цим одне із завдань ЄС, як відзначала ХДС, — це підтримка свободи і демократії у країнах Центральної, Східної і Південно-Східної Європи і відкриття для них можливості вступу до Співтовариства 37.

Ряд опозиційних партій виходять із відданості алантизму і присутності США в Європі як гарантія охорони миру. Коаліція ХДС/ХСС і ВДП вважає, що НАТО і бундесвер «лишаться основами зовнішньої політики і політики безпеки Німеччини і на 90-і роки», і надалі вони «будуть обмежуватись мінімальною мірою залякування». Новим було положення про те, що метою є загальноєвропейське мирне упорядкування, в якому співробітництво прийде на зміну конфронтації. Військові ж союзи повинні у майбутньому відіграти важливу роль уздійсненні діалогу між Сходом і Заходом і процесу роззброєння, допомогти встановленню європейського мирного порядку 38.

Аналіз передвиборних програм останніх з'їздів партій ФРН (1993-1994 рр.), засвідчує, що на відміну від внутрішньої політики головні засади зовнішньої, у тому числі європейської політики, не мають значних розбіжностей. Схожість позицій простежується відносно шляхів розширення ЄС, підтримки процесів реформ у країнах Центральної, Східної і Південно-Східної Європи; тіснішої інтеграції східноєвропейських країн у західний оборонний союз і поступового утворення «єдиного європейського простору безпеки». Більшість партій виступають за надання ФРН місця постійного члена Ради Безпеки ООН 39.

Процес трансформації європейського, як, власне, і всього зовнішньополітичного курсу ФРН, відбиває зміни, що відбулися в Європі і на німецькій землі. Саме це є доказом життездатності держави, структурованого суспільства, яке впливає на процес коригування доктрин і концепцій зовнішньої політики.

3. Механізм розробки і реалізації зовнішньої політики

Сучасний механізм формування і реалізації зовнішньої політики ФРН представляє собою досить складну систему. Вона має, як і раніше, два рівні: вищий (державний) і базовий (партійно-політичний). Із застереженнями щодо чимовності такого поділу підкреслимо, що державні відомства, так само як і представлені у німецькому бундестазі партічні партії, виступають досить-таки часто як самостійні чинники зовнішньополітичного механізму Бонна.

Державний механізм прийняття зовнішньополітичних рішень є вершиною піраміди формування зовнішньої (в тому числі і європейської) політики. Її так би мовити підніжжям виступають програмні установки правлячих партій, що розробляються з урахуванням інтересів соціальних верств і економічних груп, які вони представляють, а також партійної верхівки. Партійно-політичні чинники, які впливають на визначення зовнішньополітичного курсу ФРН невидимі на поверхні і приховані від широкої громадськості. Однак, вони надто важливі, бо завдяки їм втілюються у практичні справи концептуальні засади партій, коаліцій щодо зовнішньополітичної діяльності.

Одним із каналів партійного впливу на діяльність федерального уряду виступають парламентські фракції правлячих партій та їх керівництво в особі правління і президії правління. В ході регулярних нарад цих вищих партійних органів, в яких обов'язково беруть участь керівники країни як голови партій або члени її керівництва, визначається стратегія і тактика урядової політики з найважливіших міжнародних і європейських проблем.

Підкреслимо, що для багатьох майбутніх керівників уряду і міністерств свого роду трампліном було у свій час голосування в парламентській фракції, членство у керівництві партії. З іншого боку, на перших порах, як правило, і канцлер, і віце-канцлер, міністр закордонних справ після зайняття посади зберігають лідерство, керівництво своєю партією. Так було у випадку з В.Брандтом, Г.Колем, а також Г.-Д.Геншером і К.Кінкелем. Саме у такий спосіб поєднуються партійні доктрини і концепції з їх носіями, які втілюють ці засади у практику зовнішньої політики ФРН.

Як вважав президент ВРН Р. фон Вайцзеккер, «вплив партій йде значно далі, ніж це передбачається конституційно». І він має раюю. Адже в Основному законі про завдання політичних партій говориться лише, що вони «сприяють формуванню політичної волі народу». Закон про політичні партії, прийнятий у 1967 р., який і докладно регламентує їх діяльність, доповнює це положення формулюванням — партії «впливають на формування політичної волі народу у всіх

сферах суспільного життя» 1. «Сприяти» і «впливати» — не одне і те саме. Зазначимо, що тенденція зростання ролі партій проявляє себе і у зовнішньополітичній сфері.

Курс партії, у тому числі і зовнішньополітичний, багато в чому визначається тими, хто її фінансує. Це досить детально висвітлює, зокрема, московський дослідник Н. Павлов 2. Звичайно, в офіційних звітах марно шукати інформацію такого роду. Значна доля коштів до партійної каси надходить анонімно у вигляді «пожертвувань». Час від часу у засобах масової інформації з'являються сенсаційні повідомлення про фінансові афери, причетність до них високопоставлених партійних функціонерів, урядовців, а то й канцлера. Г. Колль також не уник скандалів, їх було навіть більше, ніж при попередніх урядах. Проте його не зачепили «міни», які свого часу вибухали у Бонні. Так, сумнозвісна справа з концерном Фліка у 80-х р. закінчилася відставкою голови бундестагу Р. Барцеля і голови ВДП, федерального міністра О. Ламбсдорфа та наступним судовим процесом 3. Скандал зачепив і лідерів інших партій.

Роль ланцюга, що з'єднав ХДС з великими монополіями, давно взяла на себе Економічна рада Християнсько-демократичного союзу. Вона була утворена у 1963 р. Офіційно рада не є підрозділом партії, а лише «представником близької до ХДС підприємницької економіки». Нині в раду входить близько 5000 найвпливовіших представників великого промислового і фінансового капіталу. Загальний оборот цього капіталу обчислюється сотнями мільярдів марок. Через своїх представників рада впливає безпосередньо на роботу правління ХДС. Більшість членів ради є депутатами бундестагу і ландтагів. Економічна рада ХДС, як і відповідна рада ХСС, домагається розширення свого впливу в партії. Представники ради в уряді, звичайно, схильні більше від інших проводити політику, яка максимально відповідала б інтересам німецького капіталу.

Процес становлення зовнішньополітичної діяльності західно-німецької держави проходив неоднозначно і навіть суперечливо у перші повоєнні роки. Сучасний механізм формування зовнішньої політики ФРН склався у 70-і роки при уряді соціал-ліберальної коаліції. Якщо у першому уряді К. Аденауера не існувало посади міністра закордонних справ, то в 70-і роки значно зросла питома вага не тільки МЗС, а, що важливіше, зовнішньої і, зокрема, європейської політики у комплексі державних проблем ФРН 4. Уклавши Московський і Варшавський договори, ФРН активно включилася у процес розрядки міжнародної напруженості. Нормалізація відносин, яка наступила за цим, з іншими країнами соціалістичної системи і насамперед НДР, вступ до Організації Об'єднаних Націй, а також зростання ролі зовнішньополітичної сфери

вимагали поліпшення механізму розробки і реалізації зовнішньої політики.

У період діяльності першого уряду соціал-ліберальної коаліції була створена більш струнка парламентська система формування зовнішньої політики. Вона пройшла серйозні випробування у ході жорстких дебатів в бундестазі з приводу питання про «східні договори» ФРН у 1972 р. Тісніше стали взаємодіяти партійні фракції і їх робочі групи з питань зовнішньої політики, активізувалась робота комітетів бундестагу, підвищилась роль зовнішньополітичних експертів і спеціалізованих позаурядових відомств, що займаються аналізом міжнародних проблем і розробкою наукових рекомендацій для зовнішньої і в тому числі європейської політики країни.

У нинішній системі формування і реалізації зовнішньої політики Бонна зростає значення не лише партійно-політичного, а й вищого — державного рівня. На державному рівні ключове місце посідає федеральний канцлер. Він, згідно зі статтею 65 Конституції ФРН «визначає основні напрямки політики і несе за них відповідальність» 5. До його компетенції входять такі доленосні питання, як визначення стану війни і миру, а також функцій: формування зовнішньополітичного курсу країни; проведення переговорів і участь в укладанні міжнародних угод; визначення зовнішньополітичних повноважень урядових органів, міністерств і відомств. Важливість посади канцлера ФРН підкреслюється фактом його обрання бундестагом. Окрім цього він бере участь у призначенні керівників працівників зовнішньополітичної служби.

У розпорядженні голови уряду є кваліфікований допоміжний апарат, куди сходяться всі важелі реалізації урядом політики. Цей апарат зосереджується у відомстві федерального канцлера, що координує діяльність різних міністерств, розробку політичних рекомендацій, готує відповідні рішення і контролює їх виконання. При підготовці рекомендацій враховуються позиції парламентських партій, а також найбільших промислових об'єднань, які підтримують з відомством постійні контакти.

Канцлер ФРН зосереджує у своїх руках всю повноту виконавської влади, здійснює керівні функції разом із відомством, що складається із шести відділів, чотири з яких «відзеркалюють» відповідні міністерства. У другому відділі зосереджуються питання зовнішньої політики і зовнішньої безпеки. Тією чи іншою мірою зовнішньополітичними питаннями займаються: четвертий відділ — політики і фінансів, шостий — координації служб розвідки. Референт 312, який входить до другого відділу, готує пропозиції і документи з проблем відносин Німеччини з країнами Центральної, Східної та Південно-Східної Європи.

У 1967 р. був впроваджений інститут «парламентських статс-секретарів» 6. Ці посади введено у найважливіших міністерствах: закордонних справ, оборони, фінансів, економіки, транспорту. Їх завдання — допомагати канцлерові і міністрам у виробленні оптимальної політичної лінії на відповідному напрямку. Статс-секретарі формально не є членами кабінету, проте виступають перед громадськістю і в парламенті на правах повноправних представників міністерств чи відомства федерального канцлера. У 1991 р. таких статс-секретарів налічувалось 33. Чотири статс-секретарі (по два у міністерстві закордонних справ і відомстві федерального канцлера) мають ранг державних міністрів.

Окрім вказаного відомства у ФРН існують й інші служби та особи, які безпосередньо підпорядковані канцлеру і беруть участь у вирішенні зовнішньополітичних питань. Серед них — відомство друку й інформації федерального уряду, федеральна служба розвідки, а в досліджувані роки була також посада уповноваженого ФРН у Західному Берліні, міністерство з внутрішньонімецьких відносин і постійне представництво ФРН при уряді НДР 7.

Президент Федеративної республіки має досить обмежену владу, хоч і вважається першою особою у державі. Він не уповноважений видавати нормативні акти, як були б рівнозначні законам, його роль у формуванні уряду скоріше почесна. Хоч він і затверджує його склад, однак, не може втручатися в діяльність. Водночас перша особа держави є скоріше формальним, ніж реальним носієм зовнішньополітичної влади. Згідно із статтею 59 Основного закону ФРН президент представляє країну на міжнародній арені, скріплює своїм підписом найважливіші міжнародно-правові акти, акредитує і приймає послів інших держав 8.

Вплив федерального президента на формування зовнішньої політики країни є опосередкованим і реалізується через його публічні виступи, через представництво ФРН під час офіційних закордонних візитів, в ході яких відбувається інтенсивний обмін думками із зацікавленими урядовими колами. Слід зазначити, що роль президента ФРН помітно зросла у дослідженій період. Цей пост у 70-і роки займали такі політичні діячі із рядів СДПН і ВДП, як Г.Гайнеманн і В.Шеель. З 1979 р. цю посаду обімають вихідці із ХДС — К.Карстенс, якого на два терміни змінив Р. фон Вайцзеккер, а з 1995 р. — Р.Герцог. За законодавством, президент ФРН обирається на п'ять років, вважається позапартійною фігурою і не повинен залежати у своїх діях від рішень партії. Проте світоглядні підходи у кожного президента, певне, багато в чому визначаються програмними установками партії, до якої вони належали до обрання на свою посаду.

Центральне місце серед державних установ, що займаються зовнішніми зносинами, посідає федеральне міністерство закордонних справ. Воно було виділене із складу відомства федерального канцлера й організаційно оформлене у 1951 р. Нині апарат МЗС ФРН нараховує понад 7800 співробітників і складається із семи підрозділів: центрального, двох політичних відділів; відділу зовнішньоекономічної політики, політики щодо країн, які розвиваються та європейської економічної інтеграції; правового відділу; відділу зовнішньої культурної політики та протокольного відділу 9. У першому кабінеті соціал-ліберальної коаліції міністерство очолював В.Шеель, з 1974 р. — Г.-Д.Геншер, а в 1992 р. його змінив К.Кінкель 10. Міністру закордонних справ підлеглі ще два державних міністри (до 1974 р. — парламентські статс-секретарі), представники урядових партій, які здійснюють зв'язок між міністерствами і бундестагом. Якщо до 1987 р. ці посади ділили поміж собою ХДС і ВДП, то після змінення позицій ліберально-демократичної партії у бундестазі посади двох державних міністрів у МЗС ФРН зайняли представники цієї партії. Заступниками міністра є два статс-секретарі МЗС, що очолюють діяльність планового, Європейського та інших підрозділів.

Важливе місце у міністерській ієрархії посідає штаб планування зовнішньої політики, який аналізує й оцінює поточну політику, досліджує широке коло проблем, які можуть у майбутньому бути важливими для ФРН. Значну роль штаб планування МЗС відіграв у справі трансформування європейської політики ФРН на початку 70-х, коли його очолював Е.Бар 11.

Міністерство закордонних справ використовує у своїй роботі дослідження наукових, політологічних центрів, яких чимало у ФРН. Серед найавторитетніших — «Фонд науки і політики», «Науково-дослідницький інститут німецького товариства зовнішньої політики», Федеральний інститут зовнішньополітичних досліджень, які постійно співробітничають з МЗС. Центри регулярно готують аналітичні матеріали, ведуть дослідження у сфері міжнародних відносин, консультають інші установи, причетні до зовнішньої політики.

Актуальність наукового забезпечення європейської, як і загалом зовнішньої, політики ФРН зросла у 90-і роки після розвалу східного блоку і реформування колишніх соціалістичних країн. На перше місце виходить завдання аналізу становища і перспектив розвитку у цьому регіоні. Значно зросі попит на розробки можливих варіантів ходу подій на терені колишнього СРСР, а також загальних проблем взаємовідносин з Росією, Україною, Білоруссю, країнами Балтії.

До спеціалізованих органів зовнішніх відносин ФРН, що відають окремими напрямками зовнішньої політики, належало також міністерство з питань внутрішньонімецьких відносин і міністерство з економічного співробітництва.

Федеральне міністерство з питань внутрішньонімецьких відносин (до 1969 р. Федеральне міністерство із загальнонімецьких питань) було створене у 1949 р. як наслідок розколу Німеччини у повоєнні роки і відображало доктринальні установки панівних кіл ФРН на невизнання НДР. Це міністерство підтримувало різного роду земляцтва, «об'єднання вигнаних», вело відповідну пропагандистську роботу, спрямовану проти НДР. З подоланням державного розколу німців потреба в такому міністерстві відпала і проблемами східних земель стала відати Опікунська рада.

Суттєвий вплив на формування і проведення зовнішньої політики Бонна справляє федеральне міністерство оборони. Воно відіграє провідну роль у визначенні основних напрямків політики ФРН у сфері безпеки, відає діяльністю держави у воєнно-політичній системі зносин із західноєвропейськими країнами. Колишні співробітники цього міністерства обіймають відповідні керівні посади в органах НАТО. Так, у 1988-1994 рр. Генеральним секретарем Північно-атлантичного союзу був М. Вьюнер, який до цього протягом майже шести років очолював міністерство оборони у Бонні. Чимало інших фахівців і службовців установ ФРН безпосередньо працюють у західноєвропейських структурах: ЗЕС, КЕС, Європарламенті тощо. Звичайно, це впливає на формування політики таких установ 12.

Міністерства економіки, фінансів, досліджень і технологій, зв'язку, сільського і лісового господарства діють у конкретно означених сферах зовнішніх зносин. Їх відомства беруть участь у зовнішній політиці, матеріалізуючи вже сформовані засади відносин.

Досить впливовою державною інстанцією у механізмі формування зовнішньої політики ФРН є федеральна служба розвідки (Бундеснахріндінст - БНД). Ця організація була заснована у 1955 р. Довідки БНД регулярно надходять федеральному канцлеру, членам уряду. Від суті та форми подачі інформації, особливо в роки холодної війни, багато в чому залежало сприйняття подій та зовнішньополітичного курсу країн протилежного суспільно-політичного ладу. БНД в межах країни широко підтримувала зв'язки з реваншистськими організаціями, «земляцтвами вигнаних», а за кордоном — з розвідслужбами країн НАТО.

Для узгодження і координації діяльності різних міністерств і відомств у галузі зовнішньої політики у ФРН існує широка практика утворення міжвідомчих комітетів. З питань політики безпеки в Бонні такого роду діяльність здійснює міжміністерський комітет у справах НАТО і комітет з питань безпеки. Ці комітети діють

на рівні керівників відділів провідних міністерств і співробітничають з федеральною радою безпеки в Бонні.

Федеральна рада безпеки (до 1969 р. – рада оборони ФРН) формально функціонує як комітет уряду на правах дорадчого органу. Насправді рада має значно більші повноваження у питаннях зовнішньої політики. Поряд із федеральнюю радою безпеки у боннському уряді діють також комітети кабінету. На них покладаються функції регулювання дещо вужчих зовнішньополітичних завдань. Комітети кабінету займаються вирішенням проблем: внутрішньонімецьких відносин (нині у справах нових східних земель), у сфері європейської політики, а також з фінансових, аграрних та інших питань.

Найважливіші зовнішньополітичні рішення приймаються на засіданнях кабінету. Як правило, рішення федерального уряду являють собою завершальну фазу складного і багаторівневого процесу розробки конкретних заходів у сфері зовнішньої політики, в якому беруть участь відповідні міністерства і відомства, різні органи відомства федерального канцлера, міжміністерські комітети 13.

Аналізуючи практику роботи федерального уряду, слід зазначити, що при канцлерові Г.Колі склалася своєрідна триступенева система прийняття зовнішньополітичних рішень і управління їх реалізацією. Перший рівень представляють найближчі до Г.Коля політики, яким він повністю довіряє. До другої групи належать міністри-консерватори з його кабінету, яким доручено втілювати політичний курс. Це своєрідний «мозковий центр». Третій рівень – решта членів кабінету.

Найвпливовішою є група безпосередніх помічників федерального канцлера. Ніколи радники канцлера не користувалися таким великим впливом, не мали таких широких повноважень, як в уряді Г.Коля. Ця група має не тільки прямий доступ до канцлера, а й визначає, з ким йому зустрічатися, що читати, про що говорити. А.Аденауер спускав підлеглим накази, В.Брандт використовував штаб помічників і всіх прихильників для організації виборчих кампаній, а помічники Г.Коля виконують не лише технічні функції, а й можуть втручатися в політику. Багато рішень готовиться не в уряді, а в кулуарах відомства. Люди Г.Коля -це своєрідний буфер між канцлером і суспільством.

Парламентські органи, зокрема спеціалізовані комітети (комісії) бундестагу, а також палата земель (бундесрат) беруть також участь у розробці рішень. Проте роль їх членів поступається перед активністю представників урядових структур. Повноваження уряду дозволяють йому багато зовнішньополітичних питань вирішувати без попереднього розгляду у парламентських комітетах. Слід підкреслити, що у 90-і роки, коли на терені колишнього Радянського Союзу

з'явились незалежні держави, в бундестазі були створені робочі групи з проблем європейських країн СНД. Їх члени активно цікавляться відповідними країнами, аналізують процеси, що там відбуваються, розвивають контакти. У бундестазі діє робоча група «Україна», яка займається проблемами двостороннього співробітництва 14.

Проте механізм розробки і реалізації зовнішньої, у тому числі й європейської політики, не позбавлений недоліків. На них звертають увагу і науковці, і громадськість. Поряд із зростанням масштабів діяльності МЗС та інших відомств ФРН збільшилися нарікання на бюрократизм і труднощі узгоджувального процесу при вирішенні проблем. У засобах масової інформації час від часу з'являються матеріали, в яких висвітлюються махінації, до яких причетні і деякі зовнішньополітичні діячі, піднімаються питання демократизації та більшої відкритості в діяльності дипломатичних служб. Значною проблемою у формуванні та реалізації тих чи інших підходів постає неузгодженість між парламентаріями, їх комісіями та відповідними відомствами. В досліджуваний період мали місце відмінні оцінки і рішення щодо міжнародних договорів та угод різних гілок влади ФРН.

Таким чином, аналіз доктрин і концепцій європейської політики ФРН означених хронологічних меж дає підстави для таких висновків.

Започаткуванню соціал-ліберальною урядовою коаліцією рішучих змін боннської європейської політики передувало формування нових концептуальних зasad, які повніше враховували об'єктивні реалії повоєнного континенту. Філософські надбання, реформізм СДПН і лібералізм ВДП сприяли виробленню і впровадженню адекватних підходів до викликів повоєнного часу.

Продовження європейської політики на нових засадах як нішо інше сприяло значному зміщенню зовнішньополітичних позицій Федеративної Республіки Німеччини, нарощувало потенціал довіри усіх країн Європи до німецького народу.

Європейська політика Бонна, її доктрини і концепції стали яскравим прикладом втілення у зовнішньополітичному курсі національної ідеї. Дану політику ввібрала найоптимальніші форми та засоби подолання непорозуміння на шляху реалізації цієї ідеї.

Історичний досвід втілення доктрин і концепцій європейської політики ФРН у досліджуваний період підтвержує ідею про те, що національні інтереси реалізуються за умови ґрунтовної наукової розробки концепцій, завдяки раціональній і зваженій зовнішній політиці. Проведенню такої політики боннських урядових кіл слугували головні доктрини та більшість концепцій досліджуваного періоду.

ГЛАВА II.

НАПРЯМИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ У 1970 – 1989 РР.

Становище Федеративної Республіки Німеччини в означених хронологічних межах принципово відрізнялося від позицій будь-якої іншої країни Заходу чи Сходу Європи. Зберігалися фактори обмеження, неповного суверенітету, що значною мірою визначало специфіку зовнішньополітичного курсу ФРН, особливу її роль в системі міжнародних і європейських відносин.

Впродовж цього періоду (1970-1989 рр.) політика ФРН повніше враховувала об'єктивний стан речей та прогресивні тенденції розвитку на континенті. Серед пріоритетних завдань її діяльності виділяється нарощування інтеграційних зв'язків з партнерами у рамках західноєвропейського економічного співтовариства. Саме у процесі дедалі тіснішої економічної інтеграції західноєвропейських країн Федеративна республіка започаткувала пошук діяльніших форм відносин, запропонувала впровадження своїх бачень щодо зміцнення прогресивних тенденцій та вимог часу. Проте інтеграція відбувалася й в інших західноєвропейських структурах, за іншими напрямками і в ширших масштабах.

Історичний досвід показує, що інтеграційна політика для Бонна була дійовим шляхом подолання наслідків другої світової війни, напрямом зовнішньополітичної діяльності, який допоміг країні зайняти чільне місце серед держав Європи та світу.

1. Інтеграційна політика у західноєвропейських структурах

Досягненням світової цивілізації стають результати дедалі зростаючої інтеграції Західної Європи. Звернення західноєвропейських політиків до «європейської ідеї» після другої світової війни було детерміновано як усвідомленням потреб мирного розвитку на континенті та подолання негативних тенденцій націоналізму, так і протистоянням Заходу соціалістичному експериментуванню на Сході. ФРН була однією із країн-засновниць Європейського об'єднання вугілля і сталі на засадах Паризького договору 1951 р., Європейського економічного співтовариства та європейського товариства з атомної енергії на базі Римських договорів 1957 р. Боннський уряд активно сприяв діяльності цих новоутворені і реорганізації їх у триступеневе об'єднання 1967 р., що стало називатися Європейським співтовариством (ЄС). ФРН активно підтримала розширення співтовариства у наступні роки, а також заснування і діяльність інших західноєвропейських об'єднань. З 70-х років Західна Європа виступає як один із трьох «центрів сили» високорозвинених країн — поряд із США та Японією.

Хоч у 70-і роки господарські умови розвитку економіки Західної Німеччини значно погіршились, їй вдалося до кінця десятиріччя зберегти, а за деякими показниками значно зміцнити, власні позиції 1. Суттєвою ознакою розвитку економіки ФРН стають фінансові ресурси та міжнародні позиції саме великих банківських установ країни. Так, якщо «Дойчебанк» належав у 1970 р. до числа десяти найбільших банків Заходу, то на кінець десятиріччя він став третім за величиною у світі і одним із найвпливовіших банків за межами США. Три найбільші банківські монополії ФРН: «Дойчебанк», «Дрезденер банк» і «Коммерц банк» домоглися важливих позицій на ринках євродоларів. З огляду на це та з інших причин західнонімецька марка стала після долара найважливішою валютою країн Заходу.

Підприємства ФРН займають найміцніші позиції насамперед у п'яти провідних галузях: хімічній промисловості, металургійній, автомобільній машинобудівній та електро-технічній. На них в цей час припадала половина промислового виробництва та 3/4 індустріального експорту 2.

Протягом 70-х років економічні позиції монополій ФРН за кордоном відіграють суттєве значення для процесу відтворення сукупного капіталу країни. Прямі закордонні інвестиції підприємств Західної Німеччини потрійлись у 70-і роки і на початку 1980 р. досягли 66 млрд. марок. Тобто ФРН у 70-их роках випередила Францію і посіла третє місце після США і Великобританії за сумою прямих закордонних вкладень. На початку 80-х років цей сектор ФРН охоплював близько 8,6 тис. фірм з сумою майна у 260 млрд. марок із 6,2 млн. зайнятих (за кордоном) 3.

Серед чинників, які сприяли зміцненню позицій ФРН у Європейському і світовому господарстві, особливе місце займає порівняно швидкий розвиток науково-технічного потенціалу. ФРН, наприклад, вдалося скоротити відставання від США за рівнем витрат на науково-дослідницькі та експериментально-конструкторські роботи (НДЕКР). Вона змогла вийти на науково-технічний рівень США у таких галузях індустрії, як металургія, станко- і автомобілебудування, хімія, будівництво атомних електростанцій, а також у важливих підгалузях електротехнічної промисловості. За витратами на НДЕКР у розрахунку на 1 жителя (388 марок) ФРН посідає серед індустріальних держав Заходу друге місце після США (409 марок), помітно випереджаючи Францію (298 марок) і Японію (184 марки). За абсолютним обсягом витрат на НДЕКР перше місце посідає Японія. За цим показником Західна Німеччина порівняно зі своїми головними конкурентами та партнерами у Західній Європі явно лідирує: Франція витрачала 15 млрд. марок, Великобританія — 11, а ФРН втрачала 24 млрд. марок у 1978 р. 4.

Підсумовуючи дані економічного розвитку, офіційний орган ЄС визначав, що без перебільшення у країнах-членах Спітовариства вже давно прийнято вважати західнонімецьке господарство «домінуючою економікою», панівні позиції якої ґрунтуються на міжнародному та європейському поділі праці, кількісній та якісній перевагах 5.

Аналізуючи внутрішні і зовнішньополітичні та економічні умови, за яких Західна Німеччина співпрацювала в ЄС, варто враховувати структурну й енергетичну кризи 1974-1975 та 1979-1980 рр. Ці світові явища відбивалися на Спітоваристві, стримували розвиток інтеграційних процесів в економіці, підвищували політичну нестійкість, соціальну напруженність цілого кола країн.

Величезний стрибок цін на нафту у 1979-1980 рр., який перевершив за абсолютним обсягом вибух 1973-1974 рр., поставив економіку ФРН перед складною проблемою структурних змін, пристосування енергомістких галузей. Зовсім новим явищем (вперше за 15 років) у 1979 р. для Бонна став дефіцит платіжного балансу — 10 млрд. марок. Знизились темпи економічного розвитку. Так, щорічне зростання валового національного продукту в 70-і роки становило у ФРН 2,5% порівняно з 6,8% у 60-і роки. У 1970-1977 рр. ФРН за середньорічним приростом промислового виробництва у 2,2% знаходилась на передостанньому місці серед головних індустріальних країн Заходу після США, Японії і Франції. Постійним явищем стало масове безробіття, яке з 1975 р. сягало понад 1 млн. працездатних 6.

Звичайно, кризові явища відбивалися не лише на внутрішньо-економічному і соціальному становищі, а й на зовнішньополітичній лінії урядових кіл Бонна. Соціал-ліберальна урядова коаліція ФРН ініціювала у плані нарощування інтеграції проголошення політики підтримки стабільності у Спітоваристві, програми «соціальної політики ЄС» у жовтні 1972 р. на нараді голів держав і урядів учасників Спільного ринку, широкий об'єднувальний рух соціал-демократичних партій і профспілок країн ЄС. Бонн активно підтримав рішення паризької конференції на найвищому рівні про досягнення вищого ступеня економічної інтеграції і валютного союзу, а також закликав у 1973 р. проводити спільну енергетичну політику ЄС, справедливо розподіляти резерви та відстоювати солідарну позицію щодо нафтодобуваючих країн.

СДПН на з'їзді у Саарбрюккені 1970 р. поставила за мету перетворити Європейське спітовариство ще протягом поточного десятиріччя у найпрогресивніший соціальний простір. Соціал-демократи Західної Німеччини виступали за Спітовариство, яке через економічне співробітництво і політичну організацію мало вирости у соціальний союз. Вони

і намагалися будувати демократичну та соціальну сутність майбутнього союзу, який показав би світові «приклад панування здорового глузду над виробничими силами, справедливості — над егоїзмом влади, гуманності — над хворобою непримиримості». Європейська інтеграція, як наголошували лідери СДПН, має служити людям, поліпшити умови їх праці і життя. Урядові кола на берегах Рейну були прихильниками більш широкої демократичної підтримки інтеграційних процесів, виступали за розширення компетенції Європарламенту 7.

Якщо у 50-60-і роки — початкову пору європейської інтеграції — результати спільної економічної діяльності стали очевидними, то кризові явища 70-х загальмували виконання договірних положень і прийнятих рішень, обумовили зростання меркантильно-економічних мотивів ЄС і врешті-решт затмарили європейський ентузіазм. Проте сама постановка завдань, окреслення шляхів подолання проблем (з позицій соціал-ліберальної коаліції) заслуговують на позитивну оцінку. Неупереджений погляд з висоти нинішнього часу свідчить на користь цих підходів. Досягнення країн ЄС (і в їх числі ФРН) у соціальній та інших сферах для країн іншої частини Європи постають нині взірцем. Заради об'єктивності, слід пілкреслити, що ускладнення, які знаходились поза сферою прямого впливу Європейського співтовариства, у 70-ті роки справді призвели до різкого уповільнення економічної інтеграції в рамках ЄС.

У ФРН об'єктивно оцінювали становище, робили практичні висновки, намагалися знайти вихід, нові підходи до європейської інтеграції. Показовим у цьому плані є підхід віце-канцлера, міністра закордонних справ Г.-Д. Геншера. Політик виступав проти панічних настроїв, викликаних наслідками економічних криз, і застерігав від абсолютизації їх негативних впливів. За його словами, «варто врахувати для ЄС і кожного її члена вже ту обставину, що «вільний Спільний ринок витримав тиск кризи й не розпався». Адже історія знає, що в 30-ті роки вражені кризою країни «кинулися рятуватись поодинці, з допомогою протекціонізму.... В 70-ті ж роки ЄС не тільки вистояло, а й дещо зробило» 8.

Геншер пропонує і розвиває тезу про примат ідеологічного начала в європейському об'єднувальному руслі. Європа, як заявив він, наприклад, у травні 1979 р., є насамперед духовним поняттям. Те, що робить нас європейцями, що Європейське співтовариство робить співтовариством — це духовна спільність, спільність цінностей. Міністр виступає за відродження цієї ідеї, зашореної у наступні після створення ЄС роки меркантильно-економічними мотивами. «Ми повинні сьогодні з болем визнати, говорилося у тій же промові, що багато чого із цього ентузіазму втрачено. Головне в тому, що усвідомлення нашої родинності

відступило на другий план перед концентрацією на економічних питаннях, що склалося враження, ніби енання Європи зводиться до економічного та технологічного завдання» 9.

Нова міжнародна обстановка, що склалася у 70-і роки, внутрішні політичні та економічні труднощі у ФРН, інших країнах ЄС стимулювали висунення на передній план політичного компонента інтеграції. У перші десятиріччя інтеграційні процеси західноєвропейських країн найреальніше проявилися у сфері економіки. Водночас, на наш погляд, було б помилкою говорити про відсутність у цей період деяких форм політичної інтеграції в Європейському співоваристві. Якщо розуміти під «політичною інтеграцією» політико-правові та інституційні частини надбудови, то інтеграційні процеси, що протікали в ЄС, з самого початку були «політичним об'єднанням» Західної Європи, оскільки на всіх етапах функціонування ЄС політична влада (держава) активно брала участь у всіх сферах західноєвропейської інтеграції. Разом з тим поняття «політизація» діяльності ЄС має право на існування, коли під ним розуміти переход держав-учасниць від співробітництва переважно у господарсько-економічній сфері до співробітництва у таких далеких від економіки сферах, як військово-політична чи зовнішньополітична.

Важливим кроком на цьому шляху стало впровадження з 1970 р. системи поетапного погодження позицій країн-членів ЄС з найважливіших зовнішньополітичних питань завдяки механізму Європейського політичного співробітництва (ЄПС). Сам факт запровадження такого механізму засвідчував наявність сильніших елементів політичної інтеграції західноєвропейських країн 10.

ЄПС в основному стала реалізовуватись через регулярні зустрічі міністрів закордонних справ країн-учасниць. Причому, з 1972 р. такі зустрічі проходять не рідше як щоквартально. До участі в ЄПС залучаються також керівники політичних департаментів міністерств закордонних справ, різних робочих груп з конкретних питань. Okрім цих відомств у системі ЄПС співпрацює Комісія Європейських співовариств та інші керівні органи.

Принципово новим заходом у розвитку політичного механізму Співовариства стало утворення в 1974 р. Європейської ради. З ініціативою про запровадження цього органу (регулярних зустрічей голів держав, урядів з метою узгодження їх позицій в рамках ЄПС), виступив, як відомо, президент Франції Ж.Помпіду. І хоч у прийнятому на нараді в Парижі спільному коммюніке сама формула «Європейська рада» не фігурувала, наради голів урядів країн-членів ЄС стали називатися саме так. Відтепер на засідання Європейської ради

стали запрошуватись, крім міністрів закордонних справ, також голова та віце-голова Комісії ЄС.

Як відзначали у ФРН політики і науковці, впровадження механізму ЄПС та функціонування Європейської ради були найважливішими кроками на користь «європейського будівництва» після підписання Римського договору. Адже «жодна із наших важливих проблем не може більше розглядатися поза зв'язками з долею наших сусідів, поріднених з нами націй», — зазначив, будучи канцлером ФРН, В.Брандт 11. Європейська рада вирішила ряд важливих питань співробітництва держав-учасниць Співтовариства у найрізноманітніших сферах: визначені умови проведення прямих загальних виборів до Європейського парламенту; створено Європейський культурний фонд; встановлено Європейський фонд регіонального співробітництва і т.д.

Про позицію урядових кіл ФРН у 70-ті роки свідчать, наприклад, такі висловлювання із офіційно видрукованого Відомством інформації збірника документів «Європейське політичне співробітництво»: «Федеральний уряд, як і всі його попередники, вбачає в Європейському об'єднанні одну із головних цілей своєї політики, робить все можливе для того, щоб в рамках Європейського політичного співробітництва впроваджувалися всі можливі кроки на довгому шляху до загальної зовнішньої політики» 12. Одночасно в МЗС ФРН, за свідченням посла Г.Мюллера-Рошаха, проблеми політичного співробітництва країн ЄС висувались на перший план оперативної роботи 13.

Координація зусиль уряду ФРН і насамперед Франції, хоч і з певними застереженнями, приносять свої результати. В рамках системи ЄПС приймаються рішення не тільки з політичних, а й з економічних питань. У ряді міжнародних організацій, на деяких переговорах і нарадах країни ЄС, незважаючи на серйозні розбіжності між собою, займають спільну позицію, що відрізняється від американської. У важливих випадках вони виступали на погоджений платформі: Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі, близькосхідна криза в жовтні 1973 р., події на Кіпрі, міжнародна конференція з питань морського права, «токійський раунд» торговельних переговорів у рамках ГАТТ та ін.

Проте учасники ЄС зберігають свою «індивідуальність» у міжнародних відносинах в конкретних питань: стосунків з соціалістичними країнами, розрядки міжнародної напруженості, обмеження озброєнь, діяльності НАТО тощо, а також у внутрішніх питаннях ЄС. Характерно, що вирішення проблем постійно ускладнюється претензіями кожного з учасників «великої трійки» — ФРН, Англії і Франції — на роль керівника товариства. Розширення ЄС, особливо вступ Англії, ще більше

ускладнило як розробки його спільної позиції з багатьох міжнародних проблем, так і особливо з поглибленням інтеграції.

Отже, загалом західноєвропейська інтеграція у 70-ті роки розвивається повільніше, ніж розраховували її засновники. Цим пояснюються пессимістичні оцінки багатьох політиків і дослідників. Причому, такі пессимісти є не тільки у країнах Співтовариства, чи, скажімо, у колишньому Союзі РСР, а й у США. У Діболда — один із провідних дослідників у нью-йоркській Раді з питань міжнародних відносин, писав: «Європа (тобто західноєвропейське співтовариство — А.К.) може бути значно більше інтегрованою, ніж сьогодні, але не зможе бути об'єднаною. Національний поділ існуватиме і може дуже уповільнити інтеграційні процеси» 14.

На самому початку 80-х років з пропозицією прискорити процес політичного об'єднання країн Співтовариства й утворення для цього відповідних організаційних форм виступив міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер. Ідеї Геншера підтримав тогочасний міністр закордонних справ Італії Е. Коломбо. Два міністри розробили й представили наприкінці 1981 р. проект «Договору Європейського співтовариства щодо перетворення його в Європейський союз». Останній потім було названо «планом Геншера — Коломбо». Він передбачає об'єднання механізмів економічного та політичного співробітництва під дахом Європейської ради, розробку єдиної для всіх держав політики у сфері безпеки, культури, законодавства. В проекті також передбачалося розширення повноважень Європарламенту й відновлення практики прийняття рішень у Раді міністрів країн-членів більшістю голосів 15. Тобто планувалось зробити практикою ту систему прийняття рішень, що передбачалась Римським та Паризьким договором. Право вето окремих країн повинно стати винятком. Тим самим ФРН хотіла переглянути люксембурзький компроміс 1966 р.

Урядові кола Бонна наполегливо виступали за посилення політичної інтеграції. Найбільш активно домагаються політичного об'єднання Європи ХДС/ХСС. Колишній голова ХСС Ф.-Й. Штраус колі першочергових цілей щодо створення Європейського політичного союзу на перше місце ставив узгоджену «зовнішню політику», а також політику у сфері безпеки та оборони 16. ФРН використовувала не тільки двосторонні консультації та переговори, а й скористалася своїми повноваженнями головуючого в ЄС у першій половині 1983 р., щоб реалізувати, наскільки це можливо, «план Геншера-Коломбо». У жовтні 1982 р. в Бонні під час франко-західно-німецької зустрічі на найвищому рівні (який передувало чимало консультацій) Франція заявила про свою «повну підтримку» проекта договору про створення Європейського Союзу. Згода Франції дала змогу Бонну посилити свій вплив на досягнення

підтримки проекту іншими країнами ЄС. 19 липня 1983 р. в Штутгарті голови урядів і міністри зовнішньополітичних відомств країн Спітовариства підписали «Урочисту декларацію про Європейський Союз». Основу цього документа становив «план Геншера-Коломбо».

У прийнятому документі вперше за всю історію Спітовариства було офіційно визнано, що політичне співробітництво між його учасниками є таким же важливим напрямком співдії, як і економічна інтеграція. І, як справедливо зазначали радянські дослідники Н.В.Павлов та В.Г.Барановський, тепер йшлося про спробу надати інтеграційному процесу всеохоплюючий характер, вивести його за межі переважно економічних рамок, окреслених ще Римським договором 17.

У плані політизації діяльності Європейського спітовариства певну роль відіграла сесія ради ЄС (1984 р.) у Фентенебло, де було висунуто ціле коло ініціатив: про впровадження європейського паспорта, єдиного пррапора і гімна Спітовариства. Наступним кроком стало утворення Особливого комітету з питань інститутів ЄС, завдання якого полягало в подальшій розробці проекту формування політичного Союзу й утворення «Європи народів».

Важливою для європейської інтеграції стала сесія Європейської ради 1985 р. у Мілані. Тут був внесений спільній західнонімецько-французький проект «Договору про Європейський союз». В ньому передбачалося змінення позицій КСС, розширення повноважень Європарламенту, тісніше співробітництво держав-членів ЄС у питаннях зовнішньої політики та політики безпеки, прискорення процесу прийняття рішень у Спітоваристві тощо.

Уряд доклав чимало зусиль, щоб забезпечити підтримку своїх пропозицій з боку всіх учасників ЄС. У західнонімецькому МЗС було створено особливий робочий відділ з питань діяльності у Спітоваристві. Міністр закордонних справ Г.-Д.Геншер обґрутував це тим, що ФРН і в майбутньому має залишатися рушійною силою інтеграційного процесу. З 1985 р. у Бонні сформовано Комітет дій за Європу на чолі з колишнім президентом ФРН К.Карстенсом. Він ставив за мету діяти в дусі традицій повоєнного Комітету за Сполучені Штати Європи Ж.Манне. Водночас Бонн вдався до своєрідної ультимативної форми, і Г.Коль в бундестазі у червні 1985 р. наполягав на підписанні договору протягом року, погрожуючи, що у противному разі вступить у переговори лише з тими, хто готовий підтримати ідею ФРН 18. У західнонімецьких урядових колах пожвавилася дискусія навколо концепції «Європи двох швидкостей», «Європи зі змінюваною геометрією» тощо.

Докладені зусилля не пропали марно. У лютому 1986 р. в Люксембурзі 12 членами Спітовариства в два етапи був

підписаний Єдиний Європейський Акт (ЄEA). Новий документ вніс певні зміни й доповнення до Римських договорів 1957 р. про функціонування Спітовариства 19. У Європейському Акті була юридично закріплена мета інтеграційної політики — утворення Європейського Союзу. Тобто Європейський акт покликаний був надати друге дихання інтеграційному процесу, зміцнити інститути Спітовариства, розширити компетенцію керівних органів, Європарламенту. У передку змін постала нова процедура прийняття рішень в органах ЄС шляхом введення при голосуванні принципу кваліфікованої більшості замість принципу одностайності (він лишається чинним при вирішенні питань оподаткування, вільного пересування людей, захисту прав та інтересів трудячих і деяких інших). Голоси членів Ради міністрів розподілилися таким чином: ФРН, Франція, Італія, Англія — по 10 голосів; Іспанія — 8; Португалія, Греція, Нідерланди — по 5; Ірландія — 3; Люксембург — 2 голоси). Саме на такій системі, на таких змінах наполягала ФРН та інші партнери. Пріоритетним завданням перед Спітовариством у цьому зв'язку поставало завершення до 1992 р. утворення єдиного внутрішнього ринку, а також нарощування зусиль щодо координації зовнішньої політики та узгодженості дій політики безпеки.

По-різному поставилися до цих рішень у ФРН, на Заході і Сході Європи. Скажімо, в радянській літературі більше писали про «ейфорію на берегах Рейну», про те, що між поставленим завданням і його втіленням «пролягає велика дистанція» тощо 20. Однак з висоти сьогоднішніх досягнень Спітовариства тодішньості значно змінились.

Заради об'єктивності варто підкреслити, що це був справді історичний рубіж, що у його досягненні (навіть підписанні країнами-учасницями) була вагома частка інтеграційної політики Західної Німеччини. Канцлер Г.Коль у 1989 р. писав: «Єдиний Європейський Акт знаменує собою вирішальну фазу розвитку ЄС. Йдеться не просто про утворення єдиного ринку, що сам по собі є величезним завданням з часу утворення Спітовариства, а й про форсоване просування у напрямку єдиного соціального і валутного простору, максимальне узгодження у сфері зовнішньої політики та політики безпеки» 21. Подальші події дають підставу погодитись саме з такою оцінкою.

У 80-ті роки розвиток ЄС характеризувався більшим динамізмом. Особливу роль у цьому відіграла ФРН, її взаємодія з Францією. Зміна кризового періоду економічним ростом створила країні умови для інтенсифікації європейського будівництва. Вагомим чинником стало й оновлення керівництва Комісії європейських спітовариств. Прихід на посаду голови КЕС в 1985 р. Ж.Делора — колишнього міністра економіки і

фінансів Франції, члена керівного органу ФСП, голови КЕС у 1985-1994 рр., надав імпульсу інтеграційній політиці ЄС. Проведені Делором консультації з відомими політичними діячами та бізнесменами країн Спітовариства показали, що консенсусу не можна негайно досягнути ні з інституційних питань, ні у валютній сфері (оскільки створення єдиної валюти можливе лише у середньостроковій перспективі), ні з питань оборонної політики. Дієвим кроком на шляху прогресу європейського будівництва може бути формування Єдиного внутрішнього ринку (ЄВР), надання цьому процесові незворотного характеру, про що заявив Ж.Делор у промові перед Європейським парламентом 1985 р.

Конкретна програма утворення ЄВР включала розробку та ухвалення понад 280 законодавчих актів (директив) і була викладена у Білій книзі. Характеристика цієї програми та основних її напрямів найшли відображення і в тодішній радянській науковій літературі 22. Програма створення ЄВР виявилась досить сильним стимулом активізації економічного інтеграційного процесу, діяльності всіх суб'єктів інтеграції.

За ФРН лишилася роль «економічного локомотиву» Спітовариства, адже вона — найбільша країна ЄС за кількістю жителів, обсягом виробництва продукції і особливо за питомою вагою у загальному обсязі торгового обороту між державами - членами ЄС. Експорт ФРН забезпечує активність сукупного зовнішньоторговельного сальдо Спітовариства. У 1987 р. експорт ФРН в країні ЄС становив 134 млрд. ЕКЮ, імпорт із цих країн — 108 млрд. ЕКЮ. Якщо все активне сальдо ФРН дорівнювало 57 млрд. ЕКЮ, то в ньому торгівля всередині ЄС займала 26 млрд. ЕКЮ. Втій же час Великобританія, Іспанія, Італія і Франція мали пасивне сальдо. Крім цього, безпосередньо ФРН забезпечує в бюджеті ЄС понад 8 млрд. марок, або близько 30% бюджету. Інші країни вносять значно менше: Франція — 18,3%. Великобританія — 17,9, Бельгія — близько 7,0, Данія — 3, Люксембург — 0,1%. Найбільші країни Співдружності — ФРН, Франція і Великобританія, є так бі мовити, донорами ЄС 23. Вони реально платять більше, ніж отримують. Сума західнонімецьких виплат зросла згідно з новими правилами фінансування західноєвропейського спітовариства, прийнятими за поданням ФРН. Причому, це відбуває лінію офіційних кіл у Бонні, які вважають, що ФРН була й повинна лишатись головним платником.

Розглядаючи політику Західної Німеччини у плані посилення інтеграції, важливо підкреслити, що курс на утворення ЄВР в країні підтримується не тільки керівниками уряду, а й підприємцями. Канцлер Г.Коль, аналізуючи перспективи ЄС, наголошував, що «всі країни Спітовариства погоджуються з тим, що ЄВР необхідний, що його формування

вимагає зусиль, готовності до компромісів. ЄС зазнає краху, коли кожний із його членів намагатиметься «взяти більше для себе» 24.

У крайні проводились широкі дослідження (вивчалися можливості підприємств, наслідків утворення ЄВР), які засвідчують широку підтримку цього курсу з боку підприємців. Так, у 1987 р. за ініціативою КЕС, Інститут економічних досліджень (Мюнхен) вивчав можливі наслідки впливу Європейського внутрішнього ринку на промисловість ФРН і країн-членів ЄС, аналізуючи результати опитування 11 тисяч підприємств 25. Автори відзначали, що з урахуванням нинішньої динаміки економічного розвитку в Європі програма утворення ЄВР, за якої будуть усунуті всі види бар'єрів, має для ЄС особливе значення. Формування ЄВР передбачає також гармонізацію (наскільки це необхідно) технічних стандартів і норм, вирівнювання податкових структур, розширення співробітництва у валютній сфері й здійснення необхідних економіко-політичних заходів, що стимулюють розвиток співробітництва підприємств.

Аналізуючи зовнішньополітичну діяльність уряду ФРН у напрямі формування ЄВР, слід підкреслити, що Бонн наполегливо працював як головуючий у Раді Міністрів Співтовариства у першій половині 1988 р. Про це свідчать результати Брюссельської зустрічі у верхах в лютому місяці. На ній вдалося вирішити аграрні й бюджетні проблеми ЄС на найближчий період, подвоїти розмір структурного фонду з метою перебудови апарату виробництва слабкіших країн і регіонів напередодні утворення єдиного ринку. За ці півроку вдалося погодити 33 рішення, що належали до центральних проблем: лібералізація пересування капіталу, визнання дипломів вищої школи, доступ на ринок транспортних послуг і на ринок державних закупок, єдиний порядок контролю за харчовими продуктами та ветеринарний нагляд 26.

Суттєвим і значною мірою показовим стало підписання у червні 1988 р. спільної заяви ЄС і РЕВ про співробітництво. Прийнята, за ініціативою ФРН, заява увінчує зовнішньополітичну діяльність за півріччя і стала продовженням східної політики цілого періоду з 1970 р. Спільна заява стала важливим чинником наступного співробітництва на всьому європейському континенті.

ФРН активно співпрацює у рамках ЄС над створенням єдиної валюти і Європейського центрального банку. На думку доктора Е.Тіля із Фонду науки й політики (м. Ебенхаузер), утворення незалежного банку та єдиної валюти виступає передумовою формування ЄВР 27. Науковці й практики банківської справи у ФРН виходять з того, що для забезпечення максимуму переваг від утворення великого ринку потрібно

перевершити межу нинішнього розвитку європейської валютної системи.

Іншими словами, це взаємопов'язані напрямки інтеграційного процесу. Єдина валютна система (ЄВС) була започаткована у 1979 р. Вже з середини 80-х ЄВС стала набирати темпи розвитку на базі потреб зростаючого взаємного торгового й валютного обороту країн ЄС. Уявлення про зростаючий обіг дають такі показники (табл. 1) 28:

Питома вага ЄС в експорті країн – членів, в %

Рік	ЄС-12	Англія	ФРН	Греція	Іспанія	Франція	Італія	Південна Італія	Португалія	Чехословаччина
1965	50	52	47	47	524	52	34	51	34	30
1987	58	47	53	63	63	56	74	53	70	49

Розвиток Європейської валютної системи досить швидко перетворив її в основний інструмент міждержавної координації кон'юнктурного і навіть середньотермінового економічного регулювання в рамках Спітовариства. ЄВС за десять років існування перетворилася в один із важливих ланцюгів інтеграції. Основними принципами економічного регулювання, очікуваної єдиної валютної системи започаткована і стратегія, що отримала назву «євромонетаристкої» 29. Від добре відомого монетаризму, який проводять національні держави, євромонетаризм відрізняється тим, що його провідні імпульси надходять в країни ЄС із валютної сфери, а точніше, від Бундесбанку – центрального банку ФРН, який став фактично центром ЄВС. Перемога лінії ФРН у дискусіях «монетаристів» та «економістів» сприяла утвердженню нової практики валютних розрахунків з 1979 р. Так була введена система взаємних двосторонніх валютних розрахунків саме з 1979 р., яка передбачала у випадку відхилення від взаємновизначеного курсу, проведення інтервенції обома країнами.

З часом весь валютний механізм ЄВС виявився прив'язаним до найстабільнішої валюти – марки ФРН. Центральне становище, яке посідає ця валюта в ЄС, має під собою міцну основу – високу економічну могутність ФРН.

Спроба радикального поглиблення валютної інтеграції в рамках ЄВС у 80-ті роки не принесла очікуваного успіху. Всього за десятирічний період функціонування ЄВС відбулося 12 валютних коригувань, хоч більшість із них не можна вважати реально особливо відчутними. Середній рівень стабільності валют ЄВС був у 4 рази вищим, ніж у інших важливих валют. Можна виділити переможців і переможених валютних інтервенцій. Безперечно, переможцем була ФРН із своїм рекордним обсягом активного сальдо торгового балансу, а переможеними були насамперед, Франція та Італія. З 12 коригувань 8 передбачали погашення курсів італійської ліри, а в результаті її вартість в марках знизилась з 2,19 до 1,39. Курс франка знижувався 6 разів – з 43,3 марки на початку

функціонування ЄВС до 29,92 у 1988 р. 30. І те, що в цих країнах лунають вимоги про вихід із ЄВС, свідчить, що валютна інтеграція ще не позбавилась своїх вад.

Голова Федерального Бундесбанку ФРН К.-О. Поль прихильник ЄВС. Однак він дотримується тієї позиції, що в умовах кінця 80-х років, коли не подолані суттєві бар'єри, та й в близькому майбутньому нереалістичними і небажаними є рішучі кроки до фіксованого обміну курсів 31. Багато фахівців справедливо вважають, що перш ніж переходити до «сильного» економічного союзу, країнам ЄС потрібно успішно подолати етап «слабкого» союзу. Протягом цього періоду повинні зберігатися функції пристосування обмінного курсу, і лише наступним кроком зміцнення ЄВС може стати створення системи центральних банків. Причому що систему необхідно «сформувати таким чином, щоб вона могла взяти на себе роль якоря стабільності, яку відіграє нині марка ФРН» 32. Для цього вказана система повинна мати таку ж незалежність, як Бундесбанк, тобто не бути підпорядкованою і не слідувати розпорядженням із національних урядів, а ні Раді міністрів ЄС, ні КЕС. Такою незалежністю користується лише Центральний Банк Нідерландів, інші ж центральні банки підлеглі своїм урядам. Європейський центральний банк, як справедливо вважають фахівці, повинен мати можливість ефективно регулювати грошову масу, не вдаючись до кількісного контролю чи інших засобів прямого втручання у фінансові ринки. Відповідно інструментарій повинен втілювати політику в сфері процентних ставок і ліквідності на європейському грошовому ринку.

У ФРН більшість науковців і практиків погоджується з твердженням, що єдина валюта ЄС сприятиме підвищенню ефективності операцій на спільному ринку. Однак економісти вважають, що й без такої валюти спільний ринок створює передумови для росту ефективності. А передчасна валютна інтеграція тайт у собі великий ризик. Останнім кроком на шляху до такої валюти було б встановлення твердих валютних паритетів.

Слід зазначити, що в ЄС набирає сили і грошово-кредитна інтеграція. Сім країн — ФРН, Франція, країни Бенілюксу, Данія, Ірландія — становлять ядро системи твердих валютних курсів (допустимі відхилення від узгодженого курсу 2,25%). Італія бере участь у ЄВС на особливих умовах — коливання курсу італійської ліри допустимі в межах $\pm 6\%$. Іспанія, Греція і Португалія братимуть участь у ЄВС, коли це дозволить їх економічний стан. Англія від участі у валютному механізмі ЄВС відмовляється. Як зона валютної стабільності ЄВС у другій половині 80-х років випередила очікування, знизивши темпи інфляції і розрив у темпах між країнами 33.

Важливою складовою ЄВС було запровадження в систему розрахунків нової грошової одиниці ЕКЮ. Як ми уже зазначали,

в урядових колах ЄС, серед фахівців немає єдиної думки щодо оцінок перспектив валютої інтеграції. Так, на заключній прес-конференції після дискусій голів урядів країн Спітовориства з валютних питань у червні 1988 р. в Ганновері канцлер ФРН Г. Коль повідомив, що в кінці нашого тисячоліття з 90%-ною вірогідністю існуватиме єдина європейська валюта³⁴. Хоч, скажімо, прем'єр-міністр Великобританії М. Тетчер дотримувалась протилежної думки.

Період існування колективної валюти ЄС — ЕКЮ був неоднозначним. Широкі поточні інтервенції в ЄВС і збільшення кредитування обов'язкових інтервенцій призвели до ще більшого скорочення обсягів використання офіційної ЕКЮ. західні фінансисти вважають, що становлення ЕКЮ як валюти буде досить тривким процесом з численними «злетами» і «падіннями». Зазначимо, що ЕКЮ пробиває собі дорогу повільно, для перетворення її в валюту, певне, знадобиться ще 10 - 15 років, а розвиток її буде тісно пов'язаний із результатами функціонування ЄВС.

У політиці Західної Німеччини за досліджуваний період дедалі вагоміше місце посідають проблеми воєнно-політичної та воєнно-економічної інтеграції у рамках західних союзів. У 70-ті роки ФРН перетворилася на могутню військову державу, що суттєво вплинуло на політику і стратегію НАТО. Воєнна промисловість ФРН у ці роки мала інтенсивнішу фазу розвитку, ніж інші сектори економіки, і ця тенденція продовжувалась протягом наступного десятиріччя. Канцлер Г. Шмідт підкреслював у 1980 р., що витрати його уряду на оборону щорічно зростали в середньому майже на 3% протягом останніх десяти років, тобто задовго до прийняття Радою НАТО у 1979 р. рішення про необхідність для членів пакту досягти цього рівня. Питома вага витрат на інвестиції військового характеру зросла ще більше (див. таблиці №1-3, в додатку №4).

Західна Німеччина стала однією із провідних країн-експортерів зброї серед держав НАТО. За цим показником вона посідає третє місце після США і Франції, причому основна частина експорту йде України блоку. Іншими словами, сьогодні ФРН займає одне з центральних місць у НАТО не тільки за своїм геостратегічним, а й за економічним і воєнним потенціалами.

Ставлення Бонна до військово-політичної інтеграції у Західній Європі було досить-таки неоднозначним. З одного боку, воєнна політика ФРН завжди орієнтувалася на НАТО. Більшість у правлячих колах переконана була в тому, що навіть успішне воєнно-політичне співробітництво на регіональному рівні не приведе у близькому майбутньому до створення потенціалу, який можна порівняти з американським або радянським. Західноєвропейське об'єднання, котре могло б

стати дійовою заміною військовим силам США за кількістю, якістю чи стратегічними функціями, нереальне, як підкреслив у 1987 році тогочасний міністр ФРН (а з 1889 р. — Генеральний секретар НАТО) М. Вьюнер. Шукати цю заміну — означає бігати за небезпечними для життя колізіями³⁵. З іншого боку, правляча еліта Бонна у своїх установках виходить із зasad про необхідність розширення західноєвропейського інтеграційного процесу й на воєнно-політичну сферу. У свій час, будучи міністром закордонних справ, В. Шеель говорив: «не може бути єдиної європейської зовнішньої політики, щоб рано чи пізно не постало питання про загальну оборонну політику»³⁶.

Одним із важливих, якщо не найважливіших, спонукальних мотивів розвитку західноєвропейської інтеграції у воєнно-політичній сфері є суперництво ФРН та інших західноєвропейських держав з США, намагання об'єднаними зусиллями зміцнити позиції Західної Європи відносно Вашингтона, забезпечити співвідносність західноєвропейським інтересам стратегії та політики НАТО.

Питання воєнно-політичної інтеграції, як правило, розглядаються у нерозривному зв'язку із різними концепціями утворення західноєвропейського Союзу. Причому, воєнна інтеграція уявляється і як наслідок утворення такого союзу, і як передумова формування політичної єдності. Іншими словами, воєнно-політична інтеграція виступала як мета політичної інтеграції, з одного боку, а з іншого — як засіб її здійснення.

Варто зазначити, що висунення у ФРН (як, власне, і в інших країнах Західної Європи) проектів та планів розширення інтеграційних процесів на воєнно-політичну сферу ускладнювали взаємовідносини цих країн з США, які побоювались ослаблення НАТО. Загострювались також за цих умов і протиріччя поміж учасниками Європейського співтовариства, більшість яких намагалася обмежити роль ФРН у подібних проектах.

Аналізуючи різні проекти створення автономної західноєвропейської оборони, слід виділити у ФРН два характерних підходи до цих проблем. Представники одного напряму (як правило, найконсервативніші сили) розглядали «європейську оборону» з позицій чіткішого функціонального і регіонального розподілу ролей між Західною Європою і США у воєнній сфері в рамках НАТО. Це «атлантисти». На їх думку, Західна Європа «повинна спеціалізуватись у сфері звичайних озброєнь, зосереджувати свої оборонні зусилля лише на європейському континенті». Для США в цих концепціях відводиться завдання прикривати Західну Європу своєю «ядерною парасолькою». На думку іншого крила, — «європейстів» (серед яких переважають ліберали) — потрібна незалежна від США оборона. Вони вважають, що за умов ядерного паритету,

який існував між США та колишнім СРСР, надійність ядерних гарантій заокеанської держави значно зменшується. З огляду на це потрібен пошук допоміжних шляхів та засобів досягнення безпеки західноєвропейських країн³⁷. Всі інші концепції тісно чи іншою мірою коливаються між цими головними і протилежними підходами. Аргументи ж на користь підвищення безпеки часто співпадають.

Підкреслимо, що у відносинах Західної Європи з США Бонн взяв на себе ініціативу посередника. Західнонімецькі урядові кола переконували адміністрацію і конгрес США у сумісності західноєвропейської інтеграції з атлантичними зв'язками³⁸.

Уряд ФРН спільно з урядом Великобританії ініціював утворення Єврогрупи НАТО, тобто об'єднання країн союзу на європейському контенті. Головними напрямками Єврогрупи стали визначення шляхів інтенсифікації зусиль й посилення ролі західноєвропейських країн у Північно-атлантичному блоці. Єврогрупа вирішувала такі завдання, як розробка єдиних тактичних і оперативних концепцій, єдиних вимог до системи озброєнь та їх стандартизації, утворення єдиної системи командування і діяльності штабів усіх рівнів³⁹. Урядові кола в Бонні підтримують позицію США на використання Єврогрупи для підвищення воєнного вкладу країн західної Європи в НАТО. ФРН — активний учасник програм модернізації озброєнь, здійснюваних Єврогрупою, виступає за усунення дублювання при розгортанні воєнних тем, турбується за раціональне й ефективне використання військових асигнувань та запровадження власного досвіду господарювання у воєнній сфері.

При активній участі Західної Німеччини з 1976 р. функціонує Незалежна група європейських програм (НГЕП). Вона об'єднує країни Єврогрупи з Францією. Безпосереднім завданням НГЕП є розвиток тісного співробітництва між учасниками у сфері виробництва та стандартизації озброєнь. Якщо спочатку рішення даної групи носили рекомендаційний характер, то з листопада 1984 р. рівень засідань піднявся до міністерського, а участь міністрів оборони у прийнятті принципових рішень стала нормою. У цей час розгортаються програми науково-технічного співробітництва західноєвропейських країн, які мали подвійне призначення. Серед них — розробка космічних технологій, координація досліджень в галузі високих технологій, за проектом «Еврика», співробітництво на рівні підприємницьких груп, вузів, дослідницьких центрів⁴⁰.

Особливе значення політичні кола на Рейні надають воєнно-політичній інтеграції й поза рамками НАТО. Це насамперед стосується франко-західноєвропейського співробітництва (про це йтиметься у наступному параграфі) та Західноєвропейського союзу. ЗЕС, утворений у 1955 р., лишався

єдиною юридично оформлененою воєнно-політичною організацією країн Західної Європи. У попередні роки у ФРН ставилися до цього Союзу досить прохолодно через існуючі обмеження воєнного характеру, накладені цим органом на Західну Німеччину. Пропозиції щодо активізації ЗЄС надходили і з боку політичних діячів Франції на початку 80-х років. Нова концепція передбачала використання його політичною елітою ФРН як інструменту європейської політики, засобу «європеїзації» воєнно-політичної стратегії країн-членів союзу.

У Парижі 12 червня 1984 р. в обстановці таємності відбулася одноденна сесія ради ЗЄС на рівні міністрів закордонних справ, на якій було прийнято рішення про те, щоб вдихнути життя в організацію й одночасно зняти з ФРН усі обмеження щодо виробництва звичайних видів озброєнь. На той час вже були скасовані тоннажні обмеження на виробництво воєнних кораблів Західною Німеччиною (ще у 1980 р.) під приводом розширення району дій ВМФ цієї країни. 27 червня 1984 р. у Лондоні на Асамблей ЗЄС були остаточно зняті останні обмеження на виробництво озброєнь для ФРН. Союз РСР у зв'язку з цим виступив з пам'ятною запискою, в якій висловлювалась занепокоєність радянської сторони цим рішенням. У виступі на Асамблей в якості голови ради міністрів ЗЄС Г.-Д. Геншер наполягав на європейських програмах озброєнь⁴¹.

У 1984 р. у роботі виконавчого органу ЗЄС почали брати участь міністри оборони та закордонних справ. В цілому західноєвропейці, насамперед політики з берегів Рейну і Сени, розгортали своє воєнно-політичне співробітництво. В його основі був компроміс між послабленням обмежень на воєнне виробництво у ФРН та активним залученням останньої у західноєвропейську структуру воєнного співробітництва, об'єднанням воєнних потенціалів Франції та Західної Німеччини.

У Римі (жовтень 1984 р.) відбулося чергове спільне засідання міністрів оборони та закордонних справ, на якому була прийнята «Римська декларація» і документ про інституційну реформу ЗЄС. Країни-члени співтовариства висловили готовність використовувати ЗЄС як орган, де розробляється єдина політика перед сесіями НАТО. У квітні 1985 р. Рада ЗЄС сподівалася обговорювати європейські проблеми, що виникли у зв'язку з СОІ. Лише американське втручання зупинило підготовку цього питання для обговорення.

Своєрідним об'єднанням західноєвропейських і атлантических підходів став розроблений Бонном проект Європейської оборонної ініціативи. Він був тісно пов'язаний з СОІ. Проте народився план у ФРН у зв'язку з тим, що Німеччина не була впевнена в тому, що СОІ відповідатиме

західнонімецьким та західноєвропейським інтересам 42. З програмою СОІ пов'язували в Бонні можливості об'єднання зусиль західноєвропейських держав для створення систем, призначених виключно для Західної Європи, в розрахунку на те, щоб набути більшого права голосу у стосунках з Вашингтоном.

Зазначимо, що з 1986 р. обговорення на сесіях Асамблеї ЗЄС і вироблення спільної для країн-учасниць платформи у воєнно-політичній і воєнно-технічній сферах стало складовою частиною організаційно-політичних механізмів західноєвропейської інтеграції. Так, Рада ЗЄС на рівні представників міністрів закордонних справ і оборони семи країн розглядала радянські пропозиції про обмеження і скорочення озброєнь. Хоч ЗЄС не виходив у рішеннях щодо проведення своєї воєнно-політичної лінії за межі підходів США, однак, досить прямо висловлювався за ідеї роззброєння і зрушення у військово-політичних питаннях.

Складовою частиною досягнення ефективної взаємодії у воєнній сфері стало розгортання власних програм переозброєння, які б дозволили країнам Заходу будувати свою спільну ефективно ешеловану оборону. Головними пунктами спільних програм модернізації стали воєнно-політичні рамки, воєнно-технічна стратегія будівництва західноєвропейської оборони та стандартизації спільного воєнного виробництва. У військово-стратегічному плані акцент переноситься на виробництво високотехнологічних, високоточних видів озброєнь. Останні в міру розвитку могли б у перспективі дати можливість Західній Європі більше забезпечувати незалежну і самостійну оборону.

Таким чином, західноєвропейська політика ФРН за досліджуваний період пройшла значну еволюцію, що полягала у повнішому врахуванні об'єктивних чинників розвитку континенту, пошуку адекватних рішень у нарощуванні інтеграційних процесів. Для урядових кіл Бонна інтеграція Західної Європи стала пріоритетним напрямком зовнішньої політики і практичної діяльності впродовж 70-80-х років. ФРН активно підтримала розширення кола учасників ЄС, стала ініціатором впровадження механізму європейського політичного співробітництва як системи заходів щодо узгодження зовнішньої політики Співтовариства.

Рішучість позицій Західної Німеччини щодо поглиблення економічної і політичної інтеграції, її економічна могутність сприяли прийняттю договору про утворення Європейського союзу, формуванню єдиного внутрішнього ринку як першочергового і пріоритетного напрямку в досягненні нового рубежу єднання Західної Європи.

Протягом останніх десятиріч у зовнішній політиці ФРН дедалі більше місця посідають питання воєнно-політичної та воєнно-економічної інтеграції у рамках західних союзів — НАТО і ЗЄС. Завдяки цьому Бонн суттєво впливає на політику і стратегію цих формувань, на зміщення позицій Західної Європи відносно Вашингтона. Об'єднуючи зусилля країн-учасниць воєнних організацій, ФРН сприяє виробленню ними спільної платформи у воєнно-політичній і воєнно-технічній сферах. Тим самим була дана відповідь на питання про межу американських гарантій безпеки європейського континенту.

2.Партнерство Бонн — Париж — наріжний камінь західноєвропейської стратегії ФРН

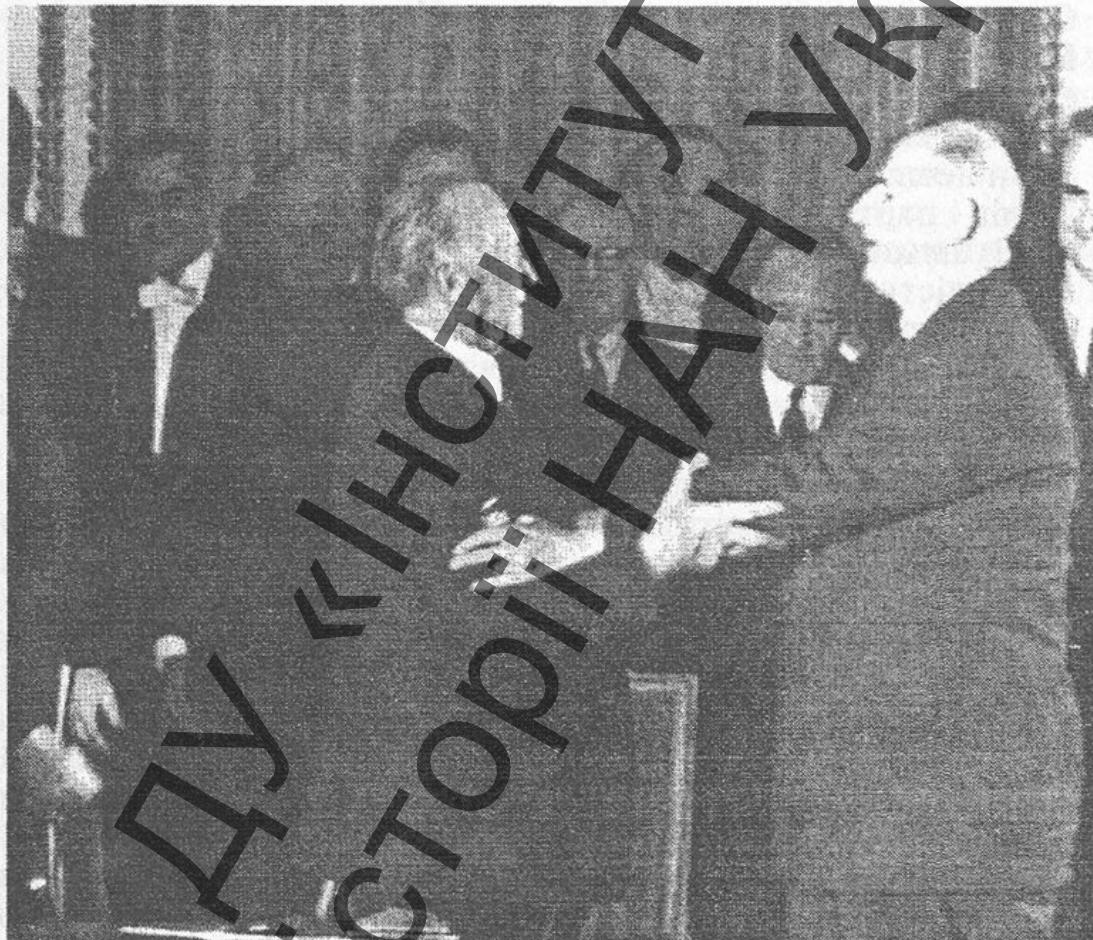
Німеччина і Франція відносяться до того кола країн, які виявляли суттєвий вплив на формування європейської цивілізації. Тому взаємовідносини цих двох країн, їх народів були і лишаються визначальними для характеру розвитку подій на континенті, особливо у західній його частині. Початком реалізації довгострокової і пріоритетної стратегії на широке партнерство із західним сусідом — Францією, в минулому ворогом і суперником німців, було укладання у 1963 р. Єлисейського договору між Західною Німеччиною та Францією. Відтоді курс ФРН на розвиток тісного політичного, економічного, воєнного і культурного співробітництва з Францією був і залишається стержнем її стратегії на Заході. Бонн невпинно керується цією засадою, незважаючи на зміну урядів і партій. У самій Франції коливання урядової політики іноді більше відчутні. ФРН офіційно постійно підкреслює важливість Єлисейського договору як основи політики «примирення» і «зближення» двох країн та їх народів.

У Бонні Єлисейський договір розглядали і як основу інтеграційних процесів у Західній Європі. «Німеччина (Західна — А.К.) і Франція, — писав К. Аденауер, — повинні об'єднатися, щоб зробити можливим єднання усіх європейських країн»¹. Західнонімецькі політики на відміну від голлістського бачення об'єднаної Європи не розглядали її як непримириму опозицію до СССР. Вагомим чинником був і відомий антикомунізм, що спонукав канцлера К. Аденауера наголошувати на тому, що вони (тобто Франція і ФРН) спроможні з огляду на політичний і економічний вплив спільно створити надійну перешкоду на шляху подальшого просування радянської Росії². Звичайно, час укладення договору, його можливі наслідки у 60-х і пізніші роки оцінювались по-різному. Так, В. Брандт — майбутній канцлер ФРН, не підтримував підписання цього договору і при ратифікації його Бундестагом голосував проти, вбачаючи в ньому ідеї сепаратизму, що несумісні з логікою розвитку Західної Європи.

Зацікавленість в партнерстві виявляла і французька сторона. Для активізації своєї європейської політики, проведення більш незалежного курсу на міжнародній арені, особливо на рубежі 50-60-х років, Франції бракувало надійного партнера, який займав би вагоме місце у Західній Європі. Таким партнером могла і справді стала ФРН.

Урядові кола Франції, незважаючи на кризу відносин у першій половині 60-х років, завжди надавали великого значення співробітництву з ФРН. Президент де Голь стверджував (і, як у майбутньому ми впевнилися в цьому), що «прийде день, коли вся Європа від Атлантики до Уралу захоче в ім'я злагоди вирішити проблеми й насамперед німецьку проблему, єдиним шляхом загальної згоди». Наприкінці 70-х років В.Ж. д'Етсен зазначав, що «Європейське співтовариство — це організація, якою керує союз Франції та Західної Німеччини. Немає сумніву в тому, як стверджував він, що без тісного союзу поміж двома цими країнами, без співробітництва Паризької Бонна не буде Європейського співтовариства»³. Енергійно підтримував лінію на співпрацю і Ф. Міттеран.

Таким чином, політична еліта двох держав твердо визначила точку зору на місце їх взаємовідносин у загальній системі

К.Аденауер і де Голь під час укладення Єлісейського договору в 1963 р.

політичних і економічних стосунків у Західній Європі. В урядових колах чітко усвідомили, що франко-західнонімецьке співробітництво є ключовим елементом західноєвропейських інтеграційних процесів. Від підходів кожної із цих держав залежать напрями співробітництва з іншими країнами, а узгодженість позицій ФРН і Франції сприяє поглибленню інтеграції, розширенню кола членів ЄС. Підстав для цього чимало. Так, на долю ФРН і Франції на рубежі 80-90-х років припадало близько 16% виробництва промислової продукції західних країн, у тому числі близько 60% цієї продукції саме в ЄС; понад 17% товарообігу розвинутих країн Заходу, у тому числі майже 50% товарообігу Співтовариства⁴. Ці держави лідирують і в розробці теорії інтеграції західноєвропейських держав.

Аналізуючи концептуальні засади і практику співробітництва двох країн, важливо враховувати різні чинники, підходи та конкретні рубежі, яких вдавалося завдяки цьому досягти Бонну і Парижу. До співробітництва ФРН спонукало бажання скористатися у своїх інтересах політичним впливом Франції на міжнародній арені. Одночасно Франція намагалася зберегти за собою можливість дотично впливати на політику ФРН. Тобто для обох країн їх взаємодія поставала одним із складових інструментарію у вирішенні зовнішньополітичних завдань поточного і перспективного часу.

Франція покладала на співробітництво із ФРН великі надії, розраховуючи, що значна перевага у військовій сфері дозволить їй відігравати провідну роль спочатку у двосторонніх стосунках з Бонном, а потім і в ЄС. Okрім цього, французький уряд на перспективу розраховував, що шляхом тісного співробітництва з ФРН зможе посилити якщо не контроль, то хоча б вплив на й зовнішню та військову політику, забезпечуючи собі можливість домінувати у цих сферах.

Для Бонна прихильне ставлення Франції до животрепетних проблем Західної Німеччини, таких як німецьке питання, дотримання чотиристоронньої угоди щодо Західного Берліна, мало велике значення. Так, показовою й відчутною стала підтримка Парижа під час дипломатичного конфлікту між ФРН та Італією. Конфлікт був викликаний позицією тогочасного міністра закордонних справ Д. Андріотті, який говорив, що «існують дві німецькі країни, котрі варто зберегти», що вже «настарі час відмовились від пангерманізму й спроб ставити під сумнів ялтинські угоди та повоєнні кордони». МЗС Франції заявило у цьому зв'язку, що, «Франція підтримує політику ФРН, спрямовану на встановлення в Європі миру, який дозволив би німецькому народові реалізувати свою єдність через вільне самовизначення. Це право належить всім німцям, тому ніхто не зможе його заперечувати»⁵.

З іншого боку, Західна Німеччина могла використовувати міжнародний престиж Франції у власних інтересах за іншими напрямками. Спираючись, власне, на союз із Францією, ФРН домоглась виходу на велику міжнародну арену. Вона стала безпосередньою учасницею зустрічей «великої сімки», а в січні 1979 р.увійшла у вужче коло «клубу великих держав Заходу», з'явившись, по суті, на рівних із США, Францією і Великобританією на зустрічі у Гваделупі 6. Іншими словами, взаємна зацікавленість та й необхідність один в одному забезпечувала спадково важливий характер відносин між Західною Німеччиною та Францією у досліджуваний період.

Однак, у 70-х — на початку 80-х років не припинялися дискусії щодо теоретичних основ політики ФРН відносно Франції. Спектр підходів з цього кола питань був тут, звичайно, вужчим, ніж у Франції. Серед великої кількості думок слід виділити два напрямки: традиційний і нечисленний критичний. Якщо представники першого поділяють принципові моменти офіційної доктрини і зовнішньополітичної практики взаємин двох країн, то представники другого напрямку ставлять під сумнів постулати домінуючої в урядових колах точки зору відносно політики французького союзника, інтеграційних процесів у Західній Європі.

У достатньо повному викладі критичний напрямок був сформульований дослідниками університету в Констанці К. Дойбнером, У. Рефельдом, Ф. Шлеппом при їх аналізі франко-західнонімецької взаємодії в економічній сфері⁷. У взаєминах двох країн існує «структурно відмінний поділ праці, який не дозволяє, на їх думку, говорити про якісно і кількісно збалансовану взаємозалежність Франції та ФРН». Доказом існуючої нерівномірної залежності науковці вважають хронічний з початку 70-х років дефіцит на користь Західної Німеччини у взаємній торгівлі двох країн, а також відсутність реальних перспектив подолання незбалансованості взаємного обміну у сфері економічних відносин. Широкомасштабні зв'язки економічної сфери у кризовий період, як наголошують автори, можуть привести до того, що зіткнення економічних інтересів перейдуть до політичних ускладнень. Відмінна особливість теоретичної моделі, запропонованої науковцями цього напрямку, полягає у визнанні об'єктивності франко-західнонімецьких протиріч, обмеженості можливостей прийняття рішень лише на основі волі урядів до єднання. Тому вони не припускають досягнення вищого ступеня інтеграції.

Представники традиційного напряму також не заперечують існування протиріч між Францією і ФРН, не ігнорують їх проявів, як і наявності суперництва та конкуренції. Проте динаміку розвитку протиріч, співвідношення тенденцій

співробітництва і конкуренції вони оцінюють по-іншому, ніж їх опоненти і не відхиляють офіційної доктрини на поглиблення інтеграції, концепцій, співтовариства «природного» характеру відносин з Францією.

Цікаве бачення пристосування французької і західно-німецької концепції європейського будівництва і місця в ньому двох країн запропонував науковець Й. Шварц. Розбіжності французьких та західнонімецьких пріоритетів у співробітництві він виводив не лише з економічних взаємин, а й механізму формування зовнішньої політики та державного устрою цих країн. Конституційний режим П'ятої республіки з її силою, особливо з питань зовнішньої політики, президентською владою і розвиненим державним регулюванням всіх сфер суспільного життя породжує у французького керівництва прагнення зберегти за державами — членами ЄС якомога більше прав в інтеграційних структурах. Що ж торкається політичної системи ФРН, то, як справедливо стверджує Й. Шварц, її притаманні «федеративні структури», «відкритість» зовнішньому впливу, залучення багатьох політичних інститутів до формування курсу країни на міжнародній арені. Тому ФРН є «більш підготовленою й спрямованою на адекватну (відповідно до внутрішньополітичних інститутів — А.К.) форму міжнародного співробітництва — інтеграцію»⁸.

Враховуючи ці обставини, Й. Шварц, як і колишній президент ФРН К. Карстенс, підкресловав важливість для Бонна більшої гнучкості й компромісності як у двосторонніх відносинах, так і у проведенні інтеграційної політики¹²⁸. Зазначимо, що саме завдяки прагматизму ФРН у наступні роки вдалося піднести на вищий рівень франко-західнонімецьке співробітництво, іх вклад у інтеграційні рішення.

Багато науковців — прихильників офіційного курсу і його критиків у Західній Німеччині, пропонують ширше використовувати у рамках загальної комунітарної політики сильні сторони господарського комплексу двох держав. До достоїнств французької моделі економіки вони відносять розвинений механізм управління науковим прогресом, високий рівень підготовки наукової та політичної еліти, у ФРН — господарський комплекс як збалансований і конкурентоспроможний на світовому ринку.

Осмислюючи практику і логіку розвитку відносин двох держав, координатор бундестагу з питань співробітництва ФРН і Франції Х. Векс, так само як і статс-секретар боннського зовнішньополітичного відомства П. Франк, підкреслювали, що подальший розвиток, особлива роль франко-західнонімецьких взаємин приведуть до формування «стосунків внутрісоюзного характеру»⁹. Західнонімецький дипломат наголошує, що метою співробітництва Франції і ФРН повинен

стати «франко-західнонімецький союз», який охопить насамперед політичні аспекти інтеграції — зовнішньополітичний та військово-політичний. Питання ж економіки залишатися, на його думку, в компетенції ЄС. У розумінні П. Франка «союз» — це можливий новий етап співробітництва Бонна і Парижа, етап інституціалізації відносин. На думку Х. Векса, новий крок до співробітництва двох держав торкається і законодавчих органів, посилення їх ролі у процесі прийняття рішень. Це приведе до збільшення числа міжпарламентських комісій та комітетів¹⁰.

Підхід до нарощування двостороннього співробітництва ФРН і Франції як «природного» характеру відносин, обстоював і професор університету в Майнці В. Вайденфельд¹¹. З точки зору франко-західнонімецьких взаємин, процесів політизації діяльності ЄС, а також з урахуванням протиборства двох соціальних систем професор стверджував, що військово-політичне співробітництво забезпечить найсприятливіші перспективи.

Практика відносин між державами ЄС у 70-і роки поставила питання про необхідність формування на комутарному рівні ефективного механізму державно-монополістичного регулювання соціально-економічних процесів Співовариства. Тим самим у доповнення до вже існуючих у ньому рівнів ринкового і мікроекономічного регулювання потрібен був третій рівень — міждержавної кон'юнктурної політики¹². Формування саме такої міждержавної політики стало головним напрямом співробітництва державних діячів з берегів Рейну та Сени у рамках Співовариства.

Необхідність утворення нового механізму знайшла відображення в концепції формування валютно-економічного союзу (ВЕС) — спільноти держав, які володіють вищим порівняно з наявним станом ЄС рівнем взаємозалежності та взаємодоповнення соціально-економічних і політичних структур. Власне, назва «Валютно-економічний союз» засвідчує існування двох точок зору, двох напрямів у досягненні поставленої мети. Відповідно до однієї з них, прихильником якої є керівництво Франції, необхідно було на новому ступені інтеграції головну увагу зосередити на валютних відносинах країн-учасниць. Ця сфера, на їх думку, стала б головним інструментом «європейського будівництва». Представники альтернативного підходу, серед яких не останню роль відігравали західнонімецькі керівники, вважали, що сфера валютних відносин не може використовуватись як універсальний засіб інтеграційної політики. Досягнення нового стану ЄС за їх уявленням, залежить від зближення показників розвитку країн і від вироблення єдиних форм і методів кон'юнктурної політики.

Прихильність Парижа до першої концепції пояснюється його намаганням протидіяти перетворенню західнонімецької марки у резервну валюту всього західноєвропейського регіону, оскільки запропонований Францією варіант передбачав утворення спеціальної колективної валюти. Потім після провалу цієї практики (Бреттон-Вудської системи), в умовах плаваючих курсів у Франції сподівались використати значні валютні резерви західнонімецького центрального банку для підтримки французького франка, його стабільності. Суперництво двох країн закінчилось появою компромісної формули, яка визнавала паралельність розвитку обох елементів¹³.

Західно-німецька дипломатія не припиняла пошук сприйнятливих для партнерів рішень, варіантів підвищення дієвості валютної системи. Саме наполеглива робота з французькою стороною давала можливість порівнювати різні концепції, інтереси й знаходити компроміси. Потрібно було провести не одну дискусію, чимало зустрічей на високому рівні, щоб просуватись крок за кроком до утворення сприйнятливої валютної системи, проведення узгоджененої кон'юнктурної політики насамперед двох країн, а потім Співовариства в цілому.

Автор не ставить за мету давати аналізожної зустрічі керівників урядів, міністерств ФРН і Франції. Проте варто зазначити, що від зустрічі до зустрічі між Бонном і Парижем відпрацьовувався механізм узгодження кон'юнктурної політики, дедалі більша кількість суттєвих рішень двох країн ставала основою обговорень та прийнятих документів у рамках ЄС. І прикладом тут можуть слугувати як питання розширення Співовариства, так і рішення відносно єдиної внутрішньої валюти, утворення спільного фонду для забезпечення функціонування валютної системи чи узгодження позицій відносно «британської» проблеми і компенсаційних виплат.

Керівники Франції і Західної Німеччини часто, з метою надання своїм рішенням «політичного імпульсу до європейського будівництва», приймали і опубліковували спільне комюніке, меморандуми. Таким був спільний меморандум про подальший розвиток ЄС, підготовлений до зустрічі у верхах в Мілані 1985 р. У Меморандумі умовлювалась необхідність визнати пріоритетним в інтеграційному будівництві створення «єдиного ринку співовариства» до 1992 р., передбачалося також одночасне зближення систем соціального забезпечення й розвиток механізму консультацій «соціальних партнерів» на комунітарному рівні. У документі підкреслювалося, що зміцнення ЄВС і перетворення ЕКЮ в резервну грошову одиницю, розширення прав Європейського фонду співробітництва стали пріоритетними завданнями Співовариства¹⁴.

Аналізуючи практику відносин двох країн у рамках ЄС, варто підкреслити, що поряд із поглибленням інтеграційних процесів проходила структуралізація системи кон'юнктурної політики. Так, у січні 1988 р. в Парижі було підписано угоду про утворення франко-західнонімецької фінансової ради. До її складу увійшли міністри економіки і фінансів обох держав і керуючі центральними банками. Узгодженю в рамках Ради підлягали всі основні аспекти кон'юнктурної, бюджетної та структурної політики. Передбачено створення секретерату як постійного органу Ради.

Як уже згадувалося, на початку 70-х років у загальних рисах сформувався механізм зовнішньополітичного співробітництва – ЄПС, в рамках якого проходила координація діяльності держав на міжнародній арені. ФРН і Франція брали активну участь у його створенні, але було б перебільшенням говорити тут про деяку франко-західнонімецьку ініціативу. ЄПС – була ініціативою Західної Німеччини. Проте саме політична співпраця ЄПС поряд з іншими чинниками сприяла розвитку розрядки в Європі і світі. Підкреслимо, що без відповідних кроків провідних держав Співтовариства – ФРН і Франції – було б неможливе скликання Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Конструктивна трансформація зовнішньої політики, узгодженість дій Бонна і Парижа сприяли нарощуванню процесів розрядки.

На відміну від зовнішньополітичного співробітництва, воєнно-політична проблематика не стала у цей період навіть предметом обговорення й погодження позицій двох держав у рамках ЄС. Більш-менш результативним стало співробітництво Франції і ФРН у створенні нових видів озброєнь. Через концептуальні розбіжності практично вилучалося з діалогу Париж – Бонн і питання про шляхи організаційного оформлення воєнно-політичного співробітництва західноєвропейських держав.

У другій половині 70-х років франко-західнонімецьке співробітництво, на думку соціал-демократичних лідерів, які очолювали уряд ФРН, повинно було створити певну противагу конфронтаційному курсу США у міжнародних справах, у тому числі й до своїх західноєвропейських партнерів. Проте Париж досить стримано ставився до цих пропозицій. Лише зі зміною уряду у Франції, змінювалися акценти її військової доктрини, ставлення до співробітництва з ФРН.

Ф. Міттеран і Г. Коль, який очолив нову урядову коаліцію з жовтня 1982 р., досить швидко знайшли спільну мову. Вже 4 жовтня Г. Коль й Г. Д. Геншер нанесли візит до Парижа, підкресливши особливе значення, яке вони надавали стосункам із Францією. У свою чергу Ф. Міттеран висловився за «збереження й поглиблення відносин дружби та спільної

роботи як на двосторонній основі, так і в рамках ЄС та Атлантичного союзу» 15. Наступна зустріч на вищому рівні (до речі, ювілейна — 40), відбулася 21 — 22 жовтня у Бонні. Г. Коль та Ф. Міттеран домовилися на ній про зміщення двосторонньої військово-політичної взаємодії на базі військового співробітництва і постійних консультацій між відповідними відомствами, а також про поліпшення координації економічних заходів обох урядів та дій їх представників в органах Співтовариства.

В основі розширення співпраці Бонна і Парижа лежали об'єктивні і суб'єктивні причини. Зіткнувшись на початку 80-х з серйозними економічними труднощами, Франція, як і ФРН, опинилася перед необхідністю вирішення проблем скорочення безробіття і забезпечення зайнятості, вирівнювання торгового балансу тощо. Поряд з цим слід відзначити зближення ідеологічних установок правлячих кіл Франції та ФРН в умовах розміщення радянських і американських ракет середньої і меншої дальності у Центральній Європі. Дані обставини мали великий вплив на визначення зовнішньополітичного союзу двох країн.

Франко-західнонімецьке співробітництво у ці роки заявило про себе як центральний елемент створюваної воєнно-політичної західноєвропейської структури. Розуміння «межі американських гарантій безпеки» та взаємодоповнення у воєнно-політичних підходах ФРН і Франції сприяли зближенню позицій обох країн у питаннях безпеки. Французьке розуміння стримування базувалося на тому, що Франція була готова розширити зону своєї воєнно-стратегічної відповідальності, насамперед ядерної, за межі власної території «на висунені рубежі» аж до міжблокового кордону, що пролягав поміж ФРН і НДР.

Бонн і Париж з 1982 р. систематично проводять «поглиблений обмін думками з проблем безпеки». У жовтні того ж року відбулася перша нарада міністрів оборони і закордонних справ, була створена двостороння структура координації воєнної політики — Комісія з питань оборони та безпеки 16. До неї увійшла і група з ядерних питань: з політичних і стратегічних питань, військового співробітництва з виробництва озброєнь. Структуралізація і сам механізм співпраці свідчать про комплексність підходу керівників ФРН і Франції до взаємодії у питаннях планування, розробки доктрин та реалізації нових підходів. Залучення до цього мезанізму групи з ядерних проблем дало можливість Бонну обговорювати з Францією оперативні питання щодо використання французьких ядерних сил.

Лінія на обмеження ролі США щодо забезпечення безпеки в Європі, неідентичність західноєвропейських і американських

інтересів у сфері безпеки була фактично підтверджена на неофіційній зустрічі високопоставлених представників міністерств оборони семи країн-членів ЄС у січні 1987 р., а в концептуальному плані викладена у «Спільній платформі з питань безпеки», прийнятої у жовтні 1987 р. Західноєвропейська опора дозволяла ФРН розширити спектр можливостей для здійснення самостійних кроків у системі Схід - Захід, в німецько-німецьких відносинах.

Досягненню нового рівня відносин Західної Німеччини та Франції сприяє і діяльність з 1988 р. спеціального інституту воєнного співробітництва двох держав — Ради оборони. У спільній заяві з цього приводу підкреслювалося, що мета Ради «виришувати всі питання, пов’язані з обороною і безпекою, а також поглибленням спільної інтенсифікації у військовому співробітництві»¹⁷.

Важливо враховувати, що як розміщення, так і ліквідація РСМД СРСР і США в Європі відчутно вплинули на стратегічну обстановку. У цих умовах для ФРН центральними стають її відносини з Францією, продовжується зближення її військово-стратегічних доктрин. Двом партнерам відводилась першочергова роль у натовській концепції «оборона на передових рубежах». Наслідком посилення атлантических тенденцій у французького керівництва стало розширення участі Франції у військових заходах, в тому числі і в маневрах Північно-атлантичного блоку. Зміцненню союзницьких відносин Бонна і Парижа слугували: спільні військові маневри 1983 р. в Ельзасі, коли вперше після другої світової війни німецькі танки перетнули французький кордон; та 1986 р. — у Баварії, за участю воєнних «сил швидкого реагування» Франції; встановлення прямого телефонного зв’язку для термінових консультацій у «критичних ситуаціях»; створення спільного військового корпусу під французьким командуванням та інші заходи.

Проте і в цей період давалися візнаки суперництво та власні інтереси партнерів до союзу. Так, з питань освоєння космосу ФРН більше довіряла США, ніж «незалежній космічній Європі», котру плекала Франція. Долаючи розбіжності, партнерам довелося провести не один раунд переговорів, щоб узгодити співробітництво за програмою «Єврика» (див. додаток № 5). Лише інтенсивність переговорів та дипломатичі зусилля дали свої результати. Бонн і Парж продовжують спільне виробництво найсучасніших видів озброєнь¹⁸.

У воєнно-політичному співробітництві двох країн, як і в економічній сфері, була відчутною проблема лідерства. Так, колишній канцлер ФРН Г.Шмідт твердив про «необхідність лідерства Парижа у Західній Європі зважаючи на традиції» стосунків Франції і ФРН. Політик розумів, що західноєвропейські інтереси в Європі можуть бути реалізовані

лише тією мірою, якою французи є причетними до їх здійснення і підтримають ФРН. Виправданою здається Шмідту ідея союзу Париж – Бонн з точки зору необхідності протистояти політиці двох наддержав. Разом з цим Г. Шмідт вважав, що лідерство у Західній Європі вимагає від Франції змін її зовнішньої політики й не в останню чергу у воєнній сфері. «Франція може вести за собою Німеччину (Західну -А.К.) лише тоді, коли ділиться з нею ризики й завдання оборони»¹⁹.

Лідерство Франції підтримував у 80-і роки і канцлер Г. Коль. Це відкрито проявилось і на зустрічах 1986 та 1987 рр. на найвищому рівні. Одночасно Коль зазначав, що нині між Францією і ФРН існує така єдність поглядів та інтересів, яка дає підставу для перших кроків й до оперативної єдиної зовнішньої політики²⁰. Поступившись лідерством перед Францією, в Бонні керуються лише суто прагматичними міркуваннями. З їх точки зору тільки таким шляхом можливо підштовхнути партнера до участі у регіональному співробітництві при збереженні інтегрованої структури НАТО. Такий підхід дозволяє запобігти негативним наслідкам посилення ролі Західної Німеччини на міжнародній арені.

Підкреслимо, що спільною для ФРН і Франції була прихильність бачити головною метою співробітництва створення «дієздатної і єдиної Європи». Більше того, така співпраця, як вважають у політичних колах, повинна становити і головну ланку західноєвропейських процесів. Це може протікати успішно не лише на двосторонній основі, як цього вже досягнуто між Францією та ФРН, а й на багатосторонній основі, про що так наполегливо піклуються дві країни.

Таким чином, аналізуючи взаємодію ФРН і Франції у період 70-80-х років (до об'єднання ФРН і НДР), необхідно підкреслити, що незважаючи на деякі розбіжності (а іноді і суттєві) з тих чи інших питань, франко-західнонімецькі стосунки характеризуються дедалі більшою координацією та зближенням. Постійно тримаючи у поганому зору головну лінію на змінення відносин, політичні керівники крок за кроком розширяють сфери діяльності, домагаються більшої структуралізації і нарощування співробітництва у найрізноманітніших галузях. Серед них: розширення і поглиблення економічної інтеграції, координація кон'юнктурої політики і їх впливу на справи у Європейському співтоваристві, зростаюче воєнно-політичне співробітництво.

Порівнюючи підходи і оцінюючи процес теоретичного осмислення інтеграційних процесів у дво- та багатосторонніх відносинах в політичних та наукових колах ФРН і Франції, слід зазначити, що офіційні установки зовнішньополітичної доктрини у Парижі протягом двох останніх десятиріч віддзеркалюють більшу амплітуду змін, аніж зовнішньополітична

концепція західнонімецького уряду. Не менш важливо й те, що під впливом історичного процесу теоретичні основи політики Франції відносно ФРН наблизились до розуміння «європейської політики» Бонна. Це дало змогу у другій половині 80-х років прийняти вагомі рішення на поглиблення інтеграції країн ЄС.

Однак у відносинах двох держав на кожному етапі виявляються не лише партнерство, а й суперництво, конкуренція. ФРН, використовуючи більшу економічну могутність, виявляє, там де це можливо, тиск на Францію заради реалізації власних інтересів. Бонн має значно сильніші економічні позиції у боротьбі за першість в західноєвропейському регіоні, адже ФРН за рядом показників випереджає Францію, практично вся західнонімецька продукція конкурентоспроможна на світовому ринку. Однією з відчутних проблем взаємовідносин є «ельзаське питання». Ельзас дедалі більше входить в економічну й соціально-культурну орбіту південної частини ФРН. З 1976 р. десятки тисяч працівників щоденно перетинають кордон з тим, щоб зайняти свої робочі місця на західнонімецьких підприємствах. Прагнення дотнати ФРН в індустриальному розвитку залишається постійною метою французької економічної політики.

Елементи суперництва і конкуренції ФРН та Франції стали складовою частиною франко-західнонімецьких відносин. Майже завжди давало про себе знати розходження економічних інтересів, особливо, коли мова заходила про конкретні проблеми, що вимагали фінансових витрат. Високий рівень економічного розвитку ФРН виступає, між іншим, і суттєвою перешкодою в реалізації зовнішньополітичних домагань Франції у Західній Європі. Намагання Парижа забезпечити військово-політичну перевагу в Європі не викликають захоплення у ФРН. Адже остання, маючи достатній економічний потенціал, не без підстав також претендує на лицарючі позиції в регіоні і в цих сферах.

Переосмислення практики західноєвропейської політики ФРН дозволяє стверджувати, що трансформувалася вона під впливом тих змін і обставин у співвідношенні сил, що відбувалися як у цьому регіоні, так і в Європі та світі в цілому. Серед важливих чинників нарощування нових елементів у західноєвропейській і зовнішній політиці в цілому були помітне зростання економічної могутності ФРН та її ключове місце у протистоянні двох систем. Західна Німеччина, використовуючи всі можливі засоби економічного зростання, стрімко перетворилася в одну із наймогутніших країн Заходу. ФРН через свій економічний і військовий потенціал, політичний і ідеологічний вплив у 70-і і особливо 80-і роки доклада багато зусиль, щоб інтеграційні процеси у Західній Європі, ЄС поглиблювались, охоплювали ширше царини економічного, військового і політичного життя.

Аналіз показує, що західноєвропейська інтеграція для урядових кіл Бонна у досліджуваний період відіграє значно вагомішу роль, аніж у попередні роки. ФРН доклада чимало зусиль до організації взаємодії, конструктивно шукала способів вирішення виникаючих проблем і спірних питань. Західнонімецькій дипломатії вдалося досягти певного прогресу в поліпшенні фінансової системи ЄС, зміцненні незалежності центральних органів Спітовариства. З 1978 р., за поданням Бонна, функціонує система отримання власних коштів ЄС за рахунок відрахування від податку на добавлену вартість, що надходить у загальний бюджет автоматично, без втручання фінансових органів країн-учасниць.

Уряд ФРН виступив послідовником впровадження у ширших масштабах ринкових механізмів економічної інтеграції західноєвропейських країн. Одночасно слід зазначити, що підвищення ролі саме цих підходів в інтеграційних структурах веде до подальшого перерозподілу економічної влади у Спітоваристві на користь індустриально найрозвинутіших держав. У рамках ЄС вдалося поглибити як економічні, так і політичні стосунки країн Західної Європи. ФРН використовувала ці чинники для підвищення власного статусу, забезпечення впливу не тільки у західноєвропейських, а й у значно ширших масштабах. Західна Німеччина (разом з іншими країнами і насамперед з Францією), доляючи труднощі і неузгодженості, доводить свою спроможність до поглиблення й розширення економічного, політичного і соціального розвитку ЄС на такому напрямку, який найбільше відповідав би власним інтересам ФРН.

Західна Німеччина наполегливо виступає за посилення ролі ЄС у світовій економіці, Боннський уряд домагається більшої єдності дій усіх країн-членів у Спітоваристві, а також у світогосподарських відносинах, на міжнародних нарадах з економічних питань на вищому рівні в ГАТТ. ФРН наполегливо шукає і часто знаходить підтримку в ЄС, використовує її на користь західноєвропейському індустриальному центру сили, посягаючи на позиції США, Японії або інших міжнародних об'єднань.

Вагомим напрямком зовнішньополітичної лінії Західної Німеччини стали нарощування інтеграції і в інших західноєвропейських стосунках — НАТО і ЗЄС, поглиблення взаємодії у формуванні спільної політики безпеки і воєнно-економічного співробітництва. Бонн суттєво впливає на еволюцію стратегії цих формувань, на зміцнення позицій Західної Європи на міжнародній арені. На трансформацію західноєвропейського курсу ФРН суттєво впливали зміни відносин Схід-Захід, нова межа гарантій безпеки з боку Вашингтона.

У своїх домаганнях відігравати роль лідера у Західній Європі ФРН діє обережно, уникаючи відкритих зіткнень та посягань на керівництво, вона здебільшого користується економічним і фінансовим інструментарієм, а також використовує можливості, що виходить із міжпарламентських, міжпартийних та інших політичних зв'язків. В арсеналі зовнішньої політичної лінії Бонн широко використовує і шлях компромісів, економічних поступок зі свого боку на користь партнерів.

Суперництво і конкуренція характерні нетільки для ФРН, а й для Франції, Великобританії, інших членів Співтовариства. В їх основі лежать підходи, відмінні від позиції ФРН, викликані насамперед причинами економічного порядку, різним рівнем економічного та соціального розвитку окремих країн-членів ЄС. Однак не слід випускати з поля зору і причини політичного характеру, різні підходи до проблеми лідерства у Західній Європі чи співвідношення «європеїзму» та «атлантизму» у кожній з західноєвропейських держав.

Ці та інші причини показують, що західноєвропейська політика ФРН, процес інтеграції у різних сферах — від економічної до воєнно-політичної — не може проходити без суперечностей. Інтеграційному процесу притаманні протиріччя і навіть гострі конфлікти. Проте вагомішими, набагато важливішими постають результати на шляхах подолання цих ситуацій і вихід ФРН та інших країн Співтовариства на вищі рубежі.

ГЛАВА III. ТРАНСФОРМАЦІЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ У 1970 -1989 РР.

Зміни у східноєвропейській політиці ФРН на порозі 70-х років були детерміновані цілим колом об'єктивних і суб'єктивних причин. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років була досягнута воєнно-стратегічна рівновага між СРСР і США, ОВД і НАТО. Вашингтон визнав принцип рівноваги і однакової безпеки як головну передумову для досягнення домовленостей з Москвою у сфері роззброєння. Цей принцип закріплювався у двосторонніх радянсько-американських угодах, підписаних на початку 70-х років. З'явилося дедалі більше прибічників політики мирного співіснування в Європі. У країнах Західу значно посилився потяг до розширення контактів і співробітництва з СРСР та іншими соціалістичними країнами, до змінення європейської безпеки.

Однак, очолюваний лідерами ХДС/ХСС уряд ФРН виявився неготовим сприйняти кардинальні зміни. Проте ціле коло внутрішніх і зовнішніх чинників підштовхнуло дедалі більшу частину політичної еліти Бонна до перегляду принципових зasad відносин з соціалістичними країнами. Воєнно-стратегічний паритет у відносинах Схід - Захід змушував навіть найвойовничіші кола ФРН усвідомити всю безперспективність силової політики по відношенню до «країн соціалістичного вибору». Позитивні впливи на позицію Бонна спричиняло і поглиблення протиріч між США і ФРН, Великобританією та Францією, вурядових колах яких зростали реалістичні тенденції. Союзники ФРН по НАТО не підтримали її домагань стосовно включення Західного Берліна до свого складу і відновлення кордонів колишнього рейху, вони не погодились на ядерне озброєння бундесфера. За таких умов курс правлячого блоку ХДС/ХСС на відверте протиборство з соціалістичними країнами ставав серйозною перешкодою на шляху до розрядки. У ФРН невпинно зростає вплив миролюбивих сил; тих кіл, що визнали існування іншої країни німецького народу — НДР.

Нові тенденції викликали зміну уряду в Бонні, нагально вимагали трансформації як внутрішньої, так, особливо, і зовнішньої політики. Весь сенс невідкладних змін вимагав негайно відійти від заідеологізованих концепцій, які певною мірою могли задовольнити лише на попередніх етапах розвиток ФРН. І новий уряд зумів запропонувати свої конструктивні підходи, здійснити вагомі кроки на шляху змінення миру і співробітництва в Європі.

Після вересневих 1969 р. виборів до бундестагу влада у ФРН дісталась коаліційному уряду СДПН і ВДП на чолі з

головою СДПН В. Брандтом. В результаті було розірвано 20-річний період беззмінного керування країною правих партій — ХДС та ХСС (див. додаток №6, табл.1-2). Нова урядова коаліція рішуче відмежувалась від старих реваншистських позицій своїх попередників, вона стала проводити реалістичнішу зовнішню політику, яка відповідала невідкладним потребам загальноєвропейського розвитку. Тож варто розглянути суть трансформації зовнішньої політики ФРН до східноєвропейських країн, проаналізувати еволюцію нової східної політики Бонна і визначити в цьому зв'язку те місце та роль, які займали німецько-німецькі відносини у пошуковий період.

1. Докорінні зміни у відносинах з країнами європейського Сходу

Коли біля державного керма ФРН перебували лідери консервативного Християнсько-демократичного союзу — К. Аденауер, Л. Ерхард і К. Кізінгер, уряд цієї країни проводив відкрито реваншистський зовнішньополітичний курс 1. Аналізуючи його сутність, відомий публіцист С.Гаффнер констатував що ФРН ставить такі цілі, котрих можна досягти лише шляхом війни — ліквідацію НДР, відтіснення Польщі. Вона одна із європейських країн, яка «робить все від неї залежне, щоб створити і підтримувати атмосферу напруженості, атмосферу, яка передує війні»2. Така політична лінія засвідчувала про певну втрату почуття реальності, про переодінку власних можливостей та своєї ролі у міжнародних справах. І така політика, застерігав автор, призведе до неминучої катастрофи, якщо тільки вона не буде змінена.

Новий етап міжнародних відносин ФРН, особливо із східноєвропейськими соціалістичними країнами, розпочався з жовтня 1969 р., коли було сформовано соціал-ліберальну урядову коаліцію. Він характеризувався початком кардинального перегляду власне основ східної політики Бонна, домінантою якої стали реалістичні засади. Хоч твердої опори у В. Брандта не було (на виборах у бундестазі його кандидатура пройшла з перевагою у 2 голоси), однак, з перших кроків новий уряд почав ламати старе, віджиле. І якщо у минулому В. Брандт був хорошим тактиком, то відтепер він яскраво вирізнявся як талановитий стратег. Брандт 70-х перевевшив Брандта попередніх років і десятиріч.

Концепцію розрядки і місця в ній ФРН новий канцлер формував у глибоких роздумах і сумнівах. До неї він йшов не один рік. У минулому В. Брандт був правлячим бургомістором Західного Берліна, пережив дві берлінські кризи — 1958 і 1961 рр., переконався у помилковості доктрини «відкидання соціалізму» коли стала очевидною марність надії ХДС/ХСС, яку не поділяла СДНП, на те, що інтеграція із Заходом і

ремілітаризація обов'язково приведуть до возз'єднання. Безпідставним для лідерів соціал-демократів з'ясувалось твердження попередніх урядовців, що «немає миру без німецької єдності». Його лібералізм став невід'ємним імперативом у зовнішній політиці. В. Брандт рішуче і незворотньо став пристрасним прихильником розрядки. Свідченням того, що новий кабінет мав намір здійснити позитивні зміни у політиці щодо СРСР та інших соціалістичних країн стала перша урядова заява від 28 жовтня 1969 р. У ній, зокрема, В. Брандт підкреслював: «ФРН конче необхідні нові стосунки у повному розумінні цих слів також з народами Радянського Союзу, з усіма народами європейського Сходу. Ми готові чесно спробувати досягти взаєморозуміння, щоб подолати наслідки катастрофи, яку накликала на Європу злочинна хунта»³.

Першим дійовим кроком нової східної політики, проявом готовності до розрядки боннського уряду було приєднання ФРН через місяць після сформування кабінету В. Брандта — В. Шееля до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Тим самим новий уряд перекреслив небезпечне рішення бундестагу 1958 р. про озброєння бундесверу зброєю «найсучаснішого взірця». Вагомими за наслідками були й інші кроки. Вже 30 жовтня, через два дні після урядової заяви канцлера, міністр закордонних справ ФРН В. Шеель зустрівся з радянським послом у Бонні В. Фаліним, а 15 листопада західнонімецький посол в СРСР Г. Аллард передав ноту свого уряду до МЗС в Москві. У ній підкреслювалось бажання започаткувати переговори про взаємну відмову від застосування сили. У листопаді 1969 р. уряд ФРН запропонував Польщі розпочати переговори з усього кола питань, що становили взаємну зацікавленість. В. Брандт висловив готовність розпочати переговори із НДР для вироблення домовленостей про співробітництво, ввівши формулу — «дві держави в Німеччині». Тим самим, як справедливо відзначав московський дослідник І. Кремер, дипломатичні акції, здійснені соціал-ліберальною коаліцією відразу ж після приходу до влади, засвідчують про те, що уряд енергійно взявся за проведення «нової східної політики». І не мав наміру відступати під натиском правих⁴.

Надто важливим було те, що уряд В. Брандта з перших днів своєї діяльності поставив у практичну площину проблеми, пов'язані з укладанням угоди з Радянським Союзом про відмову від застосування сили і погрози силою. Делегацію на попередніх переговорах з боку ФРН очолював Е. Бар — призначений на той час статс-секретарем у відомстві федерального канцлера. Багато років пізніше він писав, що соціал-ліберальна коаліція з великими труднощами звільнілась від звичайних стереотипів минулого. «Як діти свого часу, ми були продуктами холодної війни, що вирошли у протистоянні,

і завдяки не лише пропаганді, а життєвому досвіду. Це сприймалося майже як непристойний скандал — загроза цінностям, союзам (західноєвропейським — А.К.), переконанням, конституційним зобов'язанням, майже як зрадництво — договірно організувати співіснування⁵.

Для ФРН на першому місці були стосунки саме з Радянським Союзом. Без фактичної нормалізації їх проблеми безпеки на континенті залишались би невирішеними. Адже СРСР — ядерна наддержава, навколо якої було сформовано досить міцний військовий союз — Організацію Варшавського Договору, радянські війська перебували на території деяких країн ОВД, в тому числі й в НДР. З іншого боку, ФРН входила до Північноатлантичного союзу НАТО, відігравала в ньому відповідно впливову роль. Тобто радянсько-західнонімецькі відносини зачіпали ключові проблеми європейської безпеки. І саме нормалізація відносин між СРСР і ФРН безпосередньо сприяла розрядці напруженості в Європі, а тим самим і вирішенню проблем європейської безпеки⁶.

Важливо, на наш погляд, відзначити те, що у Радянському Союзі в урядових колах сподівались на можливий перегляд зовнішньої політики ФРН і готові були зробити спільні кроки по шляху до нормалізації відносин. На цьому наголошував керівник МЗС Союзу РСР А. Громико у 1969 р. «Поворот у наших відносинах може відбутися, і ми хотіли б цього... майбутнє ФРН з її чималими економічними і технічними можливостями -у мирному співробітництві з усіма державами, в тому числі й з Радянським Союзом».⁷

Однак, для повороту у відносинах, для їх нормалізації потрібний був перегляд, трансформація головних засад східноєвропейської політики новим урядом ФРН. Заступник директора інституту Німецького товариства з проблем зовнішньої політики Е. Шульц досить влучно зазначав, що «дипломатичний діалог між СРСР і ФРН у період 1955 - 1969 рр. був схожий на розмову між глухоніими»⁸.

Тим показовіше, наочніше сприймаються наведені вище роз'яснення позиції Бара, навіть психологічних складнощів, які довелося долати західнонімецькій стороні. Проте і для ФРН вихідною була переконаність про роль Радянського Союзу. Головним партнером у здійсненні нової східної політики повинен був стати СРСР, і будь-які спроби «обійти» його та «розіграти карту» інших соціалістичних країн завели б ФРН у глухий кут. Такий підхід, на думку Бара, враховував не тільки провідну роль СРСР в ОВД, а й роль його як однієї із чотирьох держав-переможниць. Нормалізація відносин з країнами Східної Європи повинна була здійснюватися не супроти, а навпаки, — при підтримці Москви⁹.

Переговори між ФРН і СРСР проходили непросто. Ускладнення торкалися як самих підходів щодо договору, так і термінології, дипломатичної лінії двох держав¹⁰. Головною проблемою, навколо якої точились суперечки, було міжнародноправове визнання політичних і територіальних реальностей континенту як основи, внеску країн у справу безпеки в Європі. Для радянської сторони (як і для інших «країн соціалістичного вибору») шлях до нормалізації відносин з ФРН пролягав через визнання Бонном статус-кво в Європі. Помітною подією цього переломного періоду для німецького народу стали перші зустрічі між головами урядів НДР - В. Штофом і ФРН - В. Брандтом у березні і травні 1970 р.

Поглибленню взаєморозуміння на московських переговорах сприяла і повніша розробка концептуальних зasad зовнішньополітичної діяльності нового уряду. У доповіді «Наша політична лінія на 70-ті роки» на з'їзді СДПН у травні 1970 р. в Саарбрюккені канцлер В. Брандт, торкаючись проблем європейської безпеки та нової східної політики, підкреслював, що з відповідальними діячами НДР вони єдині в тому, що з німецької землі не повинна більше розпочинатись війна. «Ми маємо бути єдині в тому, щоб припинити протиборство і розвивати співробітництво, ради того, щоб Європа могла стати континентом миру». Підкреслюючи, що Західна Німеччина не має ніяких територіальних претензій у 70-х роках і «не буде мати їх у майбутньому», канцлер зазначав: хто має перед очима раціональну мету, щоб зробити можливим тісне співробітництво і між державами з різним суспільним ладом, той «повинен виходити з існуючої ситуації»¹¹. В. Брандт обґрунтував необхідність подальших кроків свого уряду щодо забезпечення європейської безпеки. Проголошені з трибуни партійного з'їзду положення, як показав подальший розвиток подій, були покладені в основу практичної діяльності уряду соціал-ліберальної коаліції, дипломатичного корпусу ФРН на довгостроковий період. Це стосувалося договірного процесу не лише з колишнім СРСР, а й з іншими країнами Східної Європи, це також відбилося на підписанні Чотиристоронньої угоди щодо Західного Берліна і т.д.

Підписанню договору ФРН з СРСР передували численні робочі зустрічі у ході попередніх і офіційних переговорів. Підготовка, а потім ратифікація цього документа наштовхнулась на шалений опір опозиції. Підписання у Москві 12 серпня 1970 р. договору увінчало копітку роботу щодо досягнення прориву із кола попередніх концепцій і уявлень Західної Німеччини відносно східно-європейської політики.

Аналіз становлення нової східної політики уряду Брандта-Шееля підтверджує динамізм, наполегливість і широке бачення проблем на цьому етапі. Це потрібно підкреслити ще й тому,

що не всі, хто навіть за своїми функціональними обов'язками мав втілювати в життя нові підходи зовнішньої політики, виявилися на висоті завдань. Так, спочатку ведення переговорів про укладення міждержавного договору ФРН з СРСР було доручено послу Західної Німеччини у Москві Г. Аллардту. Перебуваючи на цій посаді протягом 1968 - 1972 рр., Г. Аллардт, дипломат консервативних поглядів, надто скептично оцінював перспективи укладення договору між СРСР і ФРН. На певному етапі він не тільки не сприяв переговорам, а навіть гальмував їх хід. У своїх спогадах посол ФРН характеризував ці історичні події як ще «невизрілі», вважаючи підписання Московського договору «занадто швидким актом», здійсненим у темпі «кавалерійської атаки». Проте і він не міг не визнати, що договір відкрив нову сторінку в історії ФРН¹².

Саме через таке ставлення, яке гальмувало переговори, Г. Аллардт був офіційно усунений урядом від їх ведення. Це викликало критику опозиції ХДС/ХСС у бундестазі. Уряд ФРН в кінці січня 1970 р. поклав обов'язки ведення переговорів на статс-секретаря відомства канцлера Е. Бара, а на заключному етапі — з 27 липня до 7 серпня — на міністра закордонних справ ФРН В. Шееля. З Радянської сторони переговори, які проходили в Москві, очолював міністр закордонних справ А. Громико.

Багато із того, що оголошувалося у попередні роки як успіхи радянської зовнішньої політики, сьогодні оцінюється зовсім по-іншому. Однак, були й беззаперечні досягнення. Московський договір між СРСР і ФРН 1970 р. — це одне із них. Проте неможливо не визнати й того факту, що цьому успіхові сприяв Е. Бар. Хто знає, який глухий кут, чи до яких збочень могли б дійти переговори, якби ФРН репрезентувала на них

Підписання Московського договору в Кремлі 12 серпня
1970 р.

людина іншого складу. Біограф Е. Бара не без підстав називає його «архітектором договору». Показово, що під час підписання Московського договору керівниками урядів і МЗС ФРН та СРСР в Кремлі Е. Бар стояв поруч з радянським лідером Л. Брежнєвим.

Укладання Московського договору високо оцінювали різні країни і політичні діячі. В. Брандт пізніше писав, що він «вважав конче необхідним досягти, по-можливості, справді нормальних і навіть дуже добрих відносин з СРСР, який є однією з двох наймогутніших наддержав світу»¹³.

Радянський Союз надавав великого значення цьому договору, який означував собою закінчення цілого етапу у повоєнній історії Європи і започаткував не тільки новий історичний рубіж, а й нові засади розвитку європейських міжнародних відносин. Договір заклав надійний політичний і правовий фундамент у стосунках двох країн, відкрив широкі можливості для їх наступного розвитку. Цей документ знаменував прорив до нових міжнародно-правових основ мирного співіснування країн з різним соціально-економічним ладом.

Не вдаючись до детального аналізу Московського договору (він зроблений в радянській літературі), підкresлимо, що основу договору становило визнання сторонами непорушності кордонів як головної умови збереження миру в Європі. Сторони взяли на себе зобов'язання «вирішувати свої суперечки виключно мирними засобами»¹⁴. Всі положення договору були принципово важливими. За свою суттю вони фіксували відмову Західної Німеччини від її політики попередніх років.

Важливо зазначити, що під час переговорів відбулася еволюція підходів уряду ФРН і з такої проблеми, як відносини між двома німецькими державами. Не заглиблюючись у детальний аналіз, відзначимо, що ці зрушення фіксувались у документі, який називався «Домовленість про наміри сторін» і у відповідному листі міністра закордонних справ ФРН В. Шееля¹⁵.

Вивчаючи міжнародні умови трансформації східноєвропейської політики ФРН, умови підготовки Московського договору, слід враховувати певний опір трьох інших держав-переможниць, які намагалися чинити певний тиск на представників Бонна. У їх уявленнях знову виникло «марево Раппала». В. Шеель під час перебування у Москві в серпні 1970 р. відчував сильний тиск з боку посольства США, Великобританії та Франції. Останні вимагали, щоб у договорі знайшли місце і права чотирьох великих держав стосовно Німеччини в цілому. Радянська ж сторона виходила дещо з інших засад¹⁶. Західні союзники ФРН докладали зусиль до того, щоб затягти парафування договору між Москвою та Бонном.

Слід визнати, що західнонімецька сторона трималася стійко. 7 серпня В. Шеель надіслав до посольських представництв США, Великобританії та Франції ноту, де виклав позицію уряду СРСР з питань прав чотирьох держав. В отриманій від держав-переможниць відповіді на ноту уряду ФРН констатувались домовленості та права чотирьох держав у відношенні до всієї повоєнної Німеччини¹⁷.

Врахування саме повної палітри відносин, в ході якої творились реальні кроки нової східної політики ФРН, дає розуміння того, що уряд Західної Німеччини був спроможний приймати самостійні рішення. Причому вони не могли бути блоковані через членство ФРН в НАТО та інших західних союзах. Московські переговори підтвердили, що головним чинником у цьому зв'язку є політична воля народу, бажання чи його відсутність проводити відповідну політичну лінію. Практика підготовки й підписання Московського договору значно розширили свободу дій уряду ФРН у зовнішньополітичній сфері, Бонн набув більшої ваги у вирішенні міжнародно-політичних питань.

Московський договір, як зазначалося пізніше, став для ФРН «воротами у Східну Європу», для якої західні німці із ворогів перетворилися у партнерів. Відразу ж за його підписанням відбулися переговори і укладення договорів між Бонном та іншими соціалістичними країнами про нормалізацію взаємовідносин.

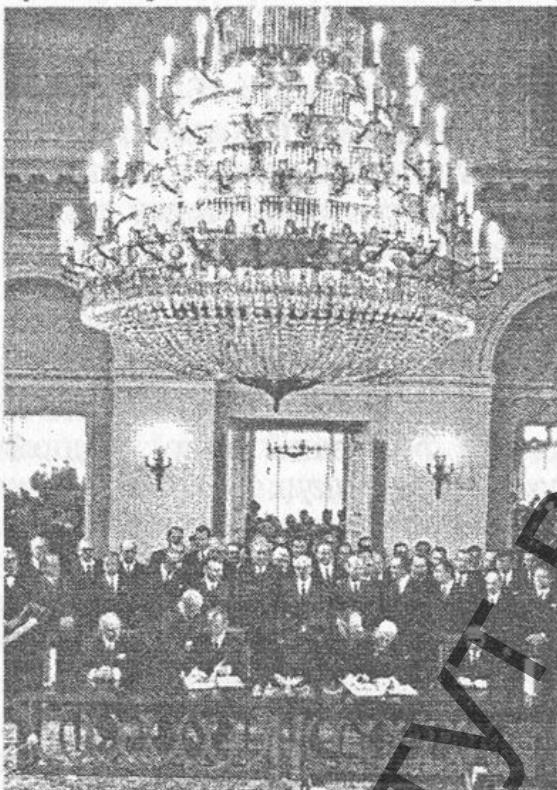
У грудні 1970 р. у Варшаві був підписаний договір між ФРН і Польщею¹⁸. За ним Федеративна республіка визнавала лінію Одер-Нейсе західним державним кордоном ПНР. Сторони підтвердили непорушність тоді і в майбутньому існуючих кордонів, зобов'язались неухильно дотримуватись терitorіальної цілісності одна одної. Визнання ФРН західного державного кордону Польщі, встановленого у Потсдамі, означало остаточне довгірне втілення надій польського народу про його непорушність. На церемонії підписання договору у Варшаві В. Брандт зазначав, що, підписуючи договір, ФРН і ПНР «зробили спробу завершити минулий етап і одночасно створити основу для нового початку». А трохи пізніше В. Брандт напише: «Примирення з Польщею — завдання історичного значення, рівноважне для ФРН примиренню з Францією»¹⁹.

До невідкладних проблем, від вирішення яких залежало досягнення розрядки в Європі, належали проблеми врегулювання статусу Західного Берліна, який довгий час лишався двозначним. На місто пред'являла претензії ФРН, з нею Західний Берлін був зв'язаний єдиною валютою, тісними економічними, політичними і культурними стосунками. Члени західноберлінського сенату могли брати участь з правом

дорадчого голосу у роботі бундестагу. Водночас Західний Берлін, розташований на території НДР, лишався підліним на окупаційні сектори.

Залишалися неврегульованими й такі питання, як транспортні зв'язки з територією ФРН, порядок поїздок громадян Західного Берліна до НДР тощо. В офіційних заявах і виступах справа уявлялася таким чином, буцімто Західний Берлін є частиною ФРН. У цьому плані спочатку лінія уряду Брандта-Шееля майже не відрізнялась від позицій попередніх урядів.

Переговори між чотирма державами-переможцями були започатковані у березні 1970 р. Після унапружененої підготовчої роботи, яка продовжувалася півтора року, представники чотирьох великих держав у вересні 1971 р. підписали угоду²⁰. СРСР, США, Великобританія і Франція були єдині в тому, що зв'язки між західними секторами Берліна і ФРН

Підписання Варшавського договору 7 грудня 1970 р.

В Берліні 3 червня 1972 р. міністри закордонних справ чотирьох держав-переможниць підписали угоду щодо Західного Берліна

підтримуватимуться з урахуванням того, що ці «сектори, як і раніше, не є складовою частиною ФРН і не будуть керуватись нею у майбутньому»²¹. Таким чином, Чотиристороння угода фіксувала непідлеглість міста юрисдикції Бонна. Це було також утвердженням політичних реалій повоєнної Європи.

Однак зрушення, певна динаміка спостерігалися й тут. Так, погодившись на те, що консульські установи ФРН обстоюватимуть інтереси громадян Західного Берліна за кордоном, Союз РСР дав згоду на раціональний компромісний підхід. Відповідно до угоди СРСР отримував право відкрити у Західному Берліні своє генеральне консульство. Через кілька днів після підписання чотирма державами угоди були також завершені переговори з цілого кола конкретних питань відповідно між НДР і ФРН, НДР і Західним Берліном. Остаточне введення в дію угоди щодо Західного Берліна повинно було відбутися після ратифікації договорів ФРН з СРСР та ПНР.

Діяльність уряду В. Брандта з реалізації нової східної політики зустрічала жорстоку протидію з боку консервативних і реваншистських сил. Останні намагалися повернути зовнішню політику країни в русло холодної війни. Опозиція масово атакувала «східні договори». Права преса називала їх однозначно договорами «про розпродажу німецьких інтересів». Уряд звинувачували у національній зраді, капітуляції перед соціалістичними країнами. Першу скрипку у стані опозиції виконували лідери ХСС. Його керівник Ф.-Й. Штраус намагався залякати громадян країни тим, що за його уявленнями велику небезпеку тайт в собі Московський договір. «Федеральний уряд, — виголошував Штраус, — став на ґрунт радянської політики». А для СРСР договір стане, на його думку, засобом диктату. Націонал-демократична партія вбачала загрозу «більшовизації ФРН»²².

Особливу неприязнь викликала підготовка договору ФРН з Польщею у переселенських організаціях. Голова «союзу вигнаних» Г. Чая оголосив, що союз домагатиметься перегляду договору, котрий, на його думку, увійшов в протиріччя з Конституцією. Земляцтво німців Сілезії охарактеризувало договір як «надто швидке псевдоврегулювання».

Про рівень напруженості політичної боротьби за ратифікацію договорів свідчить той факт, що канцлер В. Брандт був змушений поставити питання про вотум недовіри урядові. Але такий не отримав у квітні 1972 р. необхідної підтримки. У грудні 1971 р. уряд ФРН, незважаючи на протидії опозиції, приступив до процедури ратифікації договорів з СРСР і ПНР. Договори були ратифіковані з невеликою перевагою голосів. З червня 1972 р. договори ФРН з СРСР і ПНР, а також Чотиристороння угода СРСР, США, Великобританії і Франції щодо Західного Берліна набирали

чинності. Вони сприяли нарощуванню позитивного впливу у процесах стабілізації становища в Європі.

Однак, у ФРН опозиційні сили не примирилися з поразкою. На початку червня ХДС/ХСС зробила другу спробу повернутися до влади без виборів. Рівновага сил у бундестазі паралізувала конструктивну роботу і гальмувала діяльність уряду. За таких умов вихід було знайдено завдяки достроковим виборам до бундестагу. Вибори нового парламенту, що відбулися в листопаді 1972 р., принесли великий успіх соціал-ліберальній коаліції. СДПН отримала найбільше голосів за весь час існування ФРН (див. додаток №6).

Перемога на виборах змінила позиції коаліції, дала змогу доповнити систему двосторонніх переговорів договором з ЧССР. Після напруженої підготовчої роботи 11 грудня 1973 р. у Празькому граді було підписано договір між ЧССР і ФРН. Одним із важливих положень договору стало визнання мюнхенської угоди 1938 р. як «нікчемної». Тобто було найдено компромісну форму засудження розбійницької політики. Це влаштувало обидві сторони. ФРН і ЧССР визнали правочинними деякі юридичні акти, що виходили із застосування німецького права у період з 30 вересня 1938 р. до 9 травня 1945 р. Серед них: приватні правові акти про шлюб, розлучення, громадсько-правові рішення суддів, про нотаріат, патенти і ліцензії. Це задовольнило побажання сторін і дозволило зберегти їм свої точки зору відносно права.²³

Празький договір підтвердив принцип непорушності кордонів і зафіксував недоторканість спільного чехословацько-західнонімецького кордону. Констатувалась у договорі і відмова обох сторін від загрози силою, чи її застосування у питаннях, що торкалися європейської і міжнародної безпеки. ЧССР і ФРН зобов'язалися вирішувати свої можливі суперечки виключно мирними засобами. Одночасно сторони домовились про встановлення дипломатичних відносин.

Процес нормалізації відносин продовжувався. Згуртовані у східний блок навколо СРСР інші соціалістичні країни намагалися привести і відновити застиглі позиції, запровадити принцип добросусідства у стосунках з Західною Німеччиною²⁴. Встановленням дипломатичних відносин ФРН з Болгарією і Угорщиною у 1974 р. (з якими у Західної Німеччині не існувало обтяжливих історичних проблем) завершився процес формування політико-правових зasad її взаємовідносин із східноєвропейськими соціалістичними країнами.

Оцінюючи позитивні зрушенні у відносинах ФРН з країнами східного блоку, яких досягла соціал-ліберальна коаліція, В. Брандт на з'їзді СДПН у Ганновері 1973 р. зазначив таке. «Ми звільнили політику від ідеологічного оціпеніння. Проте ідеологічно розкріпачена політика не є безпринципною,

у всякому разі у нас. Вона лише, можливо, точніше враховує дійсність. Ми сказали урядам і народам Східної Європи, що ми не сподіваємося заднім числом виграти війну, розв'язану й програму Гітлером, шляхом перегляду її результатів, що ми скоріше готові взяти на себе жорсткі й значні обов'язки. Тільки так, дивлячись вперед, ми знайшли підходи до нової зовнішньої політики, зводячи її до спільногого знаменника активного зміцнення миру²⁵.

Звичайно, цей процес проходив не безхмарно. Проте загальний напрямок, зафікований ФРН з соціалістичними країнами у договірному плані, став виявляти свій позитивний вплив. У практику взаємовідносин міжнародної регуляції зустрічі і консультації між політичними і державними діячами цих країн. Не без труднощів, але вималювався певний механізм, який дозволяв розвивати вже досягнуте для забезпечення реалізації спільно розроблених заходів.

Одночасно з налагодженням політичних відносин ФРН з країнами Східної Європи проходив процес нарощування торговельно-економічних, науково-технічних і культурних зв'язків. У 1970 - 1971 рр. ФРН уклала угоди про торговельне й економічне співробітництво з Румунією, Польщею, Чехословаччиною і Болгарією. Після ратифікації Московського договору, у липні 1972 р. була укладена довгострокова угода про торгівлю і економічне співробітництво між СРСР і ФРН. Угода розширявала і закріплювала правову основу взаємовигідного співробітництва. Важливо підкреслити, що підтвердженням світового визнання німецьких зусиль на зміцнення миру, розрядки й безпеки було присудження В. Брандту Нобелівської премії миру за 1971 р.

Таким чином, результати зовнішньополітичної діяльності соціал-ліберального уряду ФРН у східноєвропейському напрямку мали історичне значення. Нові підходи обумовлювалися об'єктивною необхідністю трансформації, рішучої зміни попереднього курсу країни у нових міжнародних умовах, домінантою яких поставала дедалі активніше розрядка напруженості в Європі і в світі в цілому. Уряд В. Брандта мав мужність побачити Європу такою, якою вона була, і, зробивши практичні висновки та виходячи із філософських, реформістських засад соціал-демократичної теорії, здійснити адекватні і зовнішньополітичні кроки. Суттю нової східної політики було відмежування від попереднього силового курсу. Зміцнення миру, турбота про добросусідські відносини з країнами протилежної соціально-економічної системи стали невід'ємними складовими європейської політики Бонна.

Завдяки позитивній трансформації європейського курсу, конструктивним підходам у зовнішньополітичній діяльності ФРН значно змінила міжнародні позиції, власний авторитет.

Це дало змогу Західній Німеччині і в наступні роки проводити самостійну політику на європейській і світовій арені, дедалі менше озираючись на заокеанських та інших союзників, стати важливою ланкою у діалозі Схід - Захід. Без врегулювання міждержавних відносин ФРН із східноєвропейськими країнами були б неможливі подальші кроки до нарощування розрядки на континенті і в світі.

2. Підйоми і спади у східноєвропейській політиці ФРН

Позитивні зрушення у східноєвропейській політиці започатковані соціал-ліберальною урядовою коаліцією Бонна на початку 70-х років досить чітко визначали нові підходи у відносинах Західної Німеччини з соціалістичними країнами. Сформована політико-правова база стосунків, відхід від попереднього силового курсу знайшли позитивні відгуки у країнах Східної Європи, були підтримані й на Західі, щоправда подекуди без ентузіазму. Звичайно, чимало політиків розуміли, що саме новий рівень відносин ФРН зі Сходом підіймає власний статус і престиж Західної Німеччини. Саме виходячи з цих міркувань Г. Кісенджер, радник президента США Р. Ніксона з проблем безпеки збентежено наголошував, що «Бонн стає дуже самостійним», що «західні німці досить швидко йдуть вперед, проявляють нетерплячість»¹. Були противники трансформації східноєвропейської політики і в самій ФРН.

Внутрішні проблеми Західної Німеччини, протиборство різних політичних сил призвели до того, що весною 1974 р. В. Брандт пішов у відставку. Федеральним канцлером став заступник голови СДПН, міністр фінансів Г. Шмідт. В. Брандт змушений був піти з політичного олімпу не тому, що йому не було чого запропонувати, а скоріше за все тому, що його не бажали слухати. Однак важливою була готовність нового уряду продовжити східну політику своїх попередників. Так, виступаючи з урядовим зверненням до парламенту 17 травня 1974 р., Г. Шмідт заявив про «послідовність у зовнішній політиці і намір неухильно дбати про хороші стосунки з СРСР та іншими державами Варшавського Договору.» Під час візиту А. Громико до Бонна у вересні 1974 р. канцлер Г. Шмідт і новий керівник зовнішньополітичного відомства підтвердили рішнімісті їх кабінету продовжити курс, який проводив уряд Брандта-Шееля у справі розвитку відносин з соціалістичними країнами².

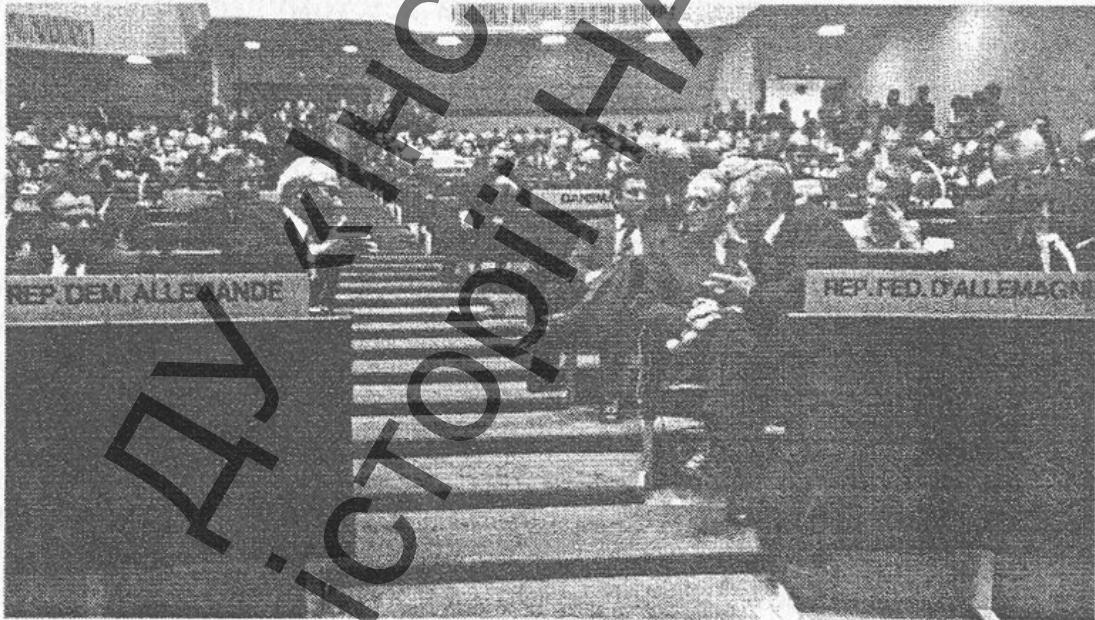
Практика стосунків свідчить, що в цей період їх розвиток тривав за наростаючою. Як і в попередні роки, відбувався інтенсивний політичний діалог, розширювалися торговельно-економічні, науково-технічні й культурні зв'язки. Так, у ході першого візиту до ФРН радянського лідера Л. Брежнєва у

травні 1973 р. була підписана угода на 10 років про розвиток економічного, промислового і технічного співробітництва. А під час візиту до СРСР канцлера Г. Шмідта у жовтні 1974 р. сторони підписали ряд документів про спільну розробку корисних копалин, торгово-економічні контракти. Для реалізації цих проектів консорціум банків ФРН видіяв кредит у 4 млрд. марок.³

Зростаючий обсяг відносин ФРН з соціалістичними країнами, як і стосунків з усіма державами континенту, сприяв виробленню засад, на яких потім будувалась система безпеки в Європі. Створенню політичних основ відносин сприяли підготовчі зустрічі Наради з питань безпеки і співробітництва на рівні міністрів закордонних справ європейських країн у 1973 р. Представники усіх держав континенту в Гельсінкі виступили із викладенням поглядів своїх урядів, підкреслювали необхідність спільної роботи в ім'я миру. Соціалістичні країни представили проекти Генеральної декларації з питань безпеки і співробітництва, основних напрямів культурного співробітництва, контактів і обміну інформацією. Більшість положень проектів вже були напрацьовані у договорах з ФРН.

Історичною подією стала Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі, що відбулася в Гельсінкі влітку 1975 р. на рівні голів держав і урядів континенту, США та Канади. На ній було підписано Заключний акт НБСЄ, декларацію принципів відносин між державами, котрими вони зобов'язувались керуватися.

Зазначимо, що у своїй книзі спогадів «Люди і держави»⁴ Г.Шмідт, оцінюючи 70-ті роки, досягнення зовнішньополітичної діяльності Бонна, писав, що оглядаючись на те десятиліття, він вважає, що Нарада у Гельсінкі влітку 1975 р. була кульмінацією

Нова пролітика і нові реальності

відносин між Заходом і Сходом. Надто важливо, що чільне місце у досягненні кульмінації цього процесу посідала ФРН, її східноєвропейська політика.

Дійсно, низка договорів і угод ФРН з країнами Східної Європи створювали солідну договірно-правову базу не лише з питань кордонів, безпеки, а й в інших сферах спільної діяльності. У взаєминах Західної Німеччини з соціалістичними країнами відбулося суттєве зближення до мирного взаємовигідного співробітництва. Нормалізація і розвиток стосунків, матеріалізація розрядки у воєнно-політичній, економічній, культурній і гуманітарній сферах відповідали як національним інтересам громадян ФРН і соціалістичних країн, так і справі миру та міжнародної безпеки.

Федеративна республіка відчула реальні вигоди від розвитку співробітництва з Радянським Союзом, іншими східноєвропейськими країнами. Крупні довгострокові контракти, укладені ФРН із СРСР в 70 роках, дозволяли забезпечити стабільні поставки цілого ряду важливих для її економіки паливно-сировинних товарів. Починаючи з 1975 р. торгівля ФРН з соціалістичними країнами становить майже десяту частину її загального експорту. А це відповідно означало зайнятість 10% із 4,5 млн. працюючих прямо чи опосередковано на експорт.⁵ З початку 70-х років Західна Німеччина стала найбільшим торговим партнером СРСР серед країн Заходу і в наступні роки з великим відривом від них міцно посідала перше місце. Радянський Союз в цей час займає десяте місце серед країн-імпортерів продукції ФРН. За десять років з 1970 - до 1980 рр. обсяг торгівлі зрос у 10,5 раза і досяг 5,8 млрд. крб.

Основними статтями експорту ФРН до СРСР були промислове устаткування, сталіні труби великого діаметру для газопроводів, продукція хімічної промисловості, точної механіки і оптики, машини для експлуатації свердловин і геологічної розвідки, устаткування для заводів з виробництва автомобілів і т.д. Імпортувались також хімічні продукти, пластмаси, синтетичні тканини і медикаменти⁶.

Підкреслимо, що зростанню товарообороту сприяла здійснена на початку 70- років лібералізація торгово-економічних відносин. На відміну від прийнятого у ФРН закону 1961 р., який передбачав різні обмеження у торгівлі з соціалістичними країнами, в укладених договорах і угодах (особливо в довгострокових) передбачалось поліпшення торгово-економічних зв'язків, обмін патентами, ліцензіями, науково-технічною інформацією. У 1970 р. були зняті обмеження на 90% експортованої до ФРН продукції країн Східної Європи. Після підписання у 1970 - 1971 рр. угод про торгово-економічне співробітництво між ФРН, з одного боку, СРСР, Румунією, Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною і Болгарією — з

другого, були створені двосторонні комісії з питань економічного і науково-технічного співробітництва. Західна Німеччина за обсягом торгівлі з цими країнами, як і СРСР, вийшла на перше місце серед індустріальних держав Заходу⁷.

Суттєво й інше. Крім політичних, тут проявились економічні чинники, прагматизм підходів. Для ФРН характерний високий рівень індустріального розвитку, третина ВНП йде на експорт. Звідси велика зацікавленість в освоєнні ринків Східної Європи, оскільки Західна Німеччина відчувала серйозну нестачу сировинних і енергетичних ресурсів, особливо у періоди економічних криз.

Вагомою особливістю, яку слід підкреслити, стала підтримка нової східної політики коаліції СДПН-ВДП з боку ділових кіл Західної Німеччини. В числі активних її прихильників були: правління Федерального союзу промисловців, Німецький конгрес торговельних палат, представники великих концернів і фірм⁸. Помітне зростання експорту ФРН до країн-членів РЕВ у період економічних криз виявляло стабілізуючий вплив на західно-німецьку економіку. Зокрема, такі галузі, як хімічне машинобудування, електротехнічна, металообробна та деякі інші галузі промисловості не відчули спаду тільки завдяки замовленням із соціалістичних країн.

Однак, в кінці 70-х – першій половині 80-х стала відчутною зміна акцентів у зовнішній політиці Бонна. Якщо у першій половині 70-х років ФРН витримувала взятий курс на нормалізацію відносин між Сходом і Заходом, нарощувала зусилля щодо практичного втілення в життя нової східної політики, то на порозі 80-х років її політика визначалась стриманим відношенням до розрядки. Більше того, на певних етапах офіційний Бонн був готовий поступитися плодами зрушень у східноєвропейському напрямі.

Для ФРН загальна криза процесу розрядки давалася взнаки. В умовах розміщення радянських і американських ракет середньої і меншої дальності у Центральній Європі розгортається подальше загострення протиріч у підходах політичної еліти Бонна до східноєвропейської політики. Постановка питання американцями про доозброєння поставила Європу і насамперед Західну Німеччину у складне політичне становище. У ФРН розгортається робота над новою концепцією посилення звичайних озброєнь, з якою виступає у березні 1982 р. в бундестазі М. Вьюнер⁹. Складна ситуація вимагала самовизначення західнонімецького керівництва з питань його участі у блокових програмах розвитку політичного процесу на континенті, прихильності до тієї чи іншої стратегії відносин. Урядові кола ФРН у ці роки віддають перевагу розвиткові двосторонніх стосунків у сфері економічного співробітництва, одночасно виводячи загальноєвропейські воєнно-стратегічні

інтереси на другий план політичного діалогу із східно-європейськими країнами.

Заради об'єктивності слід відзначити, що конфронтаційна позиція ФРН, як власне й інших країн Заходу, посилилась у зв'язку з інтервенцією колишнього СРСР в Афганістані. Авантура радянського керівництва сковувала можливості до послаблення політичної напруженості і зміцнення довіри у взаємовідносинах між Сходом і Заходом. По-своєму інтерпретувались Бонном події у Польщі, введення там воєнного становища.

Солідаризуючись із США в афганському питанні, ФРН відмежувалась від вимог Вашингтона відносно регресу в економічних радянсько-західнонімецьких відносинах. Уряд Шмідта-Геншера словом і ділом демонстрував зацікавленість у збереженні і розширенні з СРСР торговельних стосунків. Ця позиція найбільшою мірою проявилася при реалізації угоди «газ - труби». Урядові та ділові кола ФРН (як пізніше і Франції, Італії, Австрії та інших країн) виявили зацікавленість в отриманні великих поставок «блакитного палива». Основним питанням, пов'язаним з експортом природного газу в Західну Європу стало будівництво відповідного продуктопроводу Уренгой – Ужгород довжиною в 4,5 тис. км. Передбачалось, що труби і необхідне устаткування поставлятимуть в рахунок довгострокових кредитів західнонімецькі та інші фірми, а поставки газу розпочнуться з 1984 р.10. Хід переговорів і реалізацію контракту серйозно ускладнювали спроби США їх зірвати.

Показовим став виступ влітку 1982 р. Г.-Д. Геншера з цього приводу в американському журналі «Форін афферс», де проаналізовано аргументи його уряду й опонентів. Міністр писав, що неможливо заперечувати, що «господарські зв'язки з Москвою мають велике значення для перспектив розвитку відносин Схід – Захід в цілому». З'ясувавши всі «за» і «проти», Геншер заявив: «Відмова від угоди означала б з боку Західної Європи пряме порушення договірних зобов'язань. Одночасно вона мала б своїм наслідком різке гальмування торгівлі на весь період до кінця 80-х років»¹¹.

Звичного загострення відносин у період кризи розрядки надавали різні підходи до вирішення, за тогочасною радянською термінологією, так званих гуманітарних питань. Зазначимо, що взагалі керівники ФРН у зовнішньополітичній діяльності вагоме місце відводили гуманітарним аспектам. Так, К. Аденауер відважився на візит 1955 р. до Москви не в останню чергу заради звільнення останніх 10 тисяч німецьких військовополонених і досягнення дозволу на виїзд 20 тис. громадян німецького походження, які виявили бажання переселитись у Західну Німеччину. У 70 - 80-ті роки по обидва

боки активно піднімалася правозахисна тема. Правозахисну тему широко підіймав і Г.-Д. Геншер щодо всіх соціалістичних країн. Проте він, на відміну від інших урядовців, не допускав провокаційних випадів. Боннському уряду вдалося домогтися уступок гуманітарного характеру від СРСР, інших соціалістичних країн. Тільки за перше десятиріччя після нормалізації відносин з Радянського Союзу до ФРН вийшло близько 80 тис. громадян німецького походження, а з Польщі — майже 200 тис.¹²

Однією із складових трансформації європейської політики Бонна, яку в науковій літературі колишнього СРСР здебільшого оцінювали виключно негативно, була еволюція підходів до збереження миру і європейської безпеки. Західна Німеччина наполегливо підкреслювала, що головним гарантом своєї безпеки вона вважає воєнний потенціал НАТО. Так, уточнюючи позицію щодо цього альянсу і східноєвропейської політики у 1973 р., В. Брандт підкреслював три складові. По-перше, Атлантичний Союз разом з ЄС були й лишаються міцною основою зовнішньої політики Бонна. По-друге, без присутності США неможливо було б з реалістичних позицій вести переговори про європейську безпеку. По-третє, той, хто спробував би вивести ФРН із західних союзів, по суті своїй, зірвав би спробу боннської політики розрядки й тим самим активну мирну політику на Сході. Для ФРН лише разом вони створюють єдність. І далі канцлер наголошував: «Стан справ такий, що ми розглядаємо, сприйнятлива чи несприйнятлива вся політика в цілому. Згода з нашою зовнішньою політикою припускає також необхідність бундесвера для організації миру для ведення переговорів про безпеку у масштабах всієї Європи»¹³.

Зважаючи на таку аргументацію, стає зрозумілішо логіка діяльності соціал-ліберального уряду, який здійснив форсоване нарощування воєнного потенціалу, притримувався позиції схвалення «подвійного рішення», яке пов'язало «воєдино конкретне завдання в галузі політики озброєнь і з такими ж конкретними пропозиціями переговорів на предмет обмеження озброєнь»¹⁴. Такі підходи об'єктивно обумовлювали більшу напруженість відносин. Уряд ФРН фактично підтримував концепцію, відповідно до якої нова політика воєнної конfrontації США з Радянським Союзом повинна була експортуватись в Європу. А це відповідно спричиняло негативний вплив, значний спад у міждержавних відносинах Західної Німеччини з соціалістичними країнами.

Зміна уряду в Бонні у жовтні 1982 р. супроводжувалась посиленням консервативних акцентів у східноєвропейській політиці ФРН. У програмних урядових заявах канцлера Г. Коля в жовтні 1982 р. і травні 1983 р., не було навіть згадки про розрядку. Новий кабінет, підтверджуючи свою вірність

укладеним договорам з соціалістичними країнами, не називаючи їх конкретно, розвиток відносин з ними обставляв різними умовами. В їх числі проблеми прав людини, вирішення німецького питання. Торкаючись перспектив, Г. Коль виклав свій намір зробити кордон між Сходом і Заходом більш проникливим¹⁵.

Спад досягнутого політичного рівня відносин, які зниження в середині 80-х обсягу взаємної торгівлі ФРН зі східними партнерами, були обумовлені внутрішніми та зовнішніми причинами. Серед внутрішніх чинників відзначимо вихід на політичну арену й активізацію правих, консервативних кіл, зросле нагнітання проблем «переселенців» і «земляцтв», загострення дискусій про оцінку травня 1945 р. та територіальні і політичні зміни повоенного часу. Посилились тенденції двоякого ставлення урядових кіл Бонна до подій минулоГ. війни. Активізації реваншистських сил сприяли: випуск пам'ятних медалей «Боротьба за Польщу», а також за Францію, за Африку; широка демонстрація на початку 1985 р. на центральному телебаченні документальних фільмів про бомбардування німецьких міст; випуск у 1984 р. книги П. Гарелля, Г. Боденкера «Життя і переживання німецьких полонених солдат», участь і виступ у червні 1985 р. Г. Коля на з'їзді переселенців з Сілезії та інші заходи. Зовнішнім чинником був неприкритий тиск на ФРН з боку заокеанського партнера, якого ніяк не влаштовувала попередня самостійність Бонна у вирішенні європейських проблем.

Великої шкоди процесам розрядки на європейському континенті завдали кроки Бонна по шляху втягування ФРН в орбіту конфронтаційного курсу Вашингтона. Це відбилося на питаннях нейтральної зброї, розміщення на західнонімецькій території американських РСМД, приєдання до програми COI, а також у цілому ряді обмежень на торгівлю з соціалістичними країнами.

Консервативний уряд посилив нападки на ПНР. Г. Коль вимагав від Варшави «відновлення прав Солідарності» після заборони її діяльності. Ускладненню відносин сприяло внесення представниками ХДС/ХСС на обговорення Європарламенту питання «Про становище німецької меншості на території ПНР». Прийнята з цього приводу резолюція закликала міністрів закордонних справ ЄС «виступити на захист» німецької національної меншості на території ПНР. «Права німців» стали активною темою дискусій «земляцтва сілезьких німців», що висували територіальні претензії, піддавали сумніву правочинність «східних договорів»¹⁶.

Започаткована у 1982 р. урядом США політика економічного шантажу щодо Польщі була підтримана Бонном, в результаті чого значно скоротилися торгово-економічні і культурні зв'язки

з ПНР. Політичні партії, профспілки ФРН надавали фінансову і гуманітарну допомогу членам польської «Солідарності», політичним в'язням. На державному рівні Західною Німеччиною використовувалися різні засоби тиску. Елементи реалізму в політиці ФРН до ПНР з'явилися лише після відміни воєнного становища в Польщі.

Певні негативні впливи позначилися і на відносинах ФРН з ЧССР, Румунією та іншими соціалістичними країнами. Своєрідним гальмом у розвитку взаємовідносин з цими країнами були вимоги офіційних кіл Бонна про дотримання прав людини і особливо — німецької національної меншини.

Зазначимо, що загальним стало посилення розбіжностей у підходах сторін до політичних контактів¹⁷. Аналіз документів підтверджує, що в цей період СРСР разом з іншими країнами східного блоку виявляв єдність і наполегливість щодо утвердження у зовнішньополітичному курсі пріоритету питань безпеки в Європі. Візит А. Громико до ФРН на початку 1983 р. показав, що СРСР наполегливо виступав за те, щоб ФРН, «розвиваючи відносини з Радянським Союзом, проявляла своє «я», керувалася власними інтересами і не піддавалася зовнішнім впливам, якщо вони не відповідають цим інтересам, інтересам добрих стосунків з СРСР»¹⁸.

Під час візиту до Москви у червні 1983 р. Г. Коль почув від радянського керівництва різку оцінку західнонімецької позиції з проблем забезпечення безпеки в Європі. Ю. Андропов висловив побажання, щоб зроблені Г. Колем запевнення про «розуміння» (з боку Бонна — А.К.) обумовлених історичними причинами потреб СРСР у сфері безпеки знайшли підтвердження у практичній політиці ФРН»¹⁹.

Продовження діалогу між Громико і Геншером відбулося 1983 р. у вересні — на закритті мандрувального етапу НБСЄ та в жовтні — на зустрічі у Відні. Під час цих зустрічей радянський міністр жорстко наголосив на подальшому просуванні у двосторонніх відносинах лише за умови безпеки та стабільності, прогресивного вирішення проблем роззброєння континенту, участі та сприяння ФРН обмеженню ядерних озброєнь в Європі. Це «дозволить поглибити співробітництво СРСР - ФРН у напрямку просування до політичного взаєморозуміння і різnobічного співробітництва»²⁰.

На зустрічі у Стокгольмі в січні 1984 р. міністрів закордонних справ ФРН і СРСР Г.Д. Геншер пропонував А.А. Громико відмовитись від поєднання воєнно-політичних вимог і розвитку діалогу Схід - Захід на користь західнонімецького підходу, що передбачав економічне співробітництво як основу розгортання відносин між частинами континенту. Однак Громико вказав на те, що «питання безпеки завжди були й залишаться найважливішим і визначальним елементом відносин СРСР - ФРН»²¹.

Ланцюгом однієї політичної лінії східного блоку стало повторне відкладання візиту Е. Хонеккера до ФРН у 1984 р. через її активну участь у доозброєнні Заходу. На зустрічах вищих державних діячів ФРН і СРСР, НДР, інших країн аж до кінця 1986 р. не змінювались підходи сторін, хоч і висловлювалося бажання до співробітництва.

Однак прискіпливий аналіз дає підстави стверджувати, що в урядових колах, серед науковців ФРН посилювався прагматизм і розуміння необхідності еволюції в підходах до проблем безпеки континенту. Висока вимогливість СРСР, НДР і широкий розмах антивоєнного руху змусили уряд Коля зробити застереження в питаннях застосування ядерних зарядів РСМД і контролю за розміщенням у ФРН тактичної зброї США.

Підкреслимо, що на першу половину 80-х років припадає пік антивоєнного руху в Західній Німеччині. Громадяни ФРН, як і інших країн Європи, не бажали бути заручниками конфлікту між Сходом і Заходом. Небачений розмах антивоєнного руху, що проходив під гаслами: «Ні нейтронній бомбі!», «Робочі місця замість ракет», «Мир через роззброєння» став наймогутнішим демократичним проявом за всю історію ФРН. Це явище було безпрецедентним за свою масовістю, широтою політичного і соціального охоплення. Проводились масові демонстрації, мітинги, тижні антивоєнних дій, опитування громадської думки, виступи вчених, лікарів, педагогів, спортсменів, блокади воєнних об'єктів. Понад 80 міст і общин оголосили себе зонами, вільними від ядерної зброї. Профспілки вдалися до загального політичного антивоєнного страйку. Під Крефельдським земерненям проти крилатих ракет було зібрано понад 5 млн. підписів. Прихильники проводили і багато інших дійових заходів політики розрядки на континенті²². І якщо спочатку уряд Г. Коля не завжди прислухався до голосу протесту своїх дій, то в наступні роки цього не враховувати стало неможливо. Узагальнюючи вимоги громадськості, відзначаючи, що більш ніж коли-небудь раніше Бонн став при уряді Г. Коля вважатися «доважкою США», часопис «Шпігель» прямо ставив питання у 1986 р. про те, що «правлячому союзу ХДС/ХСС потрібна нова східна політика»²³.

Певним рубежем у східній політиці уряду ХДС/ХСС – ВДП став 1987 р. Після парламентських виборів ліберали могли значно змінити свою парламентську фракцію (див. додаток №6, табл.1 - 3). Це відбулося саме тому, що їх видатний представник - міністр закордонних справ ФРН Г.-Д. Геншер, активніше виступав за проведення зваженої і збалансованої політики відносно соціалістичних країн. Геншер вибрав для підкріплення ліберальної «самобутності» в уряді Г. Коля дві суміжні сфери – німецько-німецькі відносини і східну політику. У минулому східна політика була головним досягненням ВДП,

її основним активом. Пріоритетною для лібералів стала ця політика і в наступні роки.

У той час, як Коль вважав необхідним витримувати рівняння на Вашингтон, Геншер дозволяв собі менше озиратися на США, часто позитивніше реагував на пропозиції СРСР і ОВД. Це стосувалося оголошеного мораторію на ядерні випробування, питань щодо інспекції і контролю за роззброєнням і т.д. Г.-Д. Геншер обережно спонукав Г. Коля до дещо більшого відходу від буквального дотримування лінії Вашингтона²⁴.

Приблизно за такою схемою — демонстративного опонента правому крилу ХДС/ХСС, але з постійним прицілом на домовленість з Колем, формував Геншер позицію з кола питань, пов’язаних з комплексом тем, що обговорювались на радянсько-американських зустрічах з проблем ліквідації РСМД. Лінія Г.-Д. Геншера стала успішною не лише для ліберальної партії, а й для східноєвропейської політики ФРН в цілому. Тим самим це сприяло подальшій трансформації зовнішньополітичного курсу, адекватній відповіді Бонна на запропоновані нові підходи з боку радянського керівництва.

Підкреслимо, що до позитивного впливу на розширення політичного діалогу ФРН зі Сходом спонукали зміни, що проходили в СРСР, у бік демократизації і гласності. Нове політичне мислення дало поштовх до перегляду концепцій, що вже віджили, сприяло рішучому відмежуванню від конфронтаційних підходів. Безпрецедентною подією стало підписання (а потім і реалізація) Договору про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності (РСМД), що змінило стратегічну стабільність, атмосферу довіри країн різних воєннополітичних блоків²⁵.

Слід зазначити, що в період зростання дедалі більшої взаємозалежності світу, в ракетно-ядерну епоху політична еліта Радянського Союзу, США, ФРН, Франції та інших великих держав виразніше усвідомлювала помилковість одномірного розуміння безпеки як виключно військово-стратегічної проблеми. До цього спонукала й аварія на Чорнобильській АЕС, її наслідки. Неупередженим дослідникам і політикам стала цілком зрозумілою неподільність безпеки, яка має базуватися на взаємній основі, з урахуванням як воєнних, політичних, економічних, так і екологічних, технологічних та гуманітарних аспектів.

Дуже важливо, що колишні СРСР і ОВД в односторонньому порядку зробили велике скорочення військ і озброєнь, ще до свого розвалу перейшли до оборонних доктрин і принципу розумної достатності власних озброєнь.

Цим процесам відповідали аналогічні підходи на Заході і, не в останню чергу, завдяки позиції ФРН. Так, НАТО, де

генеральним секретарем був колишній міністр оборони ФРН М. Вьюнер, проходить еволюцію сам і видозмінює політику своїх членів. Наочне підтвердження тому — рішення сесії ради у Тернбері в 1989 р. та наступна Лондонська декларація Північноатлантичного союзу.

Професор політології університету Франкфурта-на-Майні Е.О. Чемпіль, аналізуючи зміни ще радянської внутрішньої і зовнішньої політики у 1989 р., наголошував, що вони будуть мати далекосяжні наслідки, в тому числі для конфлікту між Сходом і Заходом Європи. Він вважав, що цей конфлікт не буде повністю подолано, як уявлялось багатьом у ФРН, він трансформується: з виключно воєнного на рівень політики і економіки²⁶. Однак і він не міг притиснути наступних радикальних змін на Сході.

Аналізуючи підвалини нового підйому у східноєвропейській політиці Бонна наприкінці 80-х років, слід віддати належне досить високому рівневі економічних взаємовідносин ФРН з країнами Східної Європи, який попри всі ускладнення у воєнно-політичній сфері вдалося зберегти. Успішно розвивалися радянсько-західнонімецькі економічні звязки. У 80-х роках у виконанні радянських замовлень брали участь близько 2тис. фірм, понад 100 фірм підтримували науково-технічні стосунки, а 35 фірмами були укладені угоди про довгострокове науково-технічне співробітництво. Звичною практикою стало спільне здійснення в СРСР широкомасштабних проектів, таких як будівництво величезного Оскольського металургійного комбінату, комплексу з виробництва поліефірних волокон і виготовлення сировини для їх, утода «газ-труби» та інші.

Підйом, динамічні стосунки ФРН відновлюються з Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною та іншими східноєвропейськими країнами. Цьому сприяє обмін візитами голів держав і урядів, розвиток сучасних форм економічного співробітництва. Так, якщо збільшення експорту ФРН до Польщі у 1988 р. становило 20%, то в наступному році цей показник сягнув понад 50%, із числа спільних підприємств Польщі на той час близько 40% мають партнерів із ФРН²⁷.

Вищою точкою розвитку відносин цього періоду Західної Німеччини зі Сходом Європи була Спільна заява СРСР і ФРН, підписана під час візиту М.С. Горбачова в 1989 р. в цю країну²⁸. У ній сформульована філософія нового політичного мислення і необхідність спільних зусиль на «подолання роз'єднаності в Європі». В документі підкреслювалося, що обидві сторони бажають спільно працювати над пошуком шляхів, які ведуть до утворення Європи миру і співробітництва, європейського дому, в якому є місце для США і Канади.

У заяві розкриті шляхи поліпшення розвитку демократії, підкреслювалась повага до свободи вибору громадян країни,

визначалися потреби до співробітництва РЕВ і ЄС, викладені позиції двох країн щодо поетапного нарощування структур загальноєвропейського співробітництва у найрізноманітніших сферах. СРСР і ФРН звернулися до всіх держав-учасниць НБСЄ з закликом залучитися до спільної роботи над майбутньою архітектурою Європи. Саме такі підходи були надто важливими з огляду на наступні бурхливі події у східноєвропейських, тепер вже колишніх соціалістичних країнах.

Таким чином, східноєвропейська політика ФРН, яку започаткував перший уряд соціал-ліберальної коаліції, набула нового розвитку впродовж досліджуваного періоду. Врегулювання і договірне оформлення взаємовідносин Бонна з східноєвропейськими країнами зробили можливою і прискорили Нараду з питань безпеки та співробітництва в Європі.

У той час непослідовність східноєвропейської політики Бонна відбивала зміни внутріполітичного і зовнішньополітичного характеру. Незважаючи на відхилення вже досягнутого рівня відносин наприкінці 70-х — на початку 80-х років, у політичної еліти ФРН вистачило сил знайти кроки, адекватні вимогам часу, подіям, що розгорнулися у колишньому СРСР, інших країнах східного блоку. На порозі 90-х років Бонн відійшов від беззастережної орієнтації на Вашингтон, досить активно і зважено підтримував затальнєвропейський процес, процес подолання воєнно-політичного розколу старого континенту.

3. Німецько-німецькі стосунки — від визнання до єднання

Державна організація життя німецької нації, її відносини з іншими народами практично ніколи не були самовизначеню проблемою. Стан справ на німецькій землі значною мірою віддзеркалював політичний клімат на європейському континенті. Розкол німецького народу у повоєнні роки, 40-річне існування дводержавності — ФРН і НДР відбивали розкол Європи, блокове протистояння. Приналежність двох німецьких країн до різних суспільно-політичних систем спричиняла і значною мірою визначала характер їх взаємовідносин.

Німецько-німецькі стосунки у період безроздільного керівництва у ФРН ХДС/ХСС були неврегульовані, не існувало відповідної бази і навіть контактів та зустрічей політичних діячів обох країн. Більше того, урядові кола Західної Німеччини намагалися впливати на проведення дискримінаційної політики щодо НДР з боку інших країн, починаючи з К. Аденауера, претендували на одноосібне представництво усіх німців на міжнародній арені. Протягом 1949 — 1969 рр. в основі політики Бонна по відношенню до Східного Берліна було гасло —

«подолання статус-кво НДР», тобто її ліквідацію. Виходячи з цього, урядові кола ФРН всіляко відхиляли спроби налагодження стосунків, протидіяли прийняттю іншої німецької країни в ООН, навіть ціною власної відмови від вступу до цієї авторитетної міжнародної організації.

Відмова у підтримці ХДС/ХСС в 1969 р. була, між іншим, виявленням і недовіри широкого загалу попередній політиці ФРН до іншої німецької держави. У політичних опозиційних колах, насамперед у соціал-демократів, розроблялись зовнішньополітичні концепції. До їх числа належала концепція 60-х років «до змін через зближення», біля витоків якої стояли В. Брандт і Е. Бар. Відкриття соціал-демократів полягало в тому, що вони зрозуміли необхідність визнання реальностей. Це не означало їх схвалення, новизна підходів була в тому, що СДПН відкидала спроби вирішувати проблеми через загострення ситуації. Йшлося не про відмову від власної ідеології, а вже тоді — про деідеологізацію зовнішньої політики. Концепція «до змін через зближення» передбачала діалог єдиною продуктивною формою спілкування ФРН з іншими державами, у тому числі і з НДР. Соціал-демократи підкреслювали, що «хто хоче змінити статус-кво, той повинен насамперед його визнати»¹.

У наукових колах також все ширше визнавали те становище, що сподівання ФРН через конfrontацію та холодну війну примусити СРСР і НДР піти на поступки виявилися марними². Саме тому мала відбутися трансформація політики Бонна у питаннях відносин з НДР.

Першочергове значення при вирішенні проблем нормалізації відносин між ФРН і НДР і підведені під них міцної політико-правової бази мала підготовка і укладання Договору про основи взаємовідносин між двома країнами. Однак цей процес був непростим, шлях до узгодження позицій лежав через численні робочі зустрічі, натикався на опозиційні рифи. У підходах урядів ФРН і НДР було багато розбіжностей, проте воля на досягнення договірного врегулювання відносин була обопільною.

Протягом 1970 р. відбулися дві зустрічі голови Ради міністрів НДР В. Штофа і канцлера ФРН В. Брандта (відповідно у лютому в Ерфурті та у травні в Касселі). В ході цих зустрічей були з'ясовані принципові питання між двома німецькими державами. З боку НДР був запропонований проект Договору, який уряд Брандта-Шееля «прийняв позитивно та уважно вивчив» і в свою чергу виклав «принципи й елементи договору про врегулювання відносин між ФРН і НДР»⁴.

Дипломатичний корпус ФРН, як власне і уряд в цілому, намагався практично вирішити проблеми розробки зasad і підготовки Договору з урахуванням досвіду, набутого в ході

підготовки попередніх східних договорів і насамперед Московського. Для обміну думками, узгодження позицій німецьких урядів були залучені два статс-секретарі — Е. Бар (ФРН) і М. Коль (НДР). Та офіційні переговори могли розпочатися лише після підписання угоди щодо Західного Берліна. Підготовча робота була дуже інтенсивною, Коль і Бар провели 50 зустрічей ще до початку офіційних переговорів. Проте до вирішення проблем взаємин було ще далеко. Каменем спотикання залишалось питання юридичного визнання НДР. Одна сторона — НДР, не допускала можливості «особливих відносин» і наполягала на дипломатичному представництві між Бонном і Берліном на рівні послів. ФРН, з свого боку, вимагала включити в договір положення про те, щоб повноважний представник Бонна в НДР міг представляти й інтереси громадян Західного Берліна. Характерним було те, що і Бонн, і Берлін відхиляли умови партнера як несприйнятливі.

Переговори ускладнювались ще й тим, що майже кожне формулювання, позиція мали узгоджуватись з державами-переможницями відповідно до їх прав щодо Німеччини. Переговорний процес проходив напруженіше, ніж попередній у Москві. Відмінністю було і те, що союзником Бонна тепер стало радянське керівництво, а до пропозицій останнього в Берліні, звичайно, уважно прислуховувались.

Головною проблемою лишалось подолання недовіри між двома державами. Створення клімату довіри пролягало через вирішення конкретних проблем і практичних взаємин громадян, що проживали по різні сторони від німецько-німецького кордону, а також у Західному Берліні. Саме врегулювання питань приватних поїздок і відвідувань, укладення транзитної угоди між ФРН і НДР, а також домовленість між урядом НДР і Сенатом Західного Берліна про вирішення проблем анклавів шляхом обміну територій сприяли нарощуванню атмосфери довіри, потенціалу взаєморозуміння.

На процес врегулювання відносин ФРН і НДР позитивний вплив мала підготовка і ратифікація Московського і Варшавського договорів, укладення і набрання чинності Чотиристренної угоди щодо Західного Берліна⁵. В останньому документі вперше з боку США, Великобританії та Франції за НДР визнано «суверенні права в існуючих кордонах».

З червня 1972 р. ФРН і НДР проводять вже офіційні переговори про підписання Договору. Показовим в цей час було зростання реалізму й урахування існуючого стану речей з обох сторін. Якщо у Московському договорі основною проблемою були кордони, то в договорі між ФРН і НДР — проблема нації. У ході попередніх переговорів вдалося врешті-решт прийти до компромісної формули, яка ввійшла в преамбулу Договору. У ній зазначалось, що сторони укладають Договір, «не торкаючись різних точок

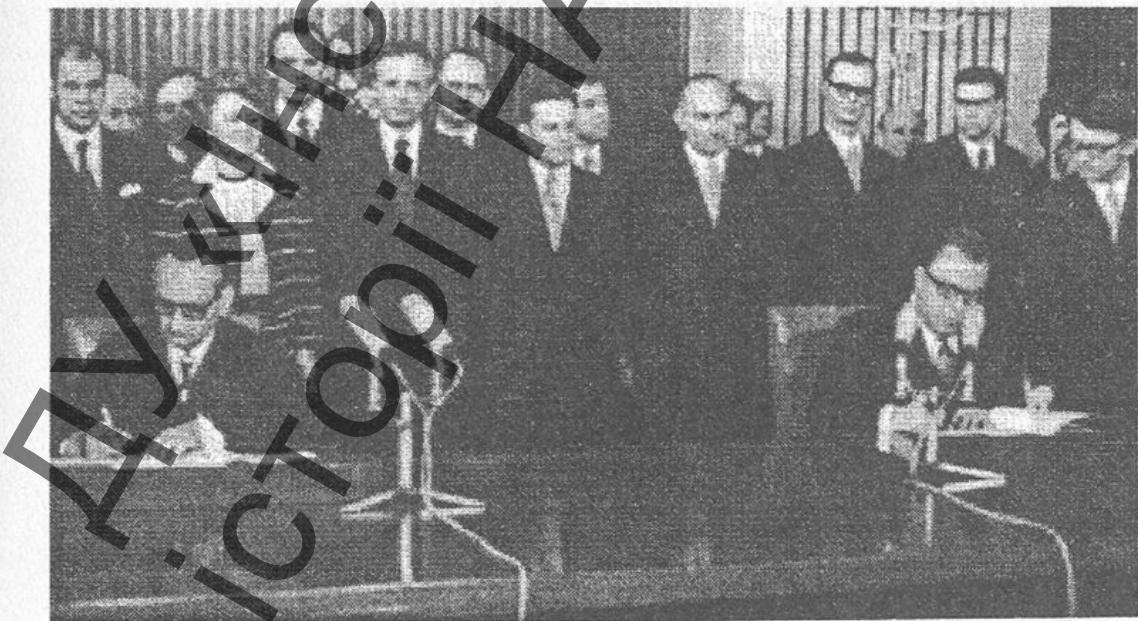

зору на ... національне питання»⁶. Таким чином, НДР не заперечувала існування проблеми, а ФРН не акцентувала на ній уваги.

Договір був схвалений державами-переможницями й підписаний у столиці НДР, Берліні, 21 грудня 1972 р. Е. Баром і М. Колем. Після напруженої боротьби між коаліційним урядом і опозиційними силами в червні 1973 р. Берлінський договір став правочинним. Однак праві сили сприяли прийняттю застережливого рішення Конституційного суду ФРН. Проте спроба зірвати цей договір чи послабити його вплив була марною справою. У березні 1974 р. відповідно до Договору було підписано протокол про обмін постійними представниками між ФРН і НДР, які мали дипломатичний статус.

Одночасно за поданням чотирьох держав-переможниць у 1973 р. ФРН і НДР були прийняті рівноправними членами ООН. Після укладання Берлінського договору була розірвана дипломатична блокада НДР періоду холодної війни. Адже сам цей Договір відкрив можливість для визнання НДР країнами Заходу. За рік після підписання Берлінського договору НДР визнали понад 40 країн і в кінці 1973 р. Берлін підтримував дипломатичні стосунки зі 100 країнами світу.

Таким чином, Договір про основи відносин між ФРН і НДР підтверджив, що навіть, здавалося б, найзаплутаніші й найзастаріліші міжнародні проблеми можна й потрібно вирішувати політичними засобами. Берлінський договір зафіксував врегулювання всього кола проблем в одній з найскладніших сфер повоєнної європейської політики у відносинах двох німецьких держав, підтверджив, що жодна з них «не може представляти іншу в міжнародних питаннях, чи діяти від її імені». Договір передбачав розвиток співробітництва у

Віднині німецько-німецькі відносини врегульовані

сфері економіки, науки, техніки, транспорту, спорту і т.ін. ФРН і НДР зобов'язалися вносити свій вклад у справу безпеки і співробітництва в Європі.

В день підписання Договору про основи відносин Е. Бар надіслав своєму партнерові з переговорів М. Колю «Листа про німецьку єдність», в якому наголошувалося, що останній «не вступає в протиріччя з політичною метою ФРН про сприяння миру в Європі, в умовах якого німецький народ шляхом вільного самовизначення знову досягне своєї єдності»⁸. Тим самим соціал-ліберали засвідчували, що вони не мають наміру відмовитись від цієї мети заради сьогоденних інтересів, але й не вважають за можливе приносити в жертву заради високих цілей інтереси цілого покоління.

Досягненням уряду Брандта-Шееля став філософський прорив у національному питанні. Введення формули «двоє держави в Німеччині» дало можливість ФРН зняти попереднє конфронтаційне гасло «возз'єднання», коли під єдністю розумілася виключно одна держава. Запропонована нова формула стрижневим зробила питання неподільності німецької нації. Реалізм соціал-ліберального керівництва, відмова від національного й тим паче держарного егоїзму стали вищою формою патріотизму. Власне, такий підхід забезпечував національні інтереси німців в реальних умовах розділеності нації і відсутності передбачуваних перспектив її подолання.

Наполегливість, з якою СДПН і ВДП виступали за єдність нації, робили їм честь. На відміну від попередніх урядів, кабінет Брандта, відмовляючись від конфронтаційного підходу, закладав основи і зміцнював умови нормального співіснування німецького етносу, народу як цілого. Зміщуючи акценти, керуючись конституційними положеннями про збереження миру, а також обов'язками, що торкалися єдності нації, соціал-ліберальна коаліція подолала ілюзії. Це був непростий процес, але вона витримала його. Підкоряючись імперативу про збереження німецької субстанції в рамках можливого, уряд Брандта не допустив до втрати останнього шансу більш-менш впорядкованого співжиття німців в обох державах однієї нації. З висоти нинішнього погляду стає зрозумілішим далекоглядність і необхідність саме такої політики задля збереження бодай найменш можливого, але ще не втраченого потягу до духовної єдності розколотої нації.

Берлінський договір функціонував неповних двадцять років, відіграв значну роль у налагодженні конструктивних відносин між двома німецькими державами. Однак, варто врахувати, що цей Договір, як і наступний Заключний акт НБСЄ, Бонн і Берлін використовували по-різному. Кожна сторона намагалася апелювати до цих документів, домагаючись своєї мети, діючи відповідно до свого тлумачення взятих

зобов'язань, укладених угод. В науковій літературі колишніх СРСР, НДР та інших соціалістичних країн позиції сторін оцінювалися на додому ідеологічним концепціям і політичним настановам. Об'єктивного аналізу, зацікавленого вивчення відносин з позиції інтересів досягнення єдності німецького етносу в соціалістичних країнах не було.

Для НДР стали характерними два взаємопов'язані напрями діяльності дипломатичного корпусу: прагнення до самоутвердження у зовнішньополітичній сфері як суверенної держави, а також розвиток рівноправного співробітництва між двома німецькими країнами. У політиці ФРН в цьому звязку паралельно розвивались також два, але інших напрями: максимально можливе використання результатів нормалізації відносин між Бонном і Берліном та прагнення до державної німецької єдності як до ідеалу. Спільним для Західної і Східної Німеччини було те, що на них лежить особлива відповідальність за збереження миру на континенті, тому, за своєї важливої різноманітності проблем внутрішньонімецьких відносин вирішення їх мало відповідати інтересам миру й безпеки в Європі. З обох сторін протягом усього періоду після підписання Договору про основи відносин ФРН і НДР висувалося чимало претензій однієї до іншої, але сформульоване поняття «спільної відповідальності», яке радянська преса називала лицемірним, ФРН не піддавала сумніву.

В офіційній позиції уряду НДР, як власне і СРСР, після укладання Берлінського договору, інших договорів ФРН зі східноєвропейськими країнами «соціалістичної співдружності», а також Чотиристоронньої угоди щодо Західного Берліна німецьке національне питання оголошувалось виріщеним у тому плані, як воно лишилося у повоєнній Європі, і навіть неіснуючим, закритим. Заради об'єктивності слід зазначити, що в НДР, Радянському Союзі та інших країнах Варшавського договору до цієї проблеми підходили однобоко. Насамперед основною засадою був класовий підхід і політична орієнтація. Формально все мало чинний вигляд: існували дві країни на німецькій землі, два уряди з різними політичними уподобаннями. Проте, якщо виходити із загальнолюдських цінностей і бачити проблему не лише в рамках державності, а й духовної, етнічної, культурної єдності та родинних зв'язків, традицій, то проблема німецької єдності не могла зникнути. Інакше кажучи, у широкому плані, за нинішньою термінологією з позиції соціального виміру, ця проблема існувала завжди. Інша справа, хто і як підходив до її вирішення, під яким політичним та ідеологічним прикриттям подавав.

Починаючи з 70-х років в НДР стверджувалось, що тут склалася і розвивається німецька нація нового типу - соціалістична, на противагу буржуазній у ФРН. В концепціях

і наукових розробках дослідників із Західної Німеччини про існування єдиної німецької культури, даної нації, більшість науковців, політичних діячів НДР (її союзників) вбачали лише політичні мотиви. Стверджувалось, що така концепція виходить із мети ізоляції НДР, спрямована на підрыв, якщо не на знищенння державного устрою їх суверенної країни. З тих пір майже до кінця 80-х років для НДР «не існувало проблеми єдності німецького народу», а німецьке питання вважалося «вирішеним остаточно»⁹.

У ФРН поряд з реальним наповненням німецько-німецьких відносин, не припинялися дискусії, зіткнення полярних точок зору, вивчення громадської думки на предмет перспектив дводержавності німців, подолання розколу німецької нації. За сорок років існування дводержавності німців написана солідна література з питань взаємовідносин двох німецьких держав у різних галузях, їх ролі в Європі та світі в цілому.

Не приижуючи значення розробок, котрі проводилися дещо раніше, підкреслимо, що до серйозних досліджень, які певною мірою підбивають підсумки у розвитку німецького питання, його еволюцію, з повною мірою слід вітнесті книги Е. Шульца «Німецьке питання й сусіди на Сході», В. Лота «Конфлікт Схід — Захід і німецьке питання», колективну роботу «Дві німецькі держави і європейська безпека», які вийшли ще до подій в НДР осені 1989 р.

Підходи науковців ФРН, інших країн щодо вирішення німецького питання, автору вже доводилося аналізувати²⁰³. Тому тут на них зупинимося коротко. На відміну від попередніх років у досліджуваний період вже практично не обстоювалися силові підходи досягнення єдності Німеччини, а вівся пошук сприйнятливих рішень. Дослідники В. Брунс, В. Венор, В. Зайферт, Г.-О. Лобенталь, Я. Шедеві, Г. Швайсфурт виходили із аналізу реального становища і розробляли різні моделі німецької конфедерації, підкреслювали необхідність врахування проблем безпеки і змін на континенті. Професори В. Прайлер, М. Штюрмер віддавали належне ролі СРСР в структуруалізації відносин повоєнної Європи, застерігали від дестабілізації становища на континенті при можливому вирішенні проблеми єднання німців¹⁰.

Інші автори — К.Ф. Бойме, А. Кленне, Л. Пробст, Р. Майер, П. Глотц, Г. Хайман та ін. виходили із засад збереження статус-кво. Вони обґруntовували необхідність збереження ФРН і НДР не ідеологічними міркуваннями, а виходили із бажання не піддавати німців новому ризику міжнародного збройного конфлікту.

Однак, серед науковців, які вбачали можливості розробки шляхів досягнення німецької єдності в контексті загально-європейських процесів не існувало єдиного підходу вирішення

всього кола проблем. Це пояснюється не в останню чергу й тим, що значення подій, становища в Німеччині виходило, як і раніше, далеко за межі цього регіону.

У науковій літературі колишнього Радянського Союзу, крім того, що «німецьке питання не існувало» або було «так званим», помічали й «аналізували» лише реваншистські вимоги чи «зборища союзів вигнаних». Глибокого вивчення стану речей не робилося, перекручувались виголошенні дромови урядовців, політиків правого спрямування. Не відрізняється у цьому з'язку з країною сторони і такі актуальні монографії Кремера М.С., як «ФРГ: этапы восточной политики», Павлова Н.В. -«Внешняя политика ФРГ: концепции и реалии 80-х годов». В цих, як і в інших дослідженнях, широкому колу питань німецько-німецьких відносин приділяється невідповідально мало уваги.

Аналізуючи характер і зміст взаємин ФРН – НДР в означених хронологічних рамках, слід виділити три періоди за інтенсивністю стосунків та їх місцем у системі відносин Схід – Захід. Німецько-німецькі взаємовідносини відігравали різну роль у міжнародно-політичному процесі на континенті.

Перший період охоплював етап розгортання розрядки на початку 70-х років і до її кризи на початку 80-х років, коли відбувся, власне, розвиток відносин на нових засадах. Стосунки ФРН і НДР та Західного Берліна пройшли шлях від формування їх політико-правового міждержавного характеру до утворення міцної тканини, яка, звичайно, не позбавлена складних протиріч. Взаємовідносини ФРН – НДР набирають більш цивілізований і вагомий характер. У ці роки регулярно проходять зустрічі керівників різних відомств, відбуваються «зустрічі у верхах» двох німецьких країн. Вкладом у справу безпеки стала 6-річна діяльність Комісії з питань міждержавного кордону та маркірування у 1978 р. 1300-кілометрового кордону між ФРН і НДР. Це важливо і з огляду на те, що офіційні кола в Бонні як до, так і після Наради в Гельсінкі 1975 р., підтримували твердження про правомірність для німців «мирної зміни кордонів». Ше далі зайшов Конституційний суд ФРН. За його рішенням 1973 р. відроджувалась теза про «одноосібне представництво німців» Бонном; з 1980 р. – чинність законів ФРН повинна будім-то розповсюджуватися і на територію НДР. Г.-Д. Геншер, тодішній міністр закордонних справ ФРН, домагався під час НБСЄ включення відповідного пункту до Заключого акту загальноєвропейської наради. «Розділ Німеччини, – вказував він, – не останнє слово історії... Воля нації до єдності зберігає свою історичну силу»¹¹.

ФРН і НДР використовували у 70-і роки Гельсінський процес як нову міжнародно-політичну нормативну основу для подальшого розвитку відносин, пов'язуючи глобальні і регіональні рамки міждержавних стосунків, демонструючи

резерви матеріалізації розрядки. Розвиток «договірної політики» і наповнення її конкретним змістом підвищили стабільність і передбачуваність міжблокових відносин, знижуючи до безпечнішого рівня їх протиборство. Суперництво між ФРН і НДР обмежувалося постановкою цілей, які не порушували загальної рівноваги на європейському континенті в цілому.

Другий період взаємин ФРН — НДР охоплював кінець 70-х — 1987 роки. Його можна визначити як етап найповнішого утвердження німецько-німецьких відносин у міжнародно-політичному процесі, як самостійний стабілізуючий чинник. У ці роки в політичній лінії Бонна і Берліна виявляється розуміння взаємозв'язку між можливостями широкого розвитку німецько-німецьких відносин і активною участю ФРН і НДР у зміні характеру політичного процесу на континенті і його структури.

Загострення напруженості наприкінці 70-х — початку 80-х років вступило в протиріччя з інтересами обох німецьких держав. Афганські події та євроракетна криза змусила всіх учасників процесу розрядки з'ясувати для себе власні інтереси. ФРН та НДР вважали за доцільне зберегти рівень своїх стосунків. Більше того, якщо у 70-ті роки особлива роль німців в Європі характеризувалася як «сильна відповідальність», то з 1983 р. Е. Хонеккер започаткував термін «коаліція розсудливості», який відбивав зростаючу самостійність і виваженість політики двох німецьких держав у протистоянні на континенті, у світі¹². Дана позиція НДР, практично до початку зміни зовнішньополітичного курсу СРСР — до середини 1986 р., критикувалася радянською офіційною пресою¹³.

Збереження структури і перспектив німецько-німецьких відносин вимагало від ФРН і НДР зайняти активнішу позицію у визначені блоків і в діалозі Схід — Захід. «Ми проводимо політику розрядки і співробітництва, виходячи із відповідальності перед світом й усвідомлення того, що саме німці, які живуть розділено у сусідніх державах, сильніше від усіх постраждали б від повернення до холодної війни»¹⁴. Так обґрунтував позицію уряду Г.-Д. Геншер.

Зацікавленість у розрядці обох Німеччин дозволяє зрозуміти, чому їх лідери не переслідували максималістські цілі у двосторонніх відносинах. Це особливо помітно продемонстрував уряд Г. Коля, який прийшов до влади з наміром поставити питання про возз'єднання в центрі східної політики, але скоро відчутно пом'якшив свою позицію. Як канцлер, Г. Коль в одній із перших своїх промов заявив: «Німецьке питання відкладено не на всі часи. ми не відступим. Ми не примиримося з розколом... Соціалістична партійна диктатура — не останнє слово в історії для людей між Ельбою і Одером»¹⁵. У перші ж роки свого керівництва Г. Коль був

учасником і виголошував промови на багатьох зібраннях переселенців.

Однак пізніше і виступи, і позиція Г. Коля, як і інших політиків, значно змінилася. Досить красномовно відбиває позицію нової урядової коаліції такий приклад. Коли в січні 1985 р. у газеті «Шлензер» реваншистський публіцист Т. Фінке опублікував скандальну статтю із сценарієм «звільнення бундесвером німецьких земель на сході», то Г.-Д. Геншер різко виступив проти «кепкувіння купки функціонерів вигнаних» над політикою миру, яку проводить федеральний уряд. «Ми не дозволимо, — писав він, — влаштовувати безвідповідальні ігри з такими речами, як справи миру і надійність німецької зовнішньої політики. Ми не дозволимо пустити на вітер плоди десятирічної німецької політики миру»¹⁶.

Міжнародно-політичне самовизначення ФРН у кінці 70-х — першій половині 80-х років дозволило збільшити зусилля на розширення німецько-німецьких відносин. Західнонімецька зовнішня політика у цей період спрямована на розкриття можливостей взаємовідносин з НДР, які при збереженні воєнно-політичної стабільності і рівноваги в Європі дозволили перевести німецько-німецькі стосунки у неконфронтаційний міжнародно-політичний контекст.

У цей період значно зростає співробітництво ФРН і НДР у різних сферах: економічній, науково-технічній і гуманітарній. Товарообіг у 1985 р. порівняно з 1950 р. збільшився у 12 разів. НДР отримала у 80-х роках чималі кредити від банків ФРН. Так, у 1983 р. Баварський земельний банк і Німецький банк зовнішньої торгівлі надали кредит в 1 млрд. марок, у 1984 р. «Дойчебанк» надав кредит у 950 млн. марок. Показово те, що вони були надані з повною гарантією уряду ФРН, а останній, до того ж, на безироцентних умовах¹⁷. Таких кредитів ні одна з капіталістичних держав не надавала НДР. Бонн виявляє особливу зацікавленість гуманітарною сферою. У 1987 р. понад 1 млн. відвідувань Західної Німеччини припадало на громадян НДР допенсійного віку. Таке досягнення ніхто із урядових кіл ФРН не зміг без ризику для себе поставити під загрозу. Окрім цього, продовжувався викуп політичних в'язнів НДР. У кінцевому підсумку за звільнення 33750 осіб і возз'єднання 250 сімей Бонн заплатив понад 3,5 млрд. німецьких марок¹⁸.

Німецько-німецькі відносини кінця 70-х — першої половини 80-х років стали експериментальними у плані формування нової структури стосунків, що дозволяла ввести їх як систему у діалозі Схід — Захід. На взаємовідносинах ФРН — НДР вимальовувалася більш збалансована структура відносин між країнами — членами протилежних блоків. Тим самим розширення німецько-німецьких взаємин було засобом руйнації конфронтаційної схеми біполярних відносин на континенті.

ФРН і НДР, нарощуючи самостійні кроки для розвитку коопераційних відносин, у 80-ті роки виявляють можливості до спільних заходів. Це стосується підготовки німецько-німецьких ініціатив з проблем роззброєння та воєнних стратегій супротивних блоків, а також підходів, пов'язаних з економічними та гуманітарними аспектами двосторонніх відносин.

Третій період відносин ФРН – НДР продовжувався з 1987 р. до об'єднання німецьких держав. Для ФРН 1987 р., як ми уже зазначали, був пов'язаний з новою розстановкою політичних сил, з тим, що уряд Коля вже не міг ігнорувати багатомільйонний антивоєнний рух, пік якого припав саме на цей період. У жовтні 1987 р. вперше в історії відносин між німецькими країнами відбувся візит глави НДР Е. Хонеккера до ФРН. Керівники двох держав були однодумцями в тому, що ФРН і НДР повинні залишатися стабілізуючим чинником розвитку конструктивних відносин між Сходом і Заходом. Вони висловились за сприяння всім миролюбивим заходам.

На цей час поміж СДПН і СЕПН були підготовлені «Принципи створення без'ядерного коридору в Європі», документ «Сперечання ідеологій і взаємна безпека»¹⁹. Вони засвідчували, що сторони визначали систему принципів і політичних норм, відповідно до яких мали розвиватися стосунки. Ідеологічним протиріччям відводились обмежені рамки, які вже не могли суттєво зачіпати міждержавні відносини, міжнародну безпеку і розвиток політичного процесу на континенті. Йшлося про забезпечення міжнародної безпеки в умовах розвитку кооперативних стосунків між двома німецькими країнами.

Одночасно керівництво НДР ігнорувало ті процеси, що розпочалися завдяки новому політичному мисленню, запропонованому радянськими лідерами. Загальне поліпшення політичного процесу на континенті і в світі виявляли вплив і на НДР. Громадяни вимагали більшої свободи, реформ, виступали проти продовження політики на поглиблення німецького розколу. Демонстрації протесту в Берліні, Дрездені, Лейпцигу проти партійно-державного курсу, що відбулися на початку 1988 р., Е. Хонеккер назвав «вилазками екстремістів». На пропозиції знести Берлінську стіну він відповів у січні 1989 р., що «антифашистський захисний вал» залишатиметься доти, поки не зміниться мови, які привели до його спорудження. Він буде стояти і через 50, і навіть через 100 років»²⁰.

Уперта закостенілість керівництва НДР виступала різким дисонансом, демократичним перетворенням в СРСР та інших країнах східного блоку. У той час, коли свобода вибору держав і народів, проголошена лідерами Москви, набирала практичних обрисів, коли М. Горбачов говорив про контури «спільногоД европейського дому», а Г. Коль виступав за права народів на

самовизначення і необхідність неухильного дотримання прав людини, володарі НДР демонстративно відмежувалися від нових гасел. Політична обстановка у Східній Німеччині наприкінці 80-х років докорінно змінилася. Державно-бюрократичний соціалізм виявив свою неспроможність вирішити злободенні проблеми, що врешті-решт призвело до швидкоплинної системної внутріодержавної кризи.

Детермінованість наступних революційних змін в НДР відставанням її розвитку від визначальних тенденцій на континенті, з іншого боку, виявлялась як гальмування розвитку німецько-німецьких відносин. Якщо раніше взаємовідносини НДР – ФРН повною мірою відповідали міжнародно-політичним умовам, а на деяких етапах навіть випереджали діалог Схід – Захід, то наприкінці 80-х вони стали помітно відставати від політичних змін і реалій на континенті. Зняття міжнародно-політичних обмежень поставило як невідкладні питання про новий зміст і структуру стосунків ФРН - НДР, а також форми і моделі зближення у німецько-німецьких взаєминах.

Визначальними подіями для подальших змін стала «ніжна революція» і падіння берлінської стіни у листопаді 1989 р., наступна легітимізація опозиційного руху і партії НДР, вільні дострокові вибори до Народної палати (див. додаток №2). Обмежені економічні можливості поза РЕВ і без підтримки Радянського Союзу прискорили економічну кризу, визначили шляхи німецького єднання. Перемога на виборах в НДР «Альянсу за Німеччину» і невтручання міжнародного

9 листопада 1989 р. Берлінський мур – вже відкрито

співтовариства не тільки прискорили, а й дали змогу ФРН безцеремонно втрутатись в об'єднувальний процес, досить швидко провести його на власних умовах. Руйнівними для державного устрою НДР і одночасно важелями ФРН на шляху єднання стали: формування і діяльність Комісії німецької єдності, зняття східнонімецької державної символіки, обмеження суверенітету і добровільна передача своїх прав міждержавним установам, договори про валютний та економічний союз і, накінець, про входження НДР (та Західного Берліна) на засадах Конституції ФРН до її складу²¹.

Таким чином, німецько-німецькі відносини пройшли еволюційний шлях від договірного врегулювання, значного наповнення у найрізноманітніших сферах під час розрядки, особливо «німецької мініроздрядки 80-х років», до переростання їх в об'єднувальний процес. На заключному етапі характерним для німецько-німецьких відносин стало використання їх як інструменту зміни зовнішніх умов власного функціонування. З середини 1989 р. німецько-німецькі стосунки були вже засобом втручання у процес злому геополітичних структур повоєнної Європи шляхом руйнації політичних і економічних основ східнонімецької держави. Німецький об'єднувальний процес став поштовхом до відмови від принципів біполярної системи на континенті при неухильному дотриманні вимоги незастосування воєнної сили для досягнення політичних цілей. Він дотично сприяв волевиявленню народів інших країн східного блоку, зростанню загальноєвропейських інтеграційних процесів.

Добровільним приєднанням НДР та Західного Берліну до складу ФРН німецько-німецькі відносини вичерпуються. Число досліджень, присвячених конкретному перебігу подій, підходів сторін і позицій партій ФРН і спочатку НДР, поступово зростає. Авторові довелося також аналізувати німецький об'єднувальний процес в окремих виданнях. З досягненням державної єдності німецьке питання не вичерpuється, воно постає переважно у соціальному, економічному і духовному вимірах. Німецька проблема мала зовнішні аспекти, вирішувалася у контексті подій творення нової Європи, що аналізується у наступній главі.

Підсумовуючи результати східоєвропейської зовнішньополітичної діяльності ФРН, підкреслимо таке. Рішуче відмежування нової урядової коаліції ФРН від попередньої конфронтаційної політики Бонна на початку 70-х років дозволило досягти конструктивних зрушень у колі повоєнних проблем континенту. Трансформація східно-європейської політики ФРН передбачала відносини на нових засадах, їх нормалізацію і політико-правове оформлення. Започатковані договірні стосунки ФРН з країнами європейського Сходу відповідали загальній стратегії розрядки біполярного світу.

Визнання реальності повоєнної Європи зробило можливим прискорити і забезпечити успіх Наради з питань безпеки і співробітництва на континенті в Гельсінкі, нарощувати процес розрядки.

Нові засади європейської політики ФРН неможливо було ліквідувати у наступні роки, під час кризи процесу розрядки. Збереження, там де це було можливим, курсу на співробітництво характеризувало спадковість нової східної політики у 80-ті роки, коли до влади прийшла інша коаліція на чолі з консерваторами. Тим самим ФРН сприяла не тільки створенню, а й збереженню нової міжнародно-політичної основи для формування системи із держав-членів різних політичних блоків, яка давала можливість пов'язувати глобальні і регіональні рамки міждержавних відносин.

Подальша еволюція східної політики ФРН знала і спади, і піднесення. Проте нарощувана матеріалізація нового курсу, відчутність його результатів для власних інтересів ФРН і наполегливість політичної еліти дали змогу попри всі протиріччя міжнародного розвитку і кризові явища відстоюти і розвинути досягнення у східноєвропейському напрямку. Тим самим наприкінці 70-х — початку 80-х років ФРН заявила свої особливі позиції з ключових проблем відносин Схід-Захід і насамперед проводячи самостійну лінію в економічному співробітництві із східноєвропейськими країнами.

Матеріалізація нової політики сприяла примиренню європейських народів, дотично впливала на підготовку змін і процесів, що відбуваються в східноєвропейських країнах на рубежі останнього десятиріччя буревного ХХ століття. Уряд ФРН, маючи в своєму активі потенціал співробітництва з СРСР, іншими країнами східного блоку, зміг найти адекватні підходи під час кризових змін та революційних зрушень у державах цього блоку.

Конструктивність загальноєвропейського процесу, досить глибока науково-дослідницька розробка кола проблем, пов'язаних з досягненням німецької єдності, реалістичне ставлення до зрушень в НДР та інших країнах сприяли процесу німецького еднання. ФРН тим самим підготувала себе й інших до того, щоб подолати виклики часу і не втратити історичний шанс. Німецька єдність не була нікому нав'язана, вона була мирноузгоджена як частина загальноєвропейського історичного процесу, як воля німецького народу.

Відтепер перед об'єднаною Федеративною Республікою Німеччини постало проблема підтягування п'яти східних земель до рівня розвитку західних, трансформація всієї їх суспільної системи на соціально-ринкові засади розвитку. Досягнення фактичної єдності німців вимагає значних витрат, докладання зусиль громадян як східних, так і західних земель.

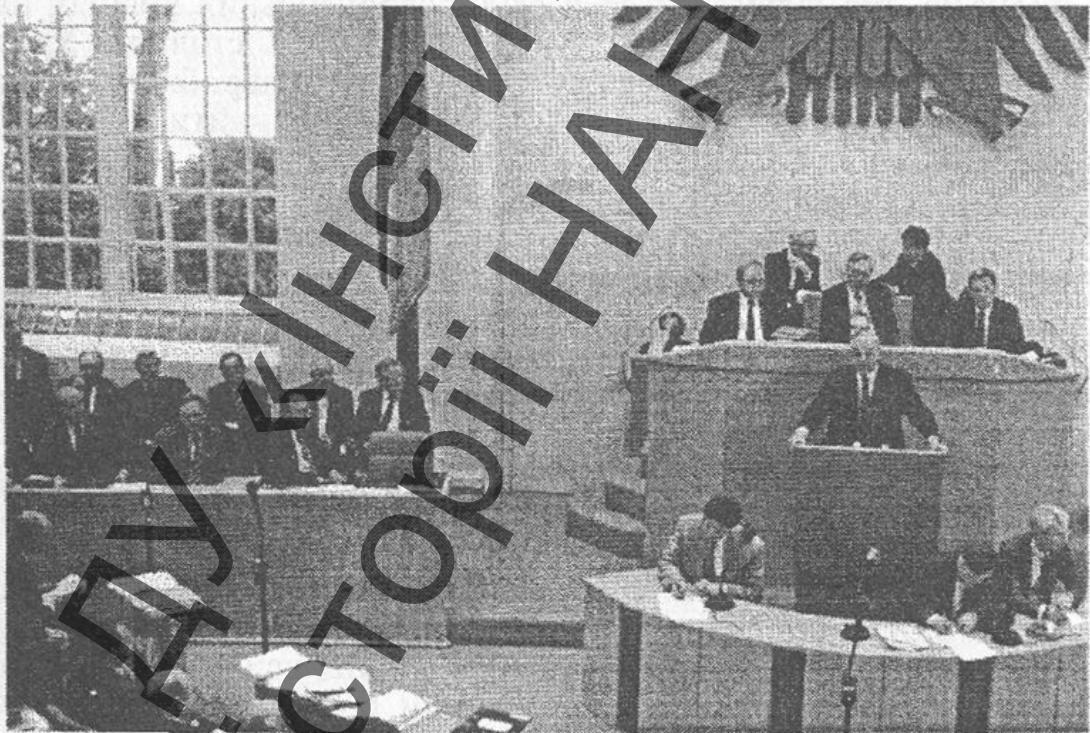

ГЛАВА IV. СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКИ ОБ'ЄДНАНОЇ НІМЕЧЧИНИ В ЄВРОПІ У 1990-1991 РР.

Час віддає історичний момент — 3 жовтня 1990 р., який став днем відновлення німецької державної єдності. Державне об'єднання німецького народу слід розглядати не як самовизначену величину, а в контексті широких чинників. Європа і світ після довгих років протистояння й пошуків співробітництва з другої половини 80-х років ледалі більше тяжіли до неконфронтаційних форм відносин.

Зміни у Радянському Союзі, дотримання ним у практиці міжнародних стосунків права народів на самовизначення, визнання пріоритетним балансу інтересів і співробітництва над рівновагою сили значною мірою сприяли революційним перетворенням у країнах східного блоку. Філософія нового політичного мислення, обопільна наполегливість Сходу і Заходу до створення нової Європи визначали напрям змін. Як зазначав президент ФРН Р.фон Вайцзеккер на урочистому засіданні бундестагу в Берліні у зв'язку з досягненням німецької єдності, саме завдяки спільним зусиллям країн обох частин континенту було подолано холодну війну. «Віднині, — підкреслював Вайцзеккер, — для європейських народів відкривається якісно нова глава в їх історії, метою якої є загальноєвропейська єдність»¹.

Однак, ні під час руйнування берлінської стіни у листопаді 1989 р., ні на початку 1990 р. ніхто не міг передбачити ту швидкість, з якою реалізуватиметься входження НДР до складу

Федеральний Канцлер Г.Коль виголошує в Німецькому бундестазі 10-пунктну програму

ФРН і буде подолана дводержавність німецького народу. Західнонімецький уряд на самому початку революційних зрушень у НДР дотримувався поміркованих поглядів на цю проблему. Г. Коль у червні 1990 р. свідчив: «Коди в листопаді 1989 р. я запропонував програму із 10 пунктів, то ніхто не міг уявити, що події розвиватимуться так швидко». Бонн виходив із того, — зазначив канцлер, що у 1990 р. буде закладено лише «договірне співтовариство» між ФРН і НДР, а з нього вже пізніше виникне конфедерація. Об'єднання уявлялося реальним «лише через два-три роки»². Інші учасники подій навіть стриманіше оцінювали таку перспективу. З лютневою 1990 р. ініціативою Г. Модрова, голови уряду НДР, шлях до єдності мав пройти чотири етапи³. «Думаю, що об'єднання відбудеться не так швидко, як це пророчать в Бонні», — заявляв міністр закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе⁴.

З проведенням перших (і останніх) вільних виборів у НДР ставало дедалі очевидніше, що процес єднання набирає значного прискорення. Але того, що справа завершиться менше, ніж через рік підписанням акту, який юридично зафіксував єдність Німеччини, ніхто, як ми уже говорили, не передбачав. ФРН максимально враховувала обставини, що склалися і використовувала їх для реалізації історичного шансу на об'єднання.

1. Зовнішньополітичні аспекти об'єднання ФРН і НДР

Після «ніжної революції» кінця 1989 р. в НДР проблема подолання розколу німецького народу для Європи переходила із політичної перспективи у площину безпосереднього завдання поточного часу. Учасники подій, держави-переможниці у другій світовій війні, сусіди і союзні країни чітко усвідомлювали, що перспективи реального об'єднання Східної і Західної Німеччини — серйозна і відповідальна справа, яка відбуватиметься у зовсім інших умовах, ніж попередні доленосні для німецького народу події. Адже при об'єднанні у 1871 р. імперія виникла після кривавої війни і єдність досягалась «залізом і кров'ю». Іншою була й ситуація після Версальського мирного договору 1919 р., що нав'язав переможеній країні принизливі умови. Цього разу німці могли об'єднатися лише за доброю згодою своїх сусідів і, головне, країн-переможниць.

На шляху подолання розколу стояло чимало перешкод. Зацікавленим сторонам необхідно було подолати сталі упередження, психологічні бар'єри та ідеологічні догми. Про це свідчить аналіз оцінок і підходів як на самому початку єднання, так і на завершальних його етапах. З іншого боку, країнам-учасницям німецького врегулювання довелося враховувати реальний перебіг подій, власне, у двох німецьких державах.

Процес німецького зближення і наступного об'єднання не вичерпувався проблемою досягнення німцями спільної державності та визначенням воєнно-політичного статусу нової держави. Він торкався і найважливіших аспектів міжнародного життя: стратегічних відносин між Сходом і Заходом, забезпечення миру і рівноваги на нових засадах, перспектив розвитку загальноєвропейського процесу, а також західноєвропейської інтеграції.

Мотиви держав-переможниць слід визначати як історично-традиційні. Заход виходив із жорстокої вимоги до результатів німецького об'єднання — членства об'єднаної Німеччини в НАТО. Відповідно до цього активне залучення об'єднаної Німеччини до західноєвропейських структур повинно було гарантувати безпеку, а контроль НАТО — національно-державні інтереси країн Заходу після приєднання НДР і Західного Берліна до ФРН. Це все унеможливлювало б виникнення джерела політичного ризику для Європи.

З іншого боку, СРСР сподіався одержати воєнно-політичні гарантії безпеки, посісти чільне місце у європейському політичному процесі, забезпечити сприятливі зовнішньополітичні умови проведенню внутрішніх реформ, фінансову підтримку Заходу, де головним кредитором виступав саме Бонн.

Німецькі країни-учасники виходили із таких позицій. Уряд Х. Модрова був готовий іти далі Договору про основи відносин між двома німецькими державами, але при збереженні державного суверенітету НДР. Його перша програма була спрямована на синхронізацію німецько-німецького зближення з розгортанням загальноєвропейського співробітництва у різних сферах¹. Це був рішучий крок уперед у міжнародних стосунках, але він не враховував всієї глибини і наслідків внутрішньої кризи НДР.

Даний підхід ґрунтувався на врахуванні тенденцій неконфронтаційного розвитку на континенті. Його реалізація

Державність НДР заперечували її громадяни

могла привести до створення зasad колективної безпеки в Європі на позаблоковій основі. Уряд НДР виходив з бажаної послідовності подій. Тим самим спільний пошук міжнародних форм державного самовизначення німців здійснювався б у таких рамках, які передбачали б послаблення впливу НАТО і його позаматерикових членів у Центральній Європі та зростання загальноєвропейських структур поряд з регионалізацією співробітництва.

Звичайно, цей процес вимагав би будівництва нової системи відносин Франції з ФРН, а потім і об'єднаною Німеччиною. У такому випадку зближення НДР — ФРН підпорядковувалося б згортанню міжблокового суперництва, динаміці формування загальноєвропейських структур безпеки. Цей хід подій унеможливлював би керівництво німецько-німецьким зближенням з боку ФРН. Адже без сформованих нових гарантій безпеки на континенті (а не заміні біполярної системи гарантій безпеки і стабільності натовською) просування до німецької єдності зустріло б опір майже повсюдно у країнах Європи.

Західнонімецька сторона у «10 пунктах» Г.Коля, що з'явилися через 11 днів після програми Х.Модрова, також передбачала, що «розвиток німецько-німецьких відносин залишиться нерозривно пов'язаним із загальноєвропейським процесом, з відносинами між Заходом і Сходом», що Гельсінський процес — це «ядро побудови загальноєвропейської архітектури». Повна підтримка НВСЄ доповнювалася «далекосяжними і енергійними кроками у справі роззброєння».

В кінці документа наголошувалося на намаганні врахувати інтереси усіх залучених у процес подолання розколу Німеччини сторін та надати йому сталий і виключно мирний характер². Констатація ж готовності ФРН лишитися в НАТО, інших західних союзах, більше інтегруватися в політичній економічні процеси в Європі окреслювала коло союзників Бонна в справі німецько-німецького зближення.

Проте значну занепокоєність викликала відсутність у цьому програмному документі західнонімецьких гарантій стабільності існуючих кордонів з сусідами двох німецьких держав. Такий помітний всім хід політичного діалогу навколо німецького об'єднання підкреслював особливе значення НАТО як гаранта стабільності у Західній і Центральній Європі. Це досить відчутно посилювало позиції США в німецько-німецькому зближенні і вело до обмеження впливу СРСР в політико-дипломатичному врегулюванні, до послаблення його участі у найважливіших процесах на континенті.

Вимоги США до врегулювання зовнішніх аспектів німецько-німецького зближення систематизував Дж. Бейкер на прес-конференції 29 листопада 1989 р. В інтересах загальної європейської стабільності «прогрес у напрямку єднання повинен

проходити поступово і мирно крок за кроком як елемент процесу... за умови, що єднання буде протікати в контексті належності німців до НАТО і поглиблення інтеграції в ЄС». Потім держсекретар США наголосив, що «Вашингтон виступає і підтримує визнання непорушності кордонів і зміну їх лише мирним шляхом, про що не згадав Г.Коль»³.

Вперше офіційна позиція радянського керівництва щодо врегулювання зовнішніх аспектів німецько-німецького зближення була викладена Е.Шеварднадзе у промові в Європарламенті 19 грудня 1989 р. Він заявив про право німців на самовизначення у політичній економічній і соціальній сферах, а також те, що німецькою територією є, власне, територія ФРН, НДР і Західного Берліна. Як ключову вимогу СРСР до німецького єднання міністр зазначив збереження стабільності на континенті в умовах поступової трансформації блокової системи безпеки у загальноєвропейську⁴. Прийняття американської ідеї з Берлінського співробітництва, яка ще у грудні 1987 р. відкидалась НДР і СРСР, засвідчувало готовність Москви до компромісів та обмеженість з її боку ефективних політичних засобів впливу на нову ситуацію.

Дипломатичні кола Заходу зміну у радянському підході сприйняли як готовність Кремля поступово здавати свою традиційну сферу впливу у Центральній Європі. Вразливість позиції СРСР виявилася в тому, що вона базувалася на сподіваннях на права країн-переможниць. Однак, у нових умовах вони вже не були дійовим засобом впливу на німецьке врегулювання. Це обумовлювало помилковість зasad: зусилля радянської дипломатії були спрямовані на досягнення малореальної мети — використання німецько-німецького єднання як каталізатора загальноєвропейського зближення. Заважала також непослідовність і помилковість у підходах радянського керівництва.

Так, спочатку СРСР спробував оволодіти ситуацією в НДР, спираючись на спадкоємця СЄПН—ПДС. 5 січня 1990 р. в «Правді» публікується Заява МЗС Союзу РСР з головною вимогою невіртування у справі НДР. Створення надійних гарантій безпеки передбачало, з точки зору радянських зовнішньополітичних інтересів, відповідний контроль СРСР за розвитком політичної ситуації в НДР та ФРН. Пропозиції ПДС від 6 січня містили ідею можливості міжнародно-політичного врегулювання німецького зближення і подальшого єднання за умови нейтрального шляху для Німеччини. Такий напрям подій створив би іншу геополітичну ситуацію. Він вимагав від країн-учасниць німецького врегулювання, включаючи СРСР, предметного обговорення і розробки основних засад контролюваного переходу Німеччини до незалежної політики. Реалізація цієї політики могла б проходити

за умови потужної координації і підтримки державами-переможницями, аж до можливого жорсткого втручання у внутрішні справи німців. Втім, 7 січня Е.Шеварднадзе підтверджив, що «послідовність радянської позиції у німецькому врегулюванні полягає у відмові від застосування сили»⁵.

Пізніше радянське керівництво висловлювало прихильність до еволюційних змін «за умови суворого дотримання існуючих на континенті територіально-політичних реалій», засуджувало втручання ФРН у передвиборчу боротьбу в НДР, висувало ідею нейтралізму об'єднаної Німеччини і т.д. Одночасно Горбачов не підтримав Х.Модрова з його планом поетапного формування конфедерації НДР — ФРН, запізно намагався зробити ставку на соціал-демократичну партію у Східній Німеччині. СРСР довго не погоджувався на можливе входження майбутньої Німеччини до НАТО.

Розглянемо позиції інших держав щодо врегулювання німецької проблеми. Аналіз реакції засвідчує, що вона була досить стриманою з боку близьких і віддалених сусідів, та її у ФРН були не тільки прихильники, а й противники єднання з НДР, точилися дискусії щодо шляхів його досягнення.

Скептично поставився до німецько-німецького єднання на самому початку цього процесу швейцарський вчений Х.Кляйневерферс. Аргументами йому служили як історія німців в Європі, так і турбота про стабільність на континенті. Негативно поставився до перспективи досягнення єдності ФРН і НДР відомий західнонімецький публіцист С.Гаффнер. Він зазначав, що «німці насамперед хочуть єдності, а всі інші повинні підлаштовуватись під них. Велика ж Німеччина неминуче лякає всіх»⁷.

Для Парижа і Лондона мета німців, події в НДР і ФРН хоч і були зрозумілі, проте не розглядалися ними як актуальні. Про це засвідчує у мемуарах М.Тетчер — колишній прем'єр-міністр Великобританії. Вона підкреслює, що Г.Коль на противагу духу паризької зустрічі на вищому рівні у листопаді 1989 р., «ринув до возз'єднання без попередніх узгоджень із своїми союзниками»⁸. Екс-прем'єр наводить факти своїх «неофіційних зустрічей» і «конфеденційних домовленостей» з Ф.Міттераном.

У спогадах М.Тетчер і В.Фалін — колишній радянський дипломат, трохи піднімають завісу над деякими складовими політичної кухні країн-переможниць при вирішенні німецької проблеми⁹. Так, ще у вересні 1989 р. М.Горбачов, як згадує М.Тетчер, переконував її у Москві в тому, що СРСР не бажає возз'єднання Німеччини. Надихана запевненнями радянського лідера, вона під час наступних зустрічей з Дж.Бушем і Ф.Міттераном наполягала лише на створенні «справді демократичних умов у НДР». Тема возз'єднання, вважала М.Тетчер, могла б стати актуальною лише через кілька років.

На Заході голосу «залізної леді» не почули і швидко зрозуміли, що Міттеран не вважає за зраду французьких інтересів змінення Німеччини. Така позиція, як не без підстав наголошує Тетчер, пояснювалась побоюваннями, що жорстка антиоб'єднувальна позиція могла б привести до краху франко-західнонімецьку вісь. Потім стало очевидним, що американці також не докладатимуть зусиль до «гальмування процесу возз'єднання». Сама ж Тетчер завжди ставилася з недовірою до заяв німецьких керівників про нову роль Німеччини і німців у Європі. На наш погляд, слід уточнити, оскільки, власне, цього вимагає дослідження, що у вищих урядових колах Заходу насторожено ставилися до ідеї возз'єднання двох німецьких держав. Процес німецько-німецького зближення досить швидко підтримали лише Дж.Буш, Ф.Гонсалес і Б.Малруні.

Довше всіх мав спротив СРСР. «Буде єдина Німеччина, але Німеччина соціалістична!» - патетично вигукував М.Хрущов на початку 60-х років. Сучасник подій — М.Горбачов при зустрічі з Дж.Бушем поблизу Мальти у грудні 1989 р. застерігав від «штучного форсування» вирішення німецького питання. У ЦК КПРС в грудні 1989 р. Горбачов запевняв, що Москва «не залишить НДР напризволяще», оскільки вона є стратегічним союзником по ОВД. Слід неодмінно виходити із існування двох німецьких держав, між якими може розвиватися мирне співробітництво», — вважав він¹⁰.

Однак, поряд із офіційною лінією радянського керівництва існували й інші підходи. Про це говорив В.Фалін у своїх спогадах (які вийшли в ФРН). Зазначаючи, що у керівництва Москви скоріше за все після 1987 р. взяла гору думка «відпустити НДР». Цю гіпотезу він обстоює, спираючись на особисті спілкування з володарями Кремля і відому книгу Горбачова про перебудову¹¹. Підкреслимо, що пропозиції «відпустити НДР» для радянського керівництва були не нові. Так, у провину Л.П.Берія (1953 р.) ставився і «капітулянський зміст пропозицій з німецького питання», коли він (на засіданні уряду 27 травня 1953 р. — напередодні боротьби на вулицях Берліна) пропонував відмовитись від будівництва соціалізму у Східній Німеччині, стверджуючи корисність того, щоб «Західна і Східна Німеччини об'єднувалися, як буржуазна миролюбива держава»¹². Звісно, що в той час це оцінювалось як «зрадницькі дії» (навіть не ідеї чи думки — А.К.).

Слід підкреслити, що на психологічне сприйняття подій впливала і поведінка німців на порозі 90-х років, яка була не завжди раціональною, вони давали волю емоціям. У пресі ФРН піднімалися питання, що вже були вирішенні і відійшли в минуле: польські кордони, німецькі переселенці та німецькі меншини в інших країнах. У партнерів по ЄС виникли сумніви відносно зацікавленості ФРН у зміненні Співтовариства¹³.

Щодо питання західних кордонів Польщі на початку дискусій Г.Коль, на відміну від Г.-Д.Геншера (з яким з цього приводу були суперечки), не зайняв реалістичної позиції, маневрував.

У Західній Німеччині тривали дискусії і точилася боротьба партій з питань умов, термінів і можливих наслідків об'єднання. Ряд дослідників, видних політичних діячів ФРН виступали за збереження статуса-кво у німецькому питанні. Свої погляди вони обґрутували не з ідеологічних міркувань, а виходили із широго бажання не піддавати німців, їх сусідів новим потрясінням. К.Ф.Бойме, Л.Пробст, П.Глотц, Г.Хайман та інші автори вказували і на протидію багатьох країн, що була відчутина на початку німецького врегулювання. Опоненти возз'єднанню нагадували про агресивність німців і експансіонізм у минулому, про факти екстремізму на теренах Німеччини (особливо її Східних земель) на рубежі 90-х років¹⁴.

Президент ФРН Р. фон Вайцзеккер виходив із зasad паритетних можливостей Бонна і Берліна на «поступове просування до державної єдності». Значно менше захоплення, ніж в урядовій коаліції, викликала перспектива єднання у соціал-демократів та партії «зелених» ФРН. Головний редактор газети «Цайт» Т.Заммер застерігав від активізації реваншизму¹⁵. Він рішуче ставив питання про те, «чи можна довіряти возз'єднану Німеччину ХДС». Не знаходячи мужності визнати остаточно західний кордон Польщі, ХДС тим самим «ллє воду на млин усіх реваншистів». Авторитетні газети і часописи наводили огляди зарубіжних публікацій, міжнародну реакцію на проблему єдності та хід німецько-німецького врегулювання.

Пересмислючи перебіг подій тієї пори, аналізуючи можливі варіанти зовнішніх аспектів врегулювання німецької проблеми, потрібно підкреслити, що НДР без реальних перспектив об'єднання з ФРН могла б перетворитися у досить суттєвий чинник нестабільності на континенті, детонувати значні руйнівні потоки. Засуджуючи минулий противиродний прикордонний режим НДР, жорсткі обмеження на приватні зв'язки її громадян з ФРН, зазначимо, що після «повалення Берлінського муру» і відкриття міжнімецького кордону за два місяці до ФРН мігрувало понад 400 тис. переселенців із НДР, а мільйони її громадян здійснювали кількаразові поїздки¹⁶.

Висвітлюючи зміни на порозі 90-х років у східноєвропейському регіоні, слід застерегти, що «до непередбачуваних наслідків міг би привести нерегульований процес злиття НДР і ФРН»¹⁷. Два воєнних союзи, що стикалися саме тут, не були готові до такої межі ризику для континенту. ФРН мала всі підстави, щоб перехопити ініціативу і неодмінно скористалася цим.

Розвиток подій у Німеччині вже в січні 1990 р. переконував, що зближення НДР і ФРН помітно випереджає розробку

спільно узгоджених міжнародно-політичних рамок об'єднувального процесу. Політичний розвиток в НДР набирав характеру швидкого зламу її державності¹⁸.

Підкреслимо, що спроба взяти під контроль східно-німецьку ситуацію з боку СРСР мала б згубні наслідки. За таких зasad необхідно було б використовувати радянську півмільйонну армію в НДР, щоб блокувати об'єднання. Між іншим, логіка такого розвороту подій змусила б задіяти війська не лише в Німеччині, а й інших країнах східного блоку. А це призвело б не до збройної конфронтації між Сходом і Заходом, а більш драматичного протистояння: СРСР — проти решти світу. Такий підхід суперечив лінії Москви, яка визнала право німецького, як і інших народів, на самовизначення.

Узгодження з Францією перспектив міжнародно-політичного врегулювання швидкого об'єднання німецьких держав продовжувалось під час візиту Геншера до Парижа 30 січня. Сторони відзначили велику роль процесу НБСЄ, підтвердили значення ЄС і активну участь двох країн у рішучому нарощуванні європейської інтеграції¹⁹. Наступна промова західнонімецького політика на семінарі в Тутцінзі стала «планом Геншера», — курсом ФРН на врегулювання зовнішніх аспектів німецької проблеми.

Головним у плані було те, що об'єднана Німеччина обов'язково має лишитись членом НАТО, але війська НАТО не повинні розміщуватись на території екс-НДР, що її активна інтеграційна політика сприятиме європейському процесу. Відповідно до пропозиції Геншера після досягнення німецької єдності, союзницькі держави повинні відмовитись від своїх прав і розглядати Німеччину як суверенну державу. Також пропонувалося ліквідувати особливий статус Західного Берліна, який позбавився б союзницької юрисдикції. Німеччина самостійно прийняла б рішення про те, чи стане Берлін столицею об'єднаної держави²⁰. Однак, багато питань і після пропозицій Геншера залишалися відкритими. Проте хід реалізації нових ідей показав великі можливості західнонімецької дипломатії.

У першій половині лютого відбулися інтенсивні консультації з приводу врегулювання зовнішніх аспектів німецького зближення і узгодження позицій «країн-акторів» — ФРН та НДР. Як старший партнер, США взяли на себе ініціативу в домовленостях з СРСР. Погодження Шеварднадзе з Бейкером (за підсумками візиту останнього на початку лютого в Москву) про те, щоб обговорювати тему кордонів Німеччини з лідерами ФРН, свідчило про зміну позиції Москви, розуміння нею незворотності політичного процесу в НДР²¹.

Результатом візиту Г.Коля до Москви 10 лютого стало зняття одного із останніх бар'єрів на шляху об'єднання німців.

Спільна заява про те, що «питання єдності нації повинно вирішуватися самими німцями», що вони «самі визначають, в яких державних формах, у які терміни, якими темпами і на яких умовах вони цю єдність реалізовуватимуть»²² підтверджує таке твердження. Це означало, що робота щодо вироблення зовнішніх рамок розгортається по основі розвитку процесу німецького єднання.

13 лютого на конференції з питань відкритого неба в Оттаві було прийнято рішення щодо формули дипломатичних переговорів для узгодження зовнішніх аспектів досягнення німецької єдності. Вона відома як 2 + 4: ФРН + НДР та США, СРСР, Великобританія і Франція. При цьому вважалося, що всі питання, пов'язані з внутрішніми аспектами об'єднання, включаючи його терміни, повинні вирішуватися лише НДР і ФРН, а зовнішньополітичні проблеми обговорюватимуться представниками шести країн і за участю Польщі при розгляді питань кордонів. Геншер на цій конференції оголосив «безумовну готовність німців забезпечити мир і стабільність в Європі»²³. Оцінюючи домовленості в Москві і Оттаві, Г.Коль в бундестазі 15 лютого 1990 р. назвав їх найбільш результативними.

Мандат переговорів, закріплений в Оттаві, відображав нову ситуацію, зафіксував інший розклад сил, причетних до об'єднання. Суттєво обмежувалися можливості держав-переможниць, особливо СРСР, впливати на хід подій. Визнання за німцями права самовизначення в системі міжнародних відносин після об'єднання чітко фіксувало можливість підпорядкувати результати його реалізації розвитку внутрішньополітичного процесу на території двох німецьких держав.

Наведений аналіз з урахуванням реального перебігу подій дає підстави стверджувати, що принциповий поворот у розвитку «міжнародної дискусії» з умов зовнішніх аспектів єднання відбувся до конференції в Оттаві, а саме — під час візиту Г.Коля до СРСР 10 лютого 1990 р. Отримана формула 2 + 4 лише фіксувала попередньо зроблені в Москві прозаїчні констатациї.

Уяснивши вразливість своєї позиції, радянська сторона вела себе непослідовно, знову поверталася до тези про відповідальність чотирьох держав-переможниць за «всю Німеччину» (маючи на увазі формальні правові засади). Але це був не найпродуктивніший шлях. Адже радикальні зрушенні в НДР небезпека дестабілізації в центрі Європи, як і відносини в НАТО стимулювали Захід ігнорувати згадані засади.

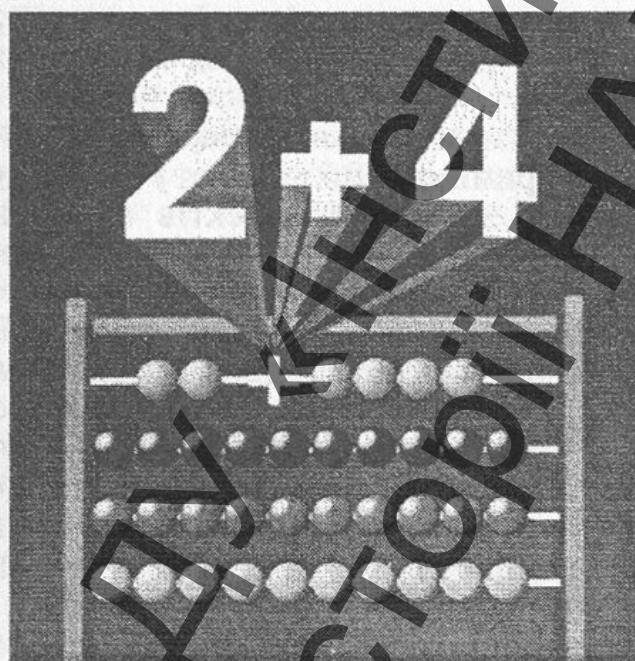
Ці і подальші прорахунки (пропозиції щодо загальноєвропейського референдуму з питань єднання німців, демонстрація готовності до формування «радянсько-англо-французького союзу» у складі «шестірки» тощо послаблювали

вплив СРСР на німецьке врегулювання²⁴. Такі підходи радянської дипломатії відзеркалювали її непідготовленість до історичних змін у Німеччині. Нові пропозиції СРСР формулювалися, так би мовити, на ходу. В кінці 1989 – початку 1990 рр. його керівництво все ще сподівалося, що об'єднання НДР і ФРН затягнеться на довгі роки; що громадяни НДР прихильні до збереження «першої соціалістичної держави на німецькій землі»; що Захід гальмуватиме об'єднання, особливо Париж і Лондон, через традиційне суперництво з Бонном; що Варшава і Прага підтримують вимогу не надавати членства об'єднаній Німеччині в НАТО. Але всі ці чинники не спрацювали. Темпи об'єднання обумовлювали воля громадян НДР. При цьому поступ німецько-німецького зближення випередив процес утворення нових структур безпеки.

Однак, у підсумку результати переговорного процесу і врегулювання німецької проблеми в контексті торування шляху до нової Європи мали позитивне значення. З висоти нинішнього часу стає очевидним, що союзникам, радянській дипломатії вдалося досягти максимум можливого для себе і Європи. Стан цейтноту, в який потрапили практично всі учасники переговорного процесу 2 + 4, для Радянського Союзу мав особливі наслідки. Швидкоплинність німецького єднання значно прискорила відцентрові сили у ОВД. Повністю знецінювався козир Москви в європейській політиці – перебування радянських військ на території НДР. Їх подальше розміщення в Німеччині у міжнародно-правовому відношенні

поставало менше винагород. Розвиваючи нові засади зовнішньої політики, надавши свободу вибору соціальної політичної системи країнам східного блоку, СРСР значно сприяв завершенню холодної війни і подоланню проблем військово-політичного розколу Європи й Німеччини, що вплинуло на подальші глобальні процеси.

Підкреслимо, що відомим результатом переговорів передувала гостра політична дискусія і боротьба у колишньому

Формула узгодження проблем державного возз'єднання німців була схвалена

СРСР, а також наполегливі кроки двох блоків по шляху згортання воєнно-політичного протистояння. Давши зелене світло і повну самостійність німецькому об'єднувальному процесу, державам, блокам і союзам лишалося лише поспішити за політико-державною інтеграцією у Німеччині.

В СРСР досвід минулого критично переглядали науковці і оглядачі, політичні діячі²⁵. У своїх публікаціях В.І.Дащев, Н.С.Португалов, А.Є.Бовін, І.Ф.Максимичев, С.В.Смольников та інші автори обстоювали переконання, що за нових умов на континенті об'єднана Німеччина відповідає як інтеграційним процесам в Європі, так і інтересам Союзу РСР, подоланню двополюсного протистояння.

Напружена дипломатична робота за формулою 2 + 4, взаємна зацикленість сторін і блоків дали можливість узгодити зовнішні аспекти німецького єднання, найти шляхи врахування інтересів СРСР і східноєвропейських країн. Конструктивним змінам у позиції радянської сторони сприяла нова якість воєнно-політичних відносин Схід — Захід, яка з'явилась наприкінці 80-х років і зміцнилася під час узгодження зовнішніх аспектів об'єднання НДР — ФРН. Так, формуванню атмосфери довіри значною мірою сприяла Лондонська декларація НАТО²⁶. Відповідно до неї в діяльності цього блоку посилювалися політичні аспекти, були закріплені зобов'язання не застосовувати першими силу, підтвердженні заходи щодо роззброєння у відповідь на виведення радянських військ з Центральної Європи. Подальшим курсом нових відносин стало досягнення США — СРСР «згоди про розгортання взаємин нового типу на засадах

**Зняті останні застереження щодо умов досягнення
Німецької державної єдності**

відмови від воєнно-політичного суперництва та кооперації діяльності на міжнародній арені»²⁷, а також домовленості 27 країн-учасників двох блоків про відмову від воєнно-політичного суперництва і підписання «Паризької хартії для нової Європи».

Вирішенню зовнішніх аспектів об'єднання німців сприяли спільна заява ФРН і НДР про визнання остаточними кордонів Польщі, а також трансформація підходів СРСР щодо членства об'єднаної Німеччини в НАТО. Визнавши право німців на вільний вибір соціально-політичної системи, Москва визнала таке ж суверенне право Німеччини на самостійний вибір воєнно-політичного статусу²⁸.

Військові фахівці і депутати колишнього СРСР: В.І.Алксніс, Е.В.Коган, М.С.Петрушенко, як і інші діячі, керуючись старими конфронтаційними стереотипами однобоко оцінювали результати переговорів, стверджуючи, що Радянський Союз добровільно поступився в холодній війні, що його інтереси зраджені згодою радянського керівництва на входження об'єднаної Німеччини в НАТО.

Такий підхід суперечив ідеї неподільності безпеки та існуючим реаліям. По-перше, гальмування з прийняттям рішення могло привести до ситуації, коли фактичне врегулювання німецької проблеми відбулося без участі СРСР. По-друге, зберігалася небезпека реалізації наміру певних кіл окремих країн загальмувати процес єднання німців «чужими руками». Такий поворот перешкодив би зростаючому співробітництву Німеччини з СРСР. Це знаходилося поза межами інтересів Москви і нової Європи.

12 вересня у Москві відбулася остання зустріч 2 + 4, в ході якої було підписано Договір про остаточне врегулювання у відношенні Німеччини, який передбачав набуття нею повного суверенітету у своїх внутрішніх і зовнішніх справах²⁹. Важливим положенням Договору стало твердження, що Договір не зачіпає права Німеччини на участь у союзах. Договором обмежувалися розмір і завдання розташованих у Німеччині іноземних військ, визначався новий правовий статус їх перебування, умови виведення. Договір підтверджив остаточний характер кордонів об'єднаної Німеччини, відмову її від територіальних претензій, обмеження на володіння зброєю масового знищення. Пакетний підхід до проблем, які були викликані об'єднанням, став проявом конструктивізму і нових можливостей сторін.

В цілому вирішення зовнішніх аспектів об'єднання ФРН і НДР та Західного Берліна було складним політико-дипломатичним процесом, під час якого німецько-німецьке зближення було вирішальним динамічним чинником пошуку узгодженості міжнародно-політичних меж, форм, засобів і термінів єднання. Політико-дипломатичне узгодження було досягнуто у процесі взаємодії зацікавлених сторін, в результаті

якого стало можливим формування зasad нового міжнародно-політичного розвитку на континенті, подолання воєнно-політичного протистояння Схід-Захід.

Врегулювання міжнародно-політичних аспектів німецького об'єднання відбулося в ході політико-дипломатичної боротьби, що завершилася виробленням консенсусу зацікавлених держав і міжнародних організацій. Нові підходи сторін сприяли нарощуванню кроків по шляху відмови від білополярної політичної стратегії країн континенту і двох наддержав, оновленню політичних процесів у Європі.

Результативний пошук узгодженої позиції німецьких держав і трьох західних держав-переможниць, відсутність чіткої і виваженої позиції СРСР, яка відповідала співвідношенню власних і союзницьких можливостей та брак дипломатичного мистецтва призвели до прийняття загалом західної концепції врегулювання. Все це відображало суттєве послаблення впливу СРСР на вирішення ключових воєнно-політичних питань європейського політичного розвитку.

Боннська дипломатія, ґрунтуючись на нових засадах, досягла стратегічної мети — німецької державної єдності, застосовуючи різні форми і методи діяльності, виявила максимально можливу наполегливість і зважену тактику. В той же час, втручаючись у політичні процеси в НДР (передвиборча боротьба, інформаційний тиск тощо, але без застосування воєнних засобів), західно-німецькі урядові кола довели зверхність національних інтересів над нормами міжнародного права. Становлення об'єднаної ФРН було відбиттям нових політичних реалій на континенті і одночасно сприяло зростанню значних геополітичних змін у Європі і світі.

**В Москві 12 вересня 1990 р. підписано Договір про
остаточне врегулювання щодо Німеччини**

2. Політика Бонна у західному напрямі

Нині Європа звикається із становищем існування об'єднаної Німеччини. Відновлення єдиної німецької державності, безперечно, вносить багато нових елементів у життя не тільки німців. Адже створення у центрі континенту держави, яка за своєю територією, географічним положенням, економічним потенціалом і політичними можливостями перевершує усіх своїх сусідів, справило відчутний вплив на міжнародну обстановку, на долю Європи. Важливо врахувати, що входження до ФРН НДР і Західного Берліна було могутнім поштовхом до радикального перегляду, а потім і відмови від міжнародно-політичних структур і концепцій, які лежали в основі повоєнного устрою Європи. Досягши свої мети, Німеччина виступає дійовим чинником у формуванні системи постконфронтаційних відносин на європейському континенті і світі в цілому.

Потужність і соціально-політична привабливість ФРН, на засадах якої розвивається об'єднана Німеччина, може стати природним центром і кatalізатором нового мирного європейського устрою. Враховуючи історичний досвід і неприємні асоціації у багатьох народів, особливо у тих, хто став жертвою фашистської агресії, імперативом постає завдання формування не «германоцентричного устрою», а з самого початку європейського. За таких умов новий устрій буде корисним для Німеччини.

Характерно, що для урядових кіл, більшості політичної еліти і науковців ФРН як до єднання, так і після досягнення державної єдності є однозначною прихильність на користь західно-(потім загально)-європейського, а не німецько-європейського будівництва¹. Такий підхід, на думку дослідника Г.Хеймана і доктора філософії, видатного діяча СДПН П.Глотца, робить неможливим відродження німецького націоналізму². Пріоритетність європейсько-німецького розуміння майбутнього простежується у виступах урядовців Бонна. Г.Коль в одному із інтерв'ю підкресловав, що «єдність Німеччини у 2000 році не може бути такою ж, як у 1990 р. Майбутнє вільної Європи — це не майбутнє старої держави-нації». Ключовим поняттям нинішнього часу він назавв інтегративні можливості німців заради майбутнього Європи³.

Аналізуючи європейську політику об'єднаної Німеччини, як і раніше для ФРН, слід виділяти два найважливіші вектори — західний і східний. Попередня детермінованість цього погляду та необхідність взаємодії двох складових становлять суттєву передумову утворення життєздатних структур мирного співіснування європейського масштабу.

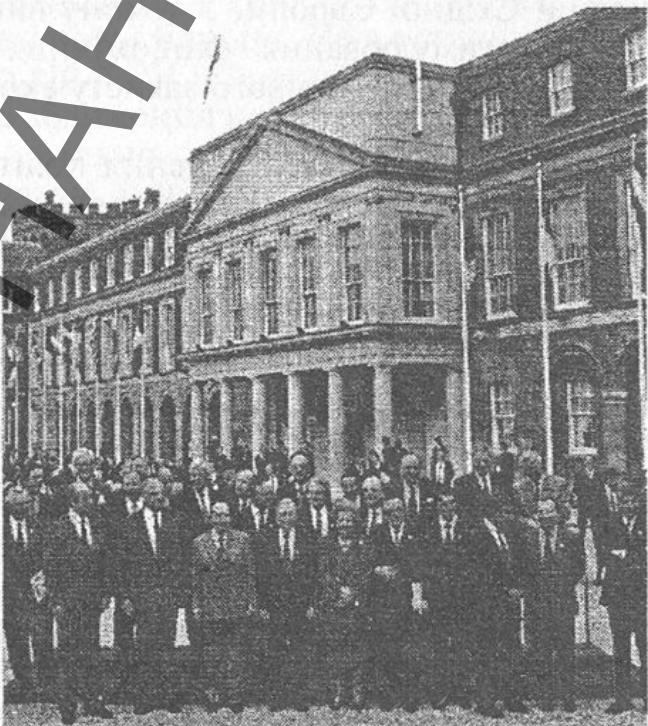
Для політиків самої ФРН, як і для лідерів індустріальних країн Заходу, питання місця і орієнтації Німеччини завжди були кардинальними. Стурбованість щодо нейтралістських

пропозицій, які висувалися в НДР і СРСР в процесі німецько-німецького зближення, змушувала Захід до інтенсивних переговорів, посилення свого впливу. І як уже зазначалось, Бонн не бажав нейтралізації Німеччини. Правомірним уявляється твердження, що нейтральна Німеччина потенційно могла бути більш небезпечною для Європи, аніж інтегрована у західні союзи.

Виявляючи зацікавленість у позитивному вирішенні зовнішніх аспектів досягнення німецької єдності, а також виходячи із далекосяжних намірів, дані питання були предметом обговорення на сесіях Європеської ради. Голови держав і урядів ЄС виробляли свою спільну позицію на двох чергових і одному позачерговому засіданні у грудні 1989 – червні 1990 рр. Вони пропонували не тільки політичні рамкові умови досягнення німецької єдності, а й пропонували взяти на пайових засадах витрати по забезпеченням єднання ФРН – НДР. (Саме від фінансової підтримки перетворень у екс-НДР з боку ЄС відмовився Г.Коль, зіславши на те, що у Співтоваристві є країни, які більше, ніж німці, потребують допомоги). Партнери по ЄС підкреслювали, що динаміка інтеграції у Співтоваристві повинна створити «надійні політичні й економічні рамкові умови для миру й безпеки», що «процес залучення земель НДР у ЄС має проходити гармонійно, регульовано», так, щоб зберігалася «економічна рівновага і монетаристська стабільність...»⁴.

Звичайно, сам факт існування в ЄС об'єднаної Німеччини – такого економічного гіганта, – викликав занепокоєння у її західно-європейських партнерів. Англійський часопис «Економіст» пояснював це, зокрема, тією обставиною, що «одна велика Німеччина могла б завжди знаходити такі аргументи, такі засоби, щоб наполягати на своєму, якщо її інтереси розходилися б з інтересами якихось там англій, францій і італій»⁵.

З такою точкою зору не погоджувалися німецькі фахівці з питань зовнішньої політики К.Берtram і Д.Зенгхаас. На їх

Позачергова сесія ЄС розглядала проблеми подолання разколу Німеччини

думку, такий підхід є спрощеним і механічним, адже і до об'єднання ФРН була домінуючою економічною і фінансовою силою в ЄС. Приєднання до неї НДР не дуже багато додало до становища Бонна у Спітоваристві. Дослідники наголошували, що у недалекій перспективі господарство екс-НДР відволікатиме значні західнонімецькі ресурси.

Науковці, певно, мають рацію. Враховуючи систему функціонування ЄС, зазначимо, що процедури, які діють у Брюселі, у кінцевому підсумку обмежують суверенітет усіх країн-членів — великих і малих. В основі правових норм Спітовариства лежать засади, які змушують країн-учасниць, незважаючи на їх могутність, йти шляхом компромісів, делегувати дедалі більше повноважень національним органам і підкорятися рішенням Європейського суду. Згідно системи голосування тій чи іншій країні-учасниці, навіть і найбільшій, можна протиставити більшість голосів інших членів ЄС. З утворенням спільнотного ринку ця тенденція зростає, проте турботи, що хвилювали партнерів по ЄС, пов'язувалися переважно з тим, якому напряму сівроробітництва віддасть перевагу об'єднана Німеччина — розширенню економічних і інтеграційних процесів (навіть до загальноєвропейських масштабів) чи поглибленню інтеграції і утворенню політично міцнішого союзу західноєвропейських держав. Перший шлях означає, що ЄС залучить до свого складу не тільки промислово розвинуті країні Західної Європи, котрі ще лишаються поза його межами, а й (після переходного періоду) демократичні країни Східної Європи. У такому випадку роль ЄС зводилася би до стимулювання економічних зв'язків усередині цієї організації і зовнішнього захисту економічних інтересів усіх її членів.

Другий шлях — утворення політичного союзу — означає консолідацію ЄС насамперед як західноєвропейського спітовариства, члени якого розробляють спільну позицію з питань європейської і світової політики. Таким чином, ЄС стала б не тільки значним економічним, а й важливим політичним чинником, усвідомлюючи свою нову відповідальність. Це означало б значне поглиблення інтеграції. У минулому два різних підходи пом'якшувалися твердженням, що в міру просування економічної інтеграції буде досягнута як похідна, так і політична інтеграція.

За нових умов об'єднання Німеччини могло б зупинити, а то й повернути поглиблення інтеграції у зворотному напрямі через дві причини. По-перше, самі німці, надто зайняті своєю досягнутою єдністю і горді новим статусом, мали б можливість опиратися подальшому зміцненню відносин, існуючих в ЄС (але без виходу із Спітовариства). По-друге, партнери по ЄС стали б сумніватися, що інтеграційні зв'язки будуть досить

міцними, щоб утримати нову і впевнену в собі Німеччину. Замість цього вони змогли б зважитися на збереження своєї традиційної свободи маневру, а це означало б відмову від політичного союзу.

Однак наступні роки діяльності об'єднаної Німеччини підтвердили, що вона (Німеччина) зацікавлена не лише в поглибленні, а й у розширенні інтеграції. Початок 90-х років дає всі підстави стверджувати, що, досягши державної єдності, ФРН виступає мотором західноєвропейської інтеграції. Саме від зацікавленості Бонна у поглибленні інтеграції європейської спільноти значною мірою залежало укладання Маастріхтських договорів 1991 р. та їх наступна ратифікація урядами країн. Німеччина під час осінніх 1992 р. різких коливань валютних курсів виконувала функцію стабілізатора європейського механізму валутного обміну. Підтримка німцями інших держав, наполегливість керівників країн ЄС створили умови для нарощування інтеграції і подолання кризи попередніх місяців. З 1993 р. у межах ЄС для 345 млн. європейців відсутні внутрішні кордони, створені умови для вільного пересування товарів і послуг, капіталу та робочої сили. Тривала еволюція організаційних форм узгодження національних інтересів західноєвропейських держав привела до створення впливової дійової особи світової політики — Європейського Союзу⁷.

Ще на шляху до єдності Німеччина нарощувала пошук раціональних форм співробітництва у рамках західноєвропейських співтовариств. Цілком природним шляхом наявна система широкої взаємодії з 1993 р. претворилася у політичну реальність якісно нової Європи. Не в останню чергу цьому сприяла координація дій ФРН і Франції. У квітні 1990 р. (коли бажання німецького зближення набирало прискорення) канцлер ФРН Г.Коль спільно з президентом Франції Ф.Міттераном започаткували ініціативу щодо підготовки договорів на поглиблення економічної і політичної інтеграції 12 європейських країн. Боннський уряд докладав чимало зусиль для підготовки і узгодження текстів договорів, виявив турботу і наполегливість у справі ратифікації Маастріхтських угод, шукаючи необхідні для цього компроміси.

У ході підготовки Маастріхтських угод ФРН турбувалася про те, щоб усунути сумніви щодо «особливого німецького шляху в Європі», сприяла швидкому нарощуванню європейської інтеграції⁸. В офіційній позиції ФРН, викладеній в урядовій заяві канцлером Колем 30 січня 1991 р. щодо підходів коаліції ХДС/ХСС і ВДП на наступні чотири роки діяльності, підкреслювалась однозначна прихильність Німеччини до європейської інтеграції. «Невідкладна проблема, вирішення якої буде прискорювати об'єднана Німеччина, наголошував Г.Коль, це завершення створення внутрішнього європейського

ринку й перетворення в життя ідеї економічного і валютного союзу», а на перспективу «основною метою лишається політичне об’єднання Європи» (Західної — А.К.). Уряд Німеччини вважав, що «Співтовариство — це кристалізуючий пункт для вільної Європи, для Солучених Штатів Європи»⁹. Діяльність уряду ФРН разом з її партнерами привели до очікуваного результату.

Договір про заснування Європейського Союзу, укладений в Маастрісі, фіксував узгодження «поетапного плану» матеріалізації економічного і валутного союзу із запровадженням колективної валюти ЕКЮ та нову перспективу спільній зовнішньої політики і політики безпеки. Йшлося про суттєві зміни і доповнення у договорах про заснування Співтовариства. Істотно посилюється роль Європейського парламенту, зростає подальша федералізація Європи. Договором передбачається створення спеціального Комітету регіонів, де кожна країна представлена відповідно до її внутрішньої регіональної структури кількістю голосів.

Значне місце у спільній стратегії європейського єднання посідає удосконалення соціальної сфери. Розбіжності у рівнях розвитку соціальних гарантій громадян у країнах ЄС ще відчутні, істотна різниця помітна у рівнях соціального забезпечення та правового захисту. Робітник у західній частині сучасної Німеччини отримує за годину роботи майже у шість разів більше, а працює на триста робочих годин менше на рік, ніж його колега в Португалії. «Декларація ЄС про офіційні права осіб, працюючих за наймом» закладає основу для майбутніх спільних програм у цій сфері. Їх головною засадою визначено принцип, за яким поділення умов життя і праці в одних країнах не повинно відбуватися за рахунок інших регіонів Співтовариства.

Договір про політичний союз вперше ґрунтовно визначає обрії формування спільної європейської зовнішньої політики і європейської оборони. Останню повинен розробляти та здійснювати Західноєвропейський союз, котрий має доповнювати зусилля НАТО. Новим моментом для прийняття рішень, досягнення більшої оперативності в роботі органів ЄС стає принцип «кваліфікованої більшості». Ці та інші положення Маастрітських угод засвідчують, що Західна Європа дедалі формується як єдиний організм, де зростає значення ЄС як своєрідного центру подальшої ліквідації розбіжностей між зовнішньою і внутрішньою політикою у європейському інтеграційному процесі¹⁰.

На підставі аналізу західноєвропейських інтеграційних перетворень можна зробити висновок, що вони повністю співпадають з основними напрямами зовнішньоекономічної стратегії ФРН і, таким чином, не вимагають її суттєвої корекції. Так, Європейська валутна система має за мету стабільність

валют, вона змушує уряди боротися з інфляцією і контролювати витрати. Німеччині це не завдає додаткових проблем, оскільки німецька марка і так є достатньо стабільною. В останні роки зростає її роль як європейського валутного стабілізатора.

ФРН — держава могутніх фірм-виробників. Звичайно, для них є сприятливим рішення ЄС 1990 р. про лібералізацію системи суспільних замовлень, згідно з якими країни-члени ЄС мають запобігати протекціонізму при наданні державних замовлень у сфері водопостачання, енергозберігання, будівництва шляхопроводів та телекомунікацій. Це, безперечно, розширює конкурентні можливості німецьких приватних фірм.

Як найбільша торгова держава Європи ФРН, безсумнівно, має найбільший зиск із запровадженої 1 липня 1990 р. лібералізації ринку транспортних послуг. Чимале значення (хоч і з деякими застереженнями) має вільне пересування і вільний вибір місця проживання громадян країн ЄС у межах спільної території. Адже у ФРН проживає понад 6 млн. іноземних працівників з членами їх сімей.

Зростає роль ФРН як впливового фінансового центру Європи. Цьому сприяють і рішення ЄС про лібералізацію переміщення капіталів. Франкфурт-на-Майні дедалі більше перетворюється на головний центр європейського фінансового життя. Зростанню виробничих, торговельних можливостей Бонна сприяли кроки у рамках Співтовариства щодо гармонізації податкової системи і забезпечення «мінімальних соціальних підвалин». Тому Німеччина завдяки своїм економічним позиціям має підстави розраховувати на левову частку із можливих 360 млрд. марок «інтеграційного виграшу» після проведення реформ по введенню спільного ринку¹¹.

Однак, на відміну від високої господарської кон'юнктури кінця 80-х на початку 90-х років у ФРН та інших країнах ЄС помітно знизився економічний розвиток, спостерігалися криза і спад виробництва. Число безробітних у 12 країнах ЄС в 1992 р. сягнуло 17 млн. чоловік, або 10% числа всієї робочої сили. Причому за деякими прогнозами, суттєвого зниження безробіття не очікується і в другій половині нинішнього десятиліття. Господарські труднощі змусили Італію і Англію у вересні 1992 р. вийти з Європейської валутної системи. Іспанія, Португалія та Ірландія, лишаючись в ЄВС, девальвували свої валюти. Це посилило сумніви в реальності досягнення переходу до єдиної грошової системи до кінця поточного десятиріччя¹².

З іншого боку, об'єднання Німеччини насправді стало для неї економічно надто обтяжливою справою. І багато політиків як у самій ФРН, так і за її межами вважають головною ймовірною проблемою не занадто велику владу, економічні переваги над сусідами, а можливу слабкість Німеччини. Труднощі, викликані об'єднанням, виявилися непередбачено

великими, посилили соціальну напруженість у суспільстві. Справа ускладнюється і значним притоком біженців до ФРН¹³.

Виходячи з внутрішніх і зовнішніх реальностей, уряд ФРН змушений був скоригувати пріоритети своєї європейської політики. У доповіді на з'їзді ХДС в Дюссельдорфі наприкінці 1992 р. Г.Коль зазначав: «Спочатку партія, помічаючи різні тенденції в ЄС, мала намір... сконцентрувати свої зусилля на європейській політиці. Однак, потускнілі перспективи розвитку економіки та проблеми життєвого рівня, що набирали дедалі гарячішого характеру на сході Німеччини, спричинили короткосучну зміну підходів. Економічний виклик, обумовлений об'єднанням країни, вийшов на перше місце»¹⁴.

Таке коригування пріоритетів, звісно, відбивалося й на фінансовій участі ФРН в ЄС. Тривожним симптомом було те, що Німеччина (а за нею і Франція й Англія) довго не погоджувалися з пропозицією КЕС збільшити на 30% бюджет ЄС на майбутні п'ять років. Відповідне рішення було прийнято на сесії в Единбурзі у грудні 1992 р.¹⁵.

Турботубоннського уряду викликало зволікання з наданням до 1994 р. допоміжних 18 місць у Європарламенті для східних земель Німеччини. Узгодження цих та інших проблем інтеграції відбулося лише у 1992 р. Територія екс-НДР отримала статус регіона ЄС, що розвивається. Це означає, що протягом 1994-1999 рр. Співтовариство надасть цим землям допомогу у розмірі 20-28 млрд. німецьких марок.

Однак, незважаючи на різні коливання і спад економічної кон'юнктури, привабливість Співтовариства як моделі згуртування вільних народів не зменшується. Європа набагато більша від ЄС. Немало європейських держав заявили про бажання стати членом Співтовариства або зважують цей крок. Згідно з буквою і духом Римських договорів та з їх принциповим розумінням ЄС відкрите дляожної демократичної європейської держави. Динамічне удосконалення його структур повинно також сприяти розширенню ЄС за рахунок нових членів.

Провідна партія урядової коаліції ФРН—ХДС скильна розширювати у найближчі роки без затримок майбутній Союз за рахунок держав ЄАВТ, які вже подали заяву про прийом. Подібне зростання сприятиме зміцненню Європейського Союзу в економічному і політичному відношенні. Такий підхід враховує як зміни, що відбулися на континенті, так і зрослі інтереси країн Європейської асоціації вільної торгівлі¹⁶.

Переоцінюючи політику нейтралітету, Австрія першою серед країн ЄАВТ звернулася у 1989 р. з проханням прийняти її до ЄС. Її наслідували у 1991 р. Швеція, у 1992 р. — Фінляндія і Норвегія. Розгляд їх заяв відкладався до набрання чинності Маастріхтських договорів і розпочався у квітні 1993 р. після

підтримки звернень ФРН і Францією. Незважаючи на деякі розбіжності тлумачень, як показав час, переговори закінчилися у 1994 р., а з 1995 р. країни-претенденти (крім Норвегії) стали членами ЄС. Варто зазначити, що не виключена можливість звернення про прийняття до складу Співтовариства також Швейцарією, Ірландією і Ліхтенштейном. Тото у другій половині 90-х років ЄС, можливо, охоплюватиме близько 20 країн¹⁷.

ФРН прихильна й до дієвішої співпраці ЄС з іншими економічно-господарськими угрупованнями. Вже з 1993 р., згідно з травневою 1991 р. угодою між ЄС і ЄАВТ (а це Австрія, Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Фінляндія Швейцарія і Швеція) ці країни утворюють спільну економічну зону. Тим самим вирішується проблема підтягування членів ЄАВТ до рівня розвитку й інтеграції, які склалися у Співтоваристві. Завдяки цьому економіка всіх держав, як ЄС, так і ЄАВТ, отримує значний імпульс для подальшого розвитку. Саме тому урядові й ділові кола ФРН зацікавлені у знятті всіх перешкод до інтеграції.

Аналізуючи зовнішньоекономічну стратегію об'єднаної Німеччини, слід виділити в ній ще один напрямок. Після 5-річних переговорів ФРН, Франція та країни Бенілюксу влітку 1990 р. підписали Шенгенську угоду. Вона передбачає поетапну ліквідацію внутрішніх кордонів між її державами-учасниками. Кордони мають залишатися лише на географічних картах, а всередині так званого шенгенського простору не повинно бути ні кордонів, ні митних служб. Шенгенська конвенція передбачає єдині підходи у вирішенні ряду проблем. І серед них такі, як боротьба з нелегальною міграцією, злочинністю, порядок видачі віз, надання політичного притулку тощо¹⁸.

У грудні 1990 р. до Шенгенської угоди приєдналася Італія, а статус спостерігача одержала Іспанія і Португалія. Це був ще один крок на шляху до ліквідації бар'єрів поміж країнами співтовариства. Така практика стане лабораторією нового досвіду, сприятиме розв'язанню нагальних потреб взаємовідносин і переходу їх у нову якість.

Поряд з економічною інтеграцією у рамках ЄС Бонн значну увагу приділяє проблемам спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Останні два напрямки у маастріхтських рішеннях визначені як необхідна подальша перспектива, без чого неможливий буде Європейський Союз. Проте і нинішні різкі зміни вимагають заново визначити спрямованість політики і стратегії. Хоч небезпека великої війни в Європі, певно, що усунута, однак, значно зросла загроза регіональних конфліктів.

Запобігання конфліктам і збереження миру постають як політичні завдання. У цьому спектрі у ФРН визначається суть

і роль збройних сил, спільних заходів у рамках НАТО і ЗЄС та у ширших, загальноєвропейських стосунках. Війна у Перській затоці, збройне протистояння у колишній Югославії, а також вимоги нового статусу об'єднаної Німеччини наполегливо ставлять питання про німецьку міжнародну політику безпеки.

У рамках західноєвропейської спільноти Бонн вирішує разом з партнерами перспективи трансатлантичного співтовариства і стерхня його стабільності та безпеки — НАТО. Лондонська заява, результати наради Північноатлантичного союзу на вищому рівні у 1991 р. в Римі започаткували процес переходу від конфрантації до співробітництва з колишніми противниками. Важливою засадою трансформації політики безпеки для Бонна є те, що об'єднана Німеччина не є більше фронтовою державою.

Варто звернути увагу й на таку особливість. Об'єднання Німеччини, що відбулося на основі ст. 23 Конституції ФРН, мало перевагу в тому, що зберегли силу договори, укладені Бонном, адже залишався попередній суб'єкт міжнародного права. Це стосується і відносин ФРН у західних союзах. Одночасно зміни у власному баченні проблем безпеки з боку боннського уряду спонукав і партнерів по НАТО до посилення нових підходів. Так, у першій урядовій заяві нової ФРН канцлер у січні 1991 р. підкреслював, що його уряд вважає за можливе збереження миру з меншою кількістю озброєнь, що концепція безпеки Європи повинна мати виключно оборонну спрямованість¹⁹. Такий підхід та наступні консультації партнерів по союзу у руслі нових реалій континенту зробили можливим значне скорочення військових контингентів у Західній Європі: Канада вивела майже всі свої військові підрозділи, США визначила межу чисельності корпусу до 100 тис. чоловік, значні скорочення провів бундесвер. Окрім цього, сфера діяльності НАТО не поширювалась на територію екс-НДР згідно з переходними домовленостями з СРСР.

Проте нестабільність у країнах Східної Європи, конфлікти на Півдні та безперервне загострення ситуації у Радянському Союзі, як зазначав у своїй книзі авторитетний німецький політолог Г. Веттіг, викликали велику занепокоєність²⁰. Це змушувало Бонн і його партнерів турбуватися про зміщення безпеки. На думку міністра оборони ФРН, Ф. Рюе, першочерговими стають наступні три завдання: 1) продовження процесу європейського єднання; 2) нове налагодження трансатлантичних зв'язків; 3) розробка концепції спільного врегулювання кризу Європі та за її межами²¹. Міністр оборони — прихильник «спільної зовнішньої політики безпеки». Проте для цього потрібні не тільки спільні кроки, а й досягнення оборонної ідентичності як невід'ємної складової частини ЄС.

На думку ФРН і Франції, новій стратегії повинен прислужитися європейський армійський корпус, формування якого повинно завершитися у 1995 р. Передбачається, що корпус із штаб-квартирою у Страсбурзі стане ядром європейських військових сил і підпорядковуватиметься ЗЄС. У мирний час він братиме участь у виконанні гуманітарних місій, здійснюваних ООН і НБЄС. НАТО визнав єврокорпус, у якому ще донедавна вбачав потенційного суперника. Політичні оглядачі звертають увагу на те, що Франція домагається створення у рамках ЄС незалежної від США європейської оборони, яка у віддаленішій перспективі, як сподіваються на берегах Сени, повинна замінити Північноатлантичний союз²².

Доказом того, що такі сподівання мають під собою ґрунт, свідчить вимога міністра оборони ФРН про необхідність «поставити трансатлантичне партнерство на нову основу». Бонн прихильник облаштування нової Європи з партнерською участю США та при більшій відповідальності ЄС за збереження миру в усьому світі. Такий підхід детермінований і тим, що США заново визначають свою роль, як світової держави і в межах НАТО.

ФРН, як і інші партнери, на межі 90-х років дедалі більше уваги приділяє співробітництву у рамках Західноєвропейського союзу. Проте, Бонн вважає, що немає «ні необхідності, ні можливості створювати у Західній Європі воєнну структуру, яка стала б конкурентом НАТО». Північноатлантичний союз повинен лишатися головною інстанцією, де приймаються рішення, пов'язані з безпекою країн, що входять до нього. Водночас підписання Маастріхтських угод ставить перед Європейським Союзом питання про розробку і проведення єдиної зовнішньої політики і політики безпеки, що значно посилює роль ЗЄС як з'єднувальної ланки між НАТО і ЄС.

Підсумовуючи викладене, підкреслимо, що досягши державної єдності, Німеччина не змінила свого стратегічного курсу у західноєвропейському напрямі. Бонн рішуче відкидає нейтралістські підходи і натомість проводить політику на поглиблення і розширення інтеграції співтовариства на шляху творення Європейського Союзу. ФРН не тільки причетна до прийняття Маастріхтських договорів, а й активно торує нові засади відносин, сприяє ліквідації розбіжностей між зовнішньою політикою у європейському інтеграційному процесі. Своє бачення шляхів прогресивного розвитку європейського Заходу Бонн намагається провести в життя завдяки зрослій дипломатичній діяльності щодо формування корегентних і солідарних зasad відносин, тобто через підвищення ефективності діяльності західноєвропейських структур.

3. Політичний курс ФРН щодо СРСР і його східноєвропейських партнерів

У ході об'єднання Німеччини відбулося органічне врегулювання відносин між СРСР і ФРН. Протягом порівняно короткого часу шляхом інтенсивних переговорів вдалося знайти консенсус з цілого кола питань, що були доленосними для європейських народів. Укладений пакет договорів¹ створив надійну основу для конструктивних відносин між колишніми переможцями і переможеними у другій світовій війні, зняв головні «подразники», які роками викликали тертя у взаєминах Москви і Бонна.

Значення пакетного підходу полягало в тому, що в укладених угодах тісно пов'язувалися політичні, воєнні і економічні аспекти як повоєнного врегулювання німецької проблеми, так і якісно нового рівня радянсько-німецьких відносин. Підписані документи, запрограмовані на добросусідство і співробітництво, стали адекватною відповіддю на нові міжнародні умови і значною мірою відзеркалювали формування неконфронтаційної системи відносин. Всі інші сценарії стосунків у минулому мали вельми дорогу ціну.

Головним у пакеті угод, безперечно, є Договір про добросусідство і співробітництво між СРСР і ФРН. Ряд дослідників називають його заключним акордом величезних зусиль щодо німецького врегулювання². Цей документ зафіксував зміну характеру відносин двох держав у сфері взаємної безпеки, закріпив принципи взаємодії обох держав на засадах суверенної рівності, територіальної цілісності і політичної незалежності. У договорі підкреслюється недопустимість застосування зброї будь-яких видів, відмова сторін першою використовувати свої збройні сили проти іншої сторони. СРСР і Німеччина підтвердили свою відданість бажанню надійно запобігти будь-якій війні — ядерній чи із застосуванням звичайної зброї³. Узгодження такого положення раніше навряд чи було можливим, зокрема, через колишню недоторканість натовських ядерних доктрин. Дві держави, по суті, уклали пакт про ненапад. Більше того, ФРН фактично зобов'язалася запобігти застосування сили і наданню допомоги своїм союзникам навіть у тому випадку, коли НАТО вирішила б діяти інакше, відповідно до своїх планів.

Така конструктивна трансформація зовнішньополітичного курсу ФРН відбивала радикальні зміни на континенті, сприяла формування неконфронтаційної стратегії відносин у Європі. Дані зрушенні і відповідальна позиція об'єднаної Німеччини впливали на послідовні зміни у стратегії НАТО.

Таким чином, сума цих і інших зобов'язань ФРН — щодо скорочення збройних сил до 370 тис. військовослужбовців, надання переходного статусу східним землям перевершили все,

що до цього часу вдалося СРСР узгодити з іншими країнами, наприклад, з Францією⁴. Проте такі небувалі стосунки у радянсько-німецькому співробітництві відповідали лінії двох союзів, які через кілька днів на зустрічі у Парижі прийняли Декларацію, що повністю змінювала характер їх взаємовідносин: 22 держави — члени ОВД і НАТО — не розглядали віднині один одного як противники, окреслювали масштаби поглиблення довіри між собою⁵.

Договір про розвиток широкомасштабного співробітництва значною мірою повторював аналогічну угоду 1926 р. Цим документом забезпечувався режим найбільшого сиріяння економічного співробітництва ФРН з СРСР. Прямо у Договорі це не зафіковано, оскільки дане питання належить до компетенції ЄС, але ФРН взяла на себе зобов'язання створювати аналогічні такому режиму «сприятливі умови» для економічної взаємодії з СРСР.

Підтримка німецького єднання з боку Москви, нова політико-правова база взаємовідносин засвідчували суттєві зміни у стосунках урядів і народів двох держав. Бонн надав велику фінансову допомогу Союзу РСР у справі формування умов для виведення радянських військ з території екс-НДР, з повним розумінням віднісся до інвентаризації попередніх понад 400 угод НДР — СРСР.

Виявом людських почуттів, загальнонімецьких настроїв до примирення було те, що в зимовий період 1990-1991 рр. та в наступні роки, в час, коли тисячам малозабезпечених жителів колишнього СРСР загрожувала холодна і голодна зима, німці проявили до них чуйність і людську доброту. До населення по телебаченню в ході передвиборної кампанії 1990 р. звернувся канцлер Г. Коль, закликавши німців відгукнутися і допомогти населенню Радянського Союзу. Німецький Червоний Хрест, інші 10 гуманітарних організацій безпосередньо займалися збиранням і відправкою продовольчих пакетів, посилок з одягом, ліків. Одна із впливових газет підкреслювала: «Допомога СРСР — це справа, що торкається наших сердець. Німеччина стає на найкращий шлях досягнення дружніх, добросусідських відносин з найбільшим сусідом на Сході»⁶.

У підходах політичної еліти, діях урядових кіл ФРН в цей період можна виділити дві характерні тенденції щодо відносин з СРСР. Дезінтеграційні процеси, посилюючись, робили невідкладними питання: з ким вести діалог — з центром чи з республіками? Автору самому довелося відчути, з якою прискіпливістю аналізували науковці Кельнського інституту східноєвропейських і міжнародних досліджень процеси внутрішнього політичного розвитку ще за існування СРСР весною 1991 р. Після вивчення становища в Москві, Свердловську, Києві і Мінську доктор Х. Тіммерманн і

Е.Шнайдер, зокрема, відзначали: «Процес суверенізації набирає зростаючої сили... З цим повинні рахуватися і в Кремлі, і за кордоном СРСР. На цей процес потрібно особливо зважати з огляду на позицію Росії та України»⁷.

Політичним лідерам Бонна, при всій їх прихильності до М.Горбачова вистачило сил проявити дипломатично виважену підтримку демократичних устремлінь і суверених прав народів. Під час кривавих подій у Вільнюсі Г.Коль з трибуни німецького бундестагу закликав президента СРСР протистояти будь-якій спробі насильства. В урядовій заяві від 30 січня 1991 р. підkreślалось, що політичні сили Москви повинні гарантувати прибалтійським народам право на самовизначення, вільне висловлювання думки і відновлення законності та шукати вирішення існуючих проблем виключно мирним шляхом, проявляти максимальну витримку і негайно відновити політичний діалог⁸. Тобто у підходах уряду ФРН проявлялася тенденція (хоч і не така сильна) врахування дезінтеграційних процесів в СРСР. За оцінкою доктора Г.Сімона, «національна самосвідомість народів Радянського Союзу була чи не найвищою з часів розвалу Російської імперії у 1917 р.... і набирала яскраво виражених форм»⁹.

З іншого боку, в Німеччині враховували, що СРСР підтримуючи демократизацію і вільне самовизначення країн східноєвропейського блоку, у тому числі і НДР, продемонстрував прихильність до західних цінностей. Саме ці аргументи говорили на користь поступового приєднання оновленого Радянського Союзу (або його частин) до процесів європейської інтеграції, а не його ізоляцію. Тому підтримка СРСР і його прозахідних лідерів (з боку ФРН) була в інтересах творення нової Європи.

Підтримка Москви як центра домінувала у діяльності уряду Г.Коля. Загальний фінансовий обсяг послуг і зобов'язань з боку ФРН за різними угодами і домовленостями з СРСР особливо швидко зростав після досягнення німецької державної єдності. Так, якщо на кінець 1990 р. він становив 40 млрд. німецьких марок, то у січні 1992 р. здійснена і запланована допомога об'єднаної Німеччини колишнім республікам Радянського Союзу, сягала вже 75 млрд. марок¹⁰. У 1987 р. в СРСР діяли лише 4 спільні радянсько-західно-німецьких підприємства, а на середину 1991 р. їх кількість вже перевищувала 300 СП¹¹.

Бонн активно підтримував СРСР на міжнародній арені, виступав ширим прихильником нового курсу Кремля. Це яскраво проявилося під час створення Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР), на засіданнях країн «великої сімки» та інших форумах. Так, у ході створення ЄБРР США заперечували в ньому участь СРСР тим, що членами банку можуть бути лише ті держави, які вже вступили на шлях

ринкових реформ. Однак, підтримка Бонна, а завдяки йому і ЄС, сприяли пошуку компромісної форми і узгодження участі СРСР у цьому банку. Радянський Союз, як було домовлено, протягом трирічного терміну міг користуватися кредитами відповідно до своїх внесків і обмеженим числом банківських послуг. Саме за цих умов у Парижі у квітні 1990 р. делегації 12 країн підписали Угоду про заснування ЄБРР для Східної Європи і парафували його статут. Капітал нового банку був визначений у 112 млрд. американських доларів. Європейське співтовариство внесло 51 % статутного капіталу, США — 10, ФРН, Японія, Франція, Великобританія, Італія — по 7,5-8,5 % кожна, СРСР — 6 %, а всі східноєвропейські країни — 13,5 %. Створення банку згідно із статтею 1 Угоди передбачає сприяння процесу економічної реконструкції країн Центральної і Східної Європи¹². Важливою особливістю діяльності нового банку було те, що кредити він почав надавати не державі, а її організаціям, фірмам, підприємствам, акціонерним товариствам і приватним компаніям. У цілому було домовлено, що кредити для приватного сектора становитимуть 60%, а державного — 40 % наданої позики.

Досить показовою була готовність ФРН (а також Франції) надати кредити колишньому СРСР, економічну допомогу перебудові. Так, канцлер Г.Коль і президент Ф.Міттеран у липні 1990 р. не погодилися з позицією США, які пропонували почекати з наданням Радянському Союзові економічної допомоги доти, поки в ньому не здійсниться реформи. Канцлер підкреслював, що так доведеться чекати дуже довго, а Москва потребує допомоги негайно. Адже процес німецько-німецького зближення значою мірою залежав від позиції Кремля. Дещо пізніше Коль цілком відверто говорив, що «ми (боннський уряд — А.К.) вдячні М.Горбачову, який визнав право народів на власний шлях. Без цього день німецької єдності не настав би так швидко»¹³. Ось чому ФРН завжди займала і в ЄС визначену позицію активнішої підтримки курсу реформ Москви. Важливими кроками на цьому шляху були — утода про торгівлю і співробітництво ЄС з СРСР, а також наполеглива підтримка ФРН М.Горбачова у питанні надання кредитів СРСР під час Лондонської зустрічі «країн-сімки» в липні 1991 р.

Особливої ваги набула здійснена Німеччиною безпрецедентна гуманітарна допомога народам СРСР. Це був вияв якісно нових стосунків, дійовий початок процесу примирення держав і народів. ФРН надавала 80 % усієї допомоги, що надходила із Заходу. Уряд об'єднаної Німеччини безоплатно передав Радянському Союзові у 1990 р. товарів народного споживання, медикаментів на суму 220 млн. німецьких марок. Обсяг посилок від приватних осіб становив понад 60 тис. тон¹⁴. Станом на кінець 1991 безоплатні поставки з ФРН до Союзу

РСР становили 4 млрд. німецьких марок. Протягом лише зимових місяців Федеративна республіка направила малозабезпеченим Москви, Санкт-Петербурга та інших міст як екстрену допомогу 22 тис.т вершкового масла, м'яса і молочного порошку¹⁵.

Невзажаючи на нестабільність політичних процесів у Радянському Союзі урядові кола Бонна чітко і своєчасно виконували взяті зобов'язання і договірні умови всього пакету домовленостей щодо остаточного врегулювання проблем Німеччини, положення Договору про широкомасштабне співробітництво. Це стосується будівництва житла для офіцерів Західної групи військ, створення центрів перепідготовки і перекваліфікації звільнених у запас, позитивного вирішення проблеми компенсаційних виплат громадянам СРСР, які постраждали від гітлеризму у другій світовій війні.

Зростання масштабів не меншою мірою було характерним у сфері економічного та науково-технічного співробітництва двох держав. Не випадково, що в загальній сумі західних інвестицій в СРСР німецькі займали майже 58 %, в той час як питома вага інвестицій США становила лише 6 %¹⁶. Такий підхід визначався Бонном як пріоритетний і обумовлювався німецькою педантичністю щодо виконання взятих зобов'язань. Крім цього, інтереси об'єднаної ФРН вимагали збереження СРСР як єдиної держави, що представляла офіційну сторону в нещодавно укладених договорах.

Проте розчарування, які змінили «горбіманію» під впливом прибалтійських подій січня 1991 р. та інших чинників, відданість принципам поваги і дотримання права народів на самовизначення поставили урядові кола ФРН перед дилемою: кого підтримувати — центр чи республіки? На наш погляд, розв'язанню справді непростого завдання значною мірою сприяли стратегічно виграшні зовнішньополітичні орієнтири. Їх пропонували аналітики і політологи Німеччини.

Наукові центри, дипломатичні відомства ФРН не лише аналізували внутрісполітичні процеси в СРСР, а й спонукали уряд до повнішого врахування у практичних стосунках дезінтеграційних процесів, які дедалі поглиблювалися суверенізацією республік. У той час, як на Заході устремління союзних республік до самовизначення все ще сприймали однобоко, як небезпечно, націоналістичні устремління до ізоляції, аналітичні центри ФРН визначали ці процеси як «національний рух» за право приєднатися до політичних процесів континенту. Так, політолог Х. Тіммерманн із Кельна на міжнародній конференції в Фінляндії у листопаді 1990 р. пропонував як загальну концепцію: «Диференційний підхід гнучкого пристосування до реальних зрушень у Радянському Союзі — як і раніше підтримувати Горбачова і паралельно

зміцнювати відносини з окремими союзними республіками залежно від виборюваного ними де-факто самовизначення і суверенітету»¹⁷.

Зважаючи на такий далекоглядний підхід Бонна, стає зрозумілим, чому ФРН першою відкривала спочатку генконсульства, а потім і посольства у столицях України, Білорусі, Прибалтійських республіках. Не випадково, що задовго до розвалу СРСР Баден-Вюртемберг і Пінічний Рейн-Вестфалія уклали у грудні 1990 р. відповідні угоди про партнерство з Росією.

Таким чином, об'єднана ФРН не стримувала дезінтеграцію Радянського Союзу, процеси національного самовизначення в ньому, а опосередковано сприяла повнішому волевиявленню народів. Хоч розвал СРСР і був небажаним для ФРН, як і для інших держав Заходу, проте він не став несподіваним, особливо після серпневих 1991 р. подій у Москві і Форосі. Проявом прямої підтримки Бонном новостворених держав на теренах Союзу РСР стало визнання їх незалежності, підтримка вступу до ООН, НБСЄ та інших європейських структур. Стремління ФРН до того, щоб зробити неможливою «балканізацію» пострадянського простору визначала Німеччину як прихильника стабільності та розгортання мирних процесів на континенті. Об'єднання Німеччини і розпад Радянського Союзу знаменували завершення цілого історичного періоду європейської та світової історії і становлення якісно нових міжнародних відносин.

Аналізуючи політику об'єднаної Німеччини щодо східноєвропейських держав, важливо зазначити, що вони на цей час також стали якісно новими. Історичний рубіж, який пройшли у 1989-1990 рр. країни європейського Сходу, залишив позаду епоху повоєнного розвитку й поклав початок нового періоду у житті цих народів. У країнах східного блоку відбулися народні революції. Унікальність подій, їх особливості характеризувалися активним натиском народних мас і прискореним темпом змін. З історичної сцени сходила командно-адміністративна система, державно-бюрократична модель соціалізму, усувалася монополія на владу партій, які багато років правили від імені трудящих. Народні маси виходили на авансцену політичного життя. На симпозіумі німецького Товариства зовнішньої політики у 1992 р. зазначалося, що динамічні зміни в цьому регіоні перевершили всі сподівання. Революційні зрушення у країнах Східної Європи надавали мужності і громадянам в НДР¹⁸. Одночасно із зближенням і об'єднанням німців відбувалися процеси національно-політичного та соціально-економічного самовизначення інших народів континенту.

Визрівання кризи і протиріч, як і шляху їх подолання, в колі країн у цей період були обумовлені кризою і ослабленням

впливу СРСР в Європі. Саме тому соціально-національне самовизначення східноєвропейських країн без зовнішніх ускладнень набувало міжнародно-політичної легітимності¹⁹. Однак, цьому передували суттєві зміни у зовнішньополітичних підходах Москви, визнання її лідерами права народів на власний шлях розвитку.

Формально державний суверенітет країн-сателітів у Кремлі не заперечували, але в рамках «реального соціалізму». Спроби демонтувати соціалістичний устрій у тій чи іншій східноєвропейській країні розглядалися як цілком достатня підстава для втручання у її внутрішні справи з боку інших держав ОВД, і насамперед СРСР. Тому визнання керівниками останнього принципів свободи вибору, за яке так наполегливо виступала ФРН та інші держави Заходу, було реальним кроком до формування постконфронтаційних відносин, воно високо оцінювалося у німецьких урядових колах²⁰.

Досліджуючи політику об'єднаної Німеччини у східноєвропейському напрямі, слід враховувати зверненість її на Схід, обумовлену географічним положенням і багатовіковими інтенсивними культурними та економічними зв'язками. У період, коли в Європі наступив кінець блокової політики і на порядку дnia стоять налагодження загальноєвропейських структур мирного співробітництва, автор вважає, що саме Німеччині належить відіграти роль мосту між Сходом і Заходом на європейському континенті.

Об'єднана Німеччина оголошує економічний виклик усім сусідам, але одночасно дає шанс для прискорення зрощування Європи. За словами професора Х.Фогеля, директора федерального Інституту східноєвропейських і міжнародних досліджень, якщо мирні революції у Східній Європі і в НДР вернули «Схід» назад у Європу, то об'єднання німецьких держав допоможе Західній Європі розкритися на Схід. При цьому, на його думку, ключову роль відіграватиме економічне співробітництво²¹.

Після стрімкого краху соціалізму східноєвропейські країни докорінно змінили систему зовнішньополітичних пріоритетів. Якщо до середини 1990 р. це коло країн виявляло певну стриманість у розвитку відносин із Заходом і особливо з ФРН, то надалі вони «повернулися обличчям до НАТО». З цього часу усувалися зовнішньополітичні взаємні консультації країн східного блоку. Незважаючи на стурбованість СРСР питаннями безпеки, уряди Польщі, Угорщини, Чехословаччини значно дистанціювалися від Москви. Кремль сподівався, що союзники по ОВД будуть проти входження об'єднаної Німеччини до НАТО, але саме у Варшаві і Празі швидко і чітко було підтримане таке рішення. Входження НДР до складу ФРН як завершальний процес самоідентифікації німецького народу

спонукало завершення політичного вибору країн європейського Сходу на користь західної системи демократії. Останнє спричинило вплив на розпад ОВД і РЕВ та їх співзасновника — СРСР.

Змінюючи систему ціннісних орієнтацій, східноєвропейські країни розглядають ЄС, як і об'єднану Німеччину за жаданого партнера і визнають за вагомі чинники їх міжнародної політики. Проте перенесення ФРН у Співавторстві акцентів на «східний аспект» — це те, що відрізняє позицію Бонна у Європейській спільноті²². Присутність ФРН вже на початку 90-х років стала досить відчутою у цих країнах. На долю Німеччини в імпорті Польщі із держав Західної Європи припадає 60 %, Чехословаччині — 57, Болгарії — 52, Угорщині — 50 %²³.

Поки більшість країн Заходу визначала свої підходи до європейського Сходу, німці педантично вкладали гроші туди, де вони могли обернутися солідним прибутком. У Польщі Німеччина з 1991 р. виступає лідером іноземних інвесторів — на ФРН припадало близько 40 % загальної суми іноземних капіталовкладень. У Чехословаччині німецька частка сягала 60% (головним чином тому, що «Шкода» стала власністю «Фольксвагена»). Лише в Угорщині німецький вклад дещо поступався американському.

Чимало політиків, вчених і широкий загал запитують, а чи сприятливий за свою суть черговий німецький «похід на Схід», чи не принесе він зла? Г.Габриш — східноєвропейський експерт із віденського Інституту порівняльних економічних досліджень, наприклад, згоден з тим, що ФРН має ряд переваг над конкурентами стосовно впливу на Сході Європи. Але, як вважає він, не мають під собою підстав твердження про німецький гегемонізм, оскільки більша частина капіталовкладень надходить від малих або середнього рівня фірм.

У німецького капіталу відсутні расистські устремління, зроблені ж інвестиції підпорядковані діловим, а не політичним міркуванням. Німеччина вбачає своє завдання у стабілізації посткомуністичної Східної Європи. З іншого боку, політика ФРН міцно «заякорена» у Європейському співтоваристві²⁴.

Між тим, справжня небезпека загрожує Європі не внаслідок «надмірної підприємливості» німців, а навпаки. Це якраз той випадок, коли нація, що має найбільші потенції у благополучній частині Старого світу, повинна здійснити те, що без неї так і залишиться не зробленим. Саме ФРН зможе безпосередньо торкнутися хронічна нестабільність й смута у Східній Європі. Може піти під укіс оновлення у східних землях, якщо саме в Німеччину хліне потік біженців зі Сходу.

Зазначимо, що політика об'єднаної Німеччини щодо східноєвропейських країн визначалася нарощуванням відно-

син як на дво- так і багатосторонній основі. Взаємовідносини охоплюють економічну, культурну, гуманітарну й військово-політичну сфери. На нових договірних засадах розвиваються відносини ФРН з Чехословаччиною, Угорщиною та з Польщею. Після укладання Бонном договорів і особливо з Польщею — про спільний польсько-німецький кордон у 1990 р., а також Договору про добросусідство і дружнє співробітництво у 1991 р.²⁵ взаємодія ФРН із східноєвропейськими країнами набирає прискорення. У кінці 1991 р. біржі Польщі з участю майже 20 німецьких фірм мали спільний капітал понад 400 млн. марок. У четвертої частини спільних підприємств були партнери із ФРН, причому німецькі інвестори мають тут від 10 до 40 і більше відсотків уставного капіталу. Німецькі фірми: «Хенкель-КГ» інвестувала 16 млн. марок у польське підприємство в Ратіборі; «Бенкізер-АГ» — 8,1 млн. марок у польську фабрику «Полена» у Новому Дворі. В цілому із 70 іноземних фірм в 1991 р. серед найбільших інвесторів була кожна шоста німецька²⁶.

Істотними для розширення співробітництва ФРН і Польщі є не лише історичні традиції чи географічне положення, а й зміни у польській економіці. Зростання взаємодії засвідчується і широким колом угод та діяльністю їх спільної комісії з регіонального та прикордонного співробітництва. Своєрідним пробним проектом у стосунках ФРН із Східною Європою є створення особливої економічної зони німецько-польського співробітництва на кордоні Одер-Нейсе.

Характерною тенденцією двосторонніх відносин ФРН з країнами європейського Сходу є їх поглиблення і розширення. Чільне місце у державному курсі ФРН посідає підтримка соціально-економічних реформ і підготовка фахівців ринкового господарства країн молодої демократії.

На видному місці перебувають проблеми гуманітарного порядку і не на останньому — турбота про громадян німецького походження. Бонн зацікавлений у тому, щоб німці у країнах цього регіону знаходили вихід із ситуації, що склалася, не тільки у переселенні до Німеччини, а й могли б будувати своє майбутнє і майбутнє своїх дітей на землі, що стала їм рідною²⁷. На вирішення проблем німецькомовних груп населення спрямовані двосторонні угоди ФРН з відповідними країнами, діяльність УДА, філіалів Інституту Гете та інших установ.

Поряд з двосторонніми взаєминами ФРН підтримує багатосторонні зв'язки, намагається сприяти входженню постсоціалістичних країн на тих чи інших засадах до європейських структур. Бонн підтримав співробітництво країн молодої демократії з Радою Європи. У 1989 р. вони мали в цій організації спеціальний гостевий статус, а з 1990 і на початок 1992 р. повними членами Ради стали Угорщина, Чехословаччина,

Польща, Болгарія, Румунія і Албанія. Словенія та деякі інші отримали статус спеціально запрощених.

Зазначимо, що ФРН у питаннях входження постсоціалістичних країн до Європейських співтовариств віддає перевагу «перехідним» рішенням. Так, Бонн підтримав прохання урядів Угорщини, Польщі й Чехословаччини на укладення умов про асоціацію з ЄС. Спеціальна угода була підписана 16 грудня 1991 р., за якою цим країнам передбачені пільги у торгівлі і майбутній прийом до Співтовариства. Пізніше такий статус отримали Болгарія і Румунія.

Щоправда, перспектива інтеграції східноєвропейських держав у західні структури не така близька, як сподівалися раніше. Формування Європейського Союзу набагато підвищує «поріг» для тих, хто бажає вступити до ЄС. (Це стосується і пострадянських держав). У березні 1994 р. в штаб-квартирі ЄС було парафовано угоду про співробітництво з Україною, яка хоч і не надає останній статусу асоційованого членства, сприятиме розширенню взаємодії обох країн.

Один із перехідних варіантів — створення спеціальних структур «при» західних організаціях, які дозволяють вести діалог, консультації, не вважаючи східні держави повноправними членами. До таких структур відноситься, зокрема, Рада північно-атлантичного співробітництва (РПАС), створена у грудні 1991 р. Саме тоді в Брюсселі у штаб-квартирі НАТО керівники МЗС 16 країн цього блоку і 9 колег із 6 країн ОВД, що розвалився, та 3 республіки Балтії засновують РПАС28. (У березні 1992 р. до ньої були залучені країни СНД, дещо пізніше — Грузія і Албанія).

Аналогічні структури утворюються й при Західноєвропейському союзі, після спеціального рішення, прийнятого у листопаді 1991 р. Згодом ЗЄС запросив міністрів закордонних справ і оборони постсоціалістичних країн Європи на зустріч у Німеччині для обговорення майбутнього співробітництва. Тоді ж була досягнута домовленість про регулярне щорічне проведення таких зустрічей. У рамках ЗЄС за участю колишніх соціалістичних країн формується консультативний орган²⁹.

В загалі у західних структурах, політичних колах не припиняються дискусії з питань розширення співробітництва за рахунок країн молодої демократії та інших претендентів. Захід виявився не готовим генерувати свіжий динамізм Сходу³⁰. Так, ЄС не може визначитися, де будуть його майбутні кордони. Якщо Франція й Іспанія бажають відтягнути вступ східноєвропейських країн до Співтовариства (з різних причин), то ФРН і Великобританія (із різних міркувань) прихильні до нового розширення ЄС. Стратегічно важливим є підхід офіційного Бонна, який виклав колишній міністр закордонних справ Г.-Д. Геншер. Він наголошував, що швидкий

прийом країн молодої демократії до європейського клубу стабілізує їх у політичному плані. Адже у 80-ті роки Греція, Іспанія й Португалія були прийняті до ЄС на умовах заохочення за їх відмову від правих диктатур³¹.

Привабливою з точки зору багатьох східноєвропейських політиків була ідея поступового розширення сфери НАТО на Схід насамперед за рахунок Польщі, Угорщини і Чехословаччини. Такі плани, однаке, як з'ясувалося, дуже важко реалізувати, оскільки опір виявлявся з різних напрямків. Так, у Парижі не погоджувалися на це, бажаючи, щоб нарасолька НАТО прикривала Угорщину та ігнорувала Румунію. Туреччина перспектива членства Болгарії у Північноатлантичному блоці також не приваблювала. У США і Москві теж досить несхвалюють поставилися до цих пропозицій. Що ж стосується Бонна, то тут побоюються, що «розвавлений» НАТО означатиме кінець блоку взагалі.

Однак, у ФРН, НАТО враховують позицію Вашингтона і Москви. НАТО і Бонн скильні встановити тісніші стосунки з Росією. «Росія дуже важливий чинник міцної стабільноти в Європі. Ми доб'ємося стабільності лише спільно з Росією, — підкреслює міністр оборони ФРН Рює, — а не супроти неї. Росію неможливо відсторонити від європейського процесу»³².

Об'єднана Німеччина, як видно, стримано сприймає проблему поширення НАТО та його гарантій для східноєвропейських країн. У Бонні орієнтуються на позицію Вашингтона і враховують інтереси властителів Кремля. Одночасно завдяки підтримці ФРН, інших держав, НАТО встановив тісніші дипломатичні і воєнні зв'язки з східноєвропейськими країнами через посередництво Ради Північноатлантичного союзу, яка об'єднує нині понад 30 країн.

Таким чином, нова якість відносин ФРН на порозі 90-ріків характерна стосункам не лише з колишнім СРСР, а й з його східноєвропейськими партнерами — країнами постсоціалістичного простору. Конструктивність зовнішньополітичних підходів Бонна до цього кола держав і їх проблем не викликає сумніву. Об'єднана Німеччина виступає для східноєвропейських політиків привабливим і бажаним партнером, а для їх країн — вагомим інвестором. Політика ФРН спрямована на підтримку реформ у державах молодої демократії, залучення останніх на певних засадах до європейських співтовариств.

Конструктивізм Бонна дав могутній поштовх до радикального перегляду, а потім і відмови від міжнароднополітичних структур і концепцій, які лежали в основі біполярної системи і стратегічної стабільноті повоєнного устрою Європи за умови поділу його на сфери впливу наддержав. Досягши своєї мети, — об'єднання Німеччини, — ФРН зайняла вагоме місце у формуванні системи неконфронтаційних відносин між

Сходом і Заходом та поширенні інтеграційних процесів у загальноєвропейських рамках.

Об'єднання німецького народу було складовою частиною формування нової системи відносин у повоєнній Європі і дійовим чинником повнішого волевиявлення та соціально-політичного самовизначення народів континенту. Одночасно наголосимо важливість того, що і Радянський Союз активно сприяв завершенню холодної війни й вирішенню завдань подолання розколу Європи і Німеччини як логічних складових елементів глобальних процесів. Все це разом прискорило крах соціалістичного блоку і розпад СРСР, зробило незворотними рішучі зміни всієї системи міжнародних відносин. Надбанням історії стала ялтинсько-потсдамська система устрою в Європі, була підведена риска під повоєнною спохвою противорства Сходу і Заходу. Людство вступило у перехідний період, світ перестав бути біполярним.

Економічна потужність ФРН, її соціально-політичні досягнення, географічне розташування і відповідна політика, — «заякореність» у західноєвропейських структурах і «зверненість» до європейського Сходу — все це каталізатори нового мирного устрою на континенті. Для політичних і урядових кіл Бонна після досягнення єдності Німеччини є однозначною прихильністю до західно- (потім загально-) європейського, а не «германоцентричного будівництва Європи.

Дві частини — Схід і Захід — континенту ще досить відчутно відрізняються за рівнем стабільності, економічного і соціально-політичного розвитку. У майбутньому досягнення тут (західно-) європейського Союзу і невдачі у реформуванні країн Сходу, деструктивні процеси можуть привести до нового розколу Європи. Запобіганням такій перспективі є конструктивна стабілізуюча роль Німеччини на переломному етапі європейського розвитку.

Втім, важливо враховувати, що досягнення соціально-економічної єдності Німеччини виявилося обтяжливою справою. Багато політиків, як у самій ФРН, так і за її межами, вважають ймовірною головною проблемою не надто велику могутність Німеччини, економічні переваги її над сусідами, а можливу слабкість. Труднощі, обумовлені об'єднанням, відчутні і посилюють соціальну напруженість у суспільстві.

На наш погляд економічний патерналізм Німеччини у стосунках із східноєвропейськими молодими демократіями буде корисним не лише для цих країн, а й забезпечить економічну та соціальну рівновагу самим німцям. Такий розвиток подій сприятиме досягненню головної мети європейців — подоланню фактичного (і можливого майбутнього) розколу континенту.

ГЛАВА V. ПОЛІТИКА ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛКИ НІМЕЧЧИНИ щодо незалежної України

На межі 90-х років паралельно з процесом об'єднання німецького народу в одній державі та інтеграцією на заході континенту набирала сили дезінтеграція країн східного блоку і розпалася остання наддержава в Європі — СРСР. Саме на терені Радянського Союзу в 1991 р. поряд із іншими суверенними державами з'явилася незалежна Україна.

Вихід України (поряд із Росією та іншими державами) як самостійного суб'єкта на міжнародну арену, з одного боку, і досягнення єдності Німеччиною — з іншого, детерміновані різними чинниками.

Як зазначав відомий американський політолог З.Бжезинський, «незалежна Україна змінює всю геополітичну карту Європи». Появу держави Україна на політичній карті континенту він вважав однією з трьох найбільших геополітичних подій ХХ ст. «Перша подія — розпад у 1918 р. Австро-Угорської імперії. Друга — поділ Європи у 1945 р. на два блоки. Поява незалежної України може вважатись третьою подією, оскільки вона знаменує кінець імперської Росії»¹. Останнє значить більше, ніж кінець комуністичного СРСР.

Розпад Радянського Союзу та вихід на політичну арену нових незалежних держав перетворили процес «збирання Європи» у непросту справу. Однак, враховувати і використовувати об'єктивні чинники і те спільне, що об'єднує зміни останніх років, дуже важливо, бо всі вони є ланками ланцюга постконфронтаційних міжнародних відносин. З подоланням блокового протистояння по-новому повинні формуватися стосунки між нашими державами. З підписанням Україною на початку 1992 р. у столиці Фінляндії Гельсінського Заключного акту багатовікова боротьба українського народу за самовизначення і визнання іншими державами завершилася успіхом. Одночасно це стало початком нормальної діяльності України у європейських структурах як рівноправного партнера. Адже впродовж всього попереднього періоду Україна могла «дивитися в Європу» тільки через Москву.

Для досягнення Україною справжнього суверенітету їй необхідно набути консолідуючої спрямованості як держави, виробити виважену зовнішню політику, так і налагодити добре стосунки з надійними партнерами. Одним із найбажаніших партнерів у цей переломний момент є Федеративна Республіка Німеччини. Адже серед європейських країн вона посідає одне з перших місць за своєю економічною могутністю, виявляє відчутний вплив на рівень міжнародних відносин.

Об'єднана Німеччина, так само як і Україна, зацікавлена у розширенні обопільних зв'язків в усіх сферах: політичній,

економічній, науково-технічній тощо, виходячи не з політичних чи військових або ж гуманітарних міркувань. Зашкавленість ФРН у своїх східних сусідах, у тому числі й в Україні, первинна, бо ґрунтуються на економічних інтересах, на фундаментальній взаємної вигоді. Отже доцільним, на наш погляд, буде розглянути процес формування політико-правових засад взаємовідносин об'єднаної ФРН і незалежної України, зростання торгівельно-економічної співпраці та науково-технічного і гуманітарного співробітництва.

1. Формування політико-правових засад двосторонніх відносин

Як відзначалося, нинішня Європа у певному розумінні розпочала новий етап свого розвитку. Це, природно, стосується і двох держав — ФРН і України. Після стрімкого об'єднання Німеччина знову опинилася перед необхідністю визначення своєї національної долі. Україна також в черговий раз, і, будемо сподіватися, в останнє результативно розвбудовує свою державність. Вона переживає досить глибоку кризу і в складних цих умовах формує засади й позиції, які дозволили б їй зайняти чільне місце у сім'ї європейських народів.

Зруйнована колишня система міжнародних відносин вимагає по-новому будувати стосунки між суб'єктами європейського і світового співтовариства. Попередня практика нерівноправного, показного партнерства або обмеженого суверенітету не може повторюватись. Для незалежної України нагальними є завдання налагодження принципово нових двосторонніх і багатосторонніх відносин¹.

Зазначимо, що виникнення у центрі Європи нової держави з 52-мільйонним населенням, могутнім індустріально-аграрним потенціалом і успакованою від СРСР ядерною зброєю серйозно непокоїло європейське і світове співтовариство і в їх числі ФРН². Ось чому перші миролюбиві кроки зовнішньополітичного курсу України одержали широку міжнародну підтримку. Показово швидко пройшов процес визнання державної незалежності України. Так, понад 70 держав офіційно зробили це менш ніж за місяць після її проголошення, і серед них Німеччина, Польща і Росія. Протягом першого року більше 130 країн світу визнали державну самостійність України³.

У порівнянні з іншими західними державами ФРН почала приділяти Україні значно більше уваги ще тоді, коли на офіційному рівні про її державну незалежність навіть не йшлося. У 1989 р. Бонн був першим представником Заходу, який відкрив своє Генеральне консульство у Києві. Після проголошення незалежності України першим серед офіційних зарубіжних осіб, які відвідали нашу державу, був тогочасний

віце-канцлер, міністр закордонних справ ФРН Г.-Д.Геншер (жовтень 1991 р.). Першим західним посольством в Україні також стало посольство об'єднаної Німеччини. Це було свідченням відповідної зацікавленості офіційного Бонна у налагодженні двосторонніх відносин.

Однак, стосунки об'єднаної ФРН з незалежною Україною у перші півтора роки не можна назвати інтенсивними і динамічними щодо створення політико-правових зasad. Протягом першого року незалежності Україна уклала двосторонні договори про співробітництво з Польщею і Францією, про розвиток торговельно-економічних відносин з Австрією та Фінляндією. На наш погляд, двом державам — ФРН і Україні — не вдалося уникнути психологічних труднощів, подолати стримуючі чинники у формуванні договірних основ взаємовідносин.

Після розпаду Радянського Союзу і утворення на його теренах незалежних держав ситуація в Європі значно змінилася. Джерелом стабільності у період лавиноподібних зрушень стала об'єднана Німеччина. Провідна роль в СНД Росії і України як найбільших країн цього регіону, зацікавленість всієї Європи в тому, щоб не допустити «балканізації» ситуації на одній шостій частині земної суші, обумовлюють важливість їх взаємовідносин і стосунків кожної з них із європейським сусідом — ФРН. Колишня ставка Бонна на Горбачова дещо ускладнила відносини Російської Федерації та ФРН. Але започаткований наприкінці 1992 р. діалог на найвищому рівні між Бонном і Москвою засвідчив, що стосунки двох держав розвиваються. Проведена інвентаризація договірної спадщини, укладено чимало нових угод з конкретних питань та договорів про співробітництво у різних сферах⁴.

Все ж німецько-українські взаємини не набули відповідного значення. Об'єднана Німеччина серед інших країн Заходу певний час розглядала вирішення європейських проблем, а також формування відносин з СНД, в тому числі й з Україною, через призму взаємин з Москвою. Це пояснювалося багатьма причинами⁵:

- 1) урядові кода Бонна після подолання розколу німецького народу до останньої можливості орієнтувалися на М.Горбачова, прихильників новоогардовського процесу;
- 2) зацікавленість у формуванні нових взаємин не завжди підкріплювалась конкретними кроками як з боку Києва, так і Бонна;
- 3) у політиці України була двозначність стосовно відносин з Росією (у рамках СНД), а також непередбачуваність і боротьба політичної еліти навколо проблем ядерної зброї, успадкованої від СРСР;
- 4) інформаційна ізоляція України, однобоке висвітлення її позицій та подій російськими засобами інформації;

5) Україні як молодому суб'єкту міжнародних відносин необхіден був період (певне, що не такий довгий) для визначення тенденцій у процесі державотворення, прояснення зовнішньополітичних пріоритетів.

В урядових колах ФРН, як зазначав політолог Х. Тіммерманн, зважали на те, що Росія була спадкоємницею СРСР, що вона проголошувала прозахідні орієнтири зовнішньої політики⁶. Існування проблем у процесі формування українського напрямку європейської політики Бонна, як підкреслював дослідник О. Діль, було пов'язане «міжнародним значенням українсько-російських відносин цих двох найбільших пострадянських держав, інсуванням небезпеки ядерної ескалації, ймовірністю конфлікту і ускладненням європейської безпеки»⁷.

Формування нового ставлення до України політичних кіл і широкого загалу в Німеччині сприяли конкретні кроки української дипломатії, подолання інформаційної ізоляції. Близька до урядових кіл ФРН газета «Вельт» у червні 1993 р. зазначила, що Україна лише зовсім недавно почала визнаватися іншими країнами як суб'єкт міжнародної політики. До цього часу з нею поводилися як з об'єктом їхній політики. Захід, схиляючись до такої тактики, більше пікавився запитами і проблемами Росії. Це хибна орієнтація, без сумніву, посилювала політичний опір Києва вимогам відмовитись від ядерних систем успадкованих від СРСР8.

Наприкінці 1992 – на початку 1993 рр. урядові кола ФРН остаточно визначилися щодо помилковості орієнтації на Росію і необхідності розглядати відносини з Україною як самостійний і окремий напрямок німецької зовнішньої політики. У Бонні дійшли висновку, що без суверенної України неможливо зберегти той стан речей, який склався у Європі після об'єднання Німеччини, розвалу ОВД, а потім і СРСР. Саме тому «Захід має докладати зусиль для підтримки позитивних перетворень у Східній Європі і серед них стабільності та можливостей безпеки становлення Української держави»⁹.

Врахування об'єктивного стану перехідного періоду, нових геополітичних реальностей Бонном і Києвом спонукало урядові кола обох держав до позитивних зрушень у формуванні політико-правових зasad двосторонніх відносин. У першій половині 1993 р. гору взяли конструктивність і повне врахування об'єктивних реальностей та інтересів двох держав. Зрушення у відносинах свідчать про надання високого договірно-правового статусу взаємовідносинам: підписане широке коло важливих угод, відбувся обмін візитами високих урядових та парламентських делегацій¹⁰. Так, до України з візитом прибули — у лютому віце-канцлер, міністр закордонних справ К.Кінкель; у червні — канцлер Г.Коль на чолі представницької делегації; у серпні — міністр оборони Ф.Рюе. У 1993 р. Німеччину відвідали

прем'єр-міністр України, міністри та депутати Верховної Ради. Плідний політичний діалог продовжувався на найвищому рівні. Під час державного візиту Г.Коля до Києва його супроводжували федеральні міністри: господарства — доктор Г.Рексродт, транспорту — М.Віссман, охорони навколошнього середовища, природи та реакторної безпеки — професор К.Тепфер, наукових досліджень та технологій — доктор П.Крюгер, а також група ділових та фінансових кіл ФРН. Відбулися інтенсивні переговори та зустрічі Г.Коля з президентом України Л.Кравчуком, прем'єр-міністром Л.Кучмою, головою Верховної Ради І.Плющем, а також переговори у відповідних міністерствах і відомствах країни¹¹.

Якісно новий рівень і політико-правову базу двосторонніх відносин знаменують підписані у ході візиту Спільна Декларація про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччиною, Договір між двома державами про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки, а також інші угоди між урядами України і ФРН¹².

Важливо враховувати, що об'єднана Німеччина розгортала відносини з Україною, як і з іншими країнами пострадянського простору, не на голому місці, а спираючись на історичні зв'язки, на ту базу взаємин міст і регіонів, які існували раніше¹³. Так, ще за часів існування СРСР, Україну, її області і міста пов'язували партнерські відносини з округами НДР і ФРН: Київ і Київська область — з Лейпцизьким округом НДР; Донецька область з Магдебурзьким округом НДР, Київ — з Мюнхеном, Донецьк — з Бохумом, Запоріжжя — з Оберхаузеном, Полтава — з Фільдерштадтом, Ужгород — з Вюрцбургом ФРН.

Тому у Спільній Декларації наголошується на багатовікових культурних, економічних, наукових та людських зв'язках, тривалого плідного співробітництва та на існуванні взаємовигідного обміну між двома народами. Пам'ятаючи зловісні сторінки недавньої європейської історії, сторони погоджуються з необхідністю якомога тіснішої співпраці для своїх народів і **тим самим** зміцнення миру в Європі і у всьому світі¹⁴.

Обидві сторони підкреслювали, що впевнені у необхідності будівництва нової, об'єднаної на основі спільних цінностей Європи і перетворення її на континент миру, безпеки і співробітництва. Дві країни виступають з твердими намірами будувати взаємовідносини на обов'язковій міжнародно-правовій основі, керуючись при цьому принципами рівності, недискримінації і взаємної вигоди.

Оцінюючи Декларацію, президент України підкреслював, що її підписання визначає «новий етап у розвитку між Україною

і Німеччиною», надає «нової якості українсько-німецькому співробітництву», створює належну договірно-правову базу для зміцнення нашого співробітництва у політичній, економічній та культурній сферах¹⁵.

Вагомим підтвердженням формування якісно нового договірного етапу німецько-українських двосторонніх відносин і одночасно відбиттям цього процесу слугує підписаний у ході офіційного візиту до Києва у червні 1993 р. урядової делегації на чолі з Г. Колем Договір між Україною і ФРН про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки. У ньому підкреслюється, що договірні сторони сприятимуть торгівлі та співробітництву між підприємствами і організаціями обох держав шляхом належних заходів на основі відповідного національного законодавства і відповідно до міжнародних зобов'язань. Сторони надаватимуть гарантії для експертних кредитів на можливо сприятливих умовах, дотримуючись відповідного національного і міжнародного права. При цьому враховуватиметься взаємозв'язок між експортними гарантіями і економічними та фінансовими потенціалами відповідної сторони¹⁶.

Федеративна Республіка і Україна підтвердили свою згоду про співробітництво у рамках міжнародних фінансових організацій, включаючи Європейський банк реконструкції та розвитку. Сторони підтвердили, що будуть створювати правові і матеріальні передумови для забезпечення безперешкодних контактів між підприємствами і організаціями обох держав. Сам договір про широкомасштабне співробітництво посилається на чотири угоди, підписані раніше або в ході візиту. Договір розрахований на десять років, потім він автоматично продовжується на кожні п'ять років, якщо жодна із сторін не зробить письмової заяви про його денонсацію. З набуттям чинності цього Договору втрачають чинність у відносинах між Україною і ФРН домовленості за Договором між СРСР і ФРН про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки від 9 листопада 1990 р. Тобто у цьому відношенні Договір між Україною і Німеччиною виявляє наступність і послідовність стосовно попередньої практики співробітництва.

Таким чином, поряд з договірними відносинами з іншими державами під взаємовідносини незалежної України і об'єднаної Німеччини в результаті наполегливої роботи урядів, дипломатії обох країн була закладена відповідна політико-правова база. Україна і ФРН як повноправні суб'єкти міжнародних відносин, не на шкоду іншим країнам, зобов'язалися нарощувати потенціал співробітництва двох наших держав.

У світлі сказаного вище показовою є оцінка німецької сторони візиту делегації ФРН до Києва 9-10 червня 1993 р. на

прес-конференції по завершенню візиту з українськими та зарубіжними журналістами Г.Коль підкреслив: «Метою моєї сюди (до Києва — А.К.) поїздки — була насамперед демонстрація рівня відносин між Німеччиною і незалежною Україною». Федеральний канцлер наголосив саме на «демонстрації» рівня відносин, а другою метою, за його словами, було «спростування твердження» того, що Німеччина і канцлер «цікавляться лише Москвою і Росією». Це на так, ФРН хоче розвивати добре і дружні відносини з обома партнерами — з Росією, і з Україною. Політики Бонна не ставлять питання «або-або». «Ми, — сказав Коль, — маємо давні історичні традиції і досвід, і повинні будувати подальші відносини лише на засадах давніх позитивних традицій, це є найраціональнішим підходом»¹⁷.

Зазначимо, що в ході візиту офіційної делегації ФРН на чолі з Г.Колем до Києва були підписані 10 угод і домовленостей, які становлять 43,4 % від усього обсягу українсько-німецьких міждержавних угод, підписаних до початку 1994 р. окрім вказаних вище, назовемо такі угоди: між урядами України та ФРН з питань, що становлять взаємний інтерес у зв'язку з ядерно-технічною безпекою і радіаційним захистом; про співробітництво в галузі повітряного, автомобільного сполучення і морського судноплавства; про співробітництво у галузі охорони навколошнього середовища; а також Спільна заява державного комітету України з питань науки і технологій та федерального міністерства наукових досліджень і технологій ФРН про науково-технічні відносини¹⁸.

Німецькі засоби масової інформації, висвітлюючи хід візиту, коментували його результати. Зокрема, відзначалося, що канцлер ФРН підкреслював свою готовність зробити все можливе для найшвидшого перетворення в життя підписаної в Києві ним і президентом України Спільної Декларації про основи двосторонніх відносин. Тим самим наголошувалось, що Україна ставиться в один ряд зі східноєвропейськими державами, з якими ФРН підтримує договірні відносини.

Коментатори костатували: Бонн виступає за як

Коль стверджує, що з Україною Німеччина буде відносини на давніх і позитивних традиціях

найскоріше вирішення проблеми ядерної зброї, що залишається на території України; посилалися на Г.Коля, який говорив, що він із задоволенням сприйняв обіцянку уряду в Києві домогтися швидкої ратифікації українським парламентом Договору про СНО; підкреслювали, що як відповідь канцлер висловив готовність виступити на черговій сесії Європейської ради на рівні голів держав і урядів і на токійській зустрічі країн «вкликої сімки» за ширше відкриття східноєвропейських ринків для українських товарів¹⁹.

Бонн і Київ, зазначала близька до урядових кіл газета «Вельт», бажають «надати традиційно дружнім відносинам нову якість», що повністю відповідає обопільним інтересам двох країн. З однієї сторони, Німеччина для України є свого роду ідеальним партнером, а з іншої — логіка політичного і економічного розвитку, як і історичне минуле, змушують Бонн скористатися цим капіталом довіри.

Інші засоби масової інформації після візиту до Києва німецької урядової делегації відзначали занепокоєність ФРН ядерним потенціалом України, «Непоступливість Києва під час переговорів з Росією з цих проблем посилює роздратування у Бонні»; «Г.Коля цікавило питання, коли Київ ратифікує Договір про СНО». І хоч чіткої відповіді немає на ці проблеми і після візиту голови уряду ФРН, засоби масової інформації відзначали, що підстав для паніки немає. Газета «Боннер рундшау», підкреслювала: «Президент Л.Кравчук дав тверду обіцянку, що Україна домагатиметься стати без'ядерною державою. Зі свого боку, канцлер Г.Коль порадив прискорити ратифікацію і пообіцяв у відповідь на це посилити економічне співробітництво». Редакція газети коментувала, що така постановка питання означає завуальоване в дружні слова попередження київському керівництву, яке, враховуючи досить складну ситуацію в економіці України, повинно вплинути на націоналістично настроєних депутатів парламенту²⁰.

Варто зазначити, що політичні оглядачі ФРН звернули увагу й на те, що на відміну від візиту в Москву наприкінці 1992 р. Г.Коль уникав висловлювань у Києві з фінансових проблем, хоч, на їх думку, ця обставина не повинна гальмувати розвиток економічного співробітництва, якого бажають дві держави. Головне, щоб виконувалися взяті зобов'язання, що виходять з угод з німецькими фірмами.

Звичайно, що такий підхід і оцінка мають рацію. Адже Федеративна Республіка Німеччина — правова держава з розвинутими ринковими відносинами. Для незалежної України це лишається ще метою і засобом подолання кризового стану, в якому опинилася наша держава. Тому здійснення глибоких економічних реформ, реального переходу до ринкових відносин і формування відповідної ринкової інфраструктури відповідає

нагальним потребам економічного розвитку України. З другого боку, це буде складовою частиною формування необхідних правових засад для нарощування економічного співробітництва німецьких фірм з нашими вітчизняними партнерами.

Формуванню відповідної правової бази співробітництва підпорядкований законотворчий процес молодої держави. Серед найважливіших документів економічного напрямку, які були прийняті Верховною Радою України протягом останнього часу, слід назвати Закон про підприємництво, комплекс законів про регулювання податкових відносин, митну справу і таке інше.

Виняткове значення у цьому контексті має Закон про зовнішньоекономічну діяльність. Він забезпечує правове регулювання усіх видів зовнішньоекономічної діяльності в Україні, включаючи зовнішню торгівлю, економічне і науково-технічне співробітництво, спеціалізацію і кооперування в галузі виробництва, фінансові кооперації тощо. Цей закон закріплює принципи свободи зовнішньої торгівлі, юридичної рівності і недискримінації суб'єктів підприємництва, в тому числі іноземних, та їх однаковий правовий захист²¹.

Далішого розвитку ці ідеї набули у Законі про іноземні інвестиції. Закон надає закордонним інвесторам солідні гарантії недоторканості капіталів, свободи розпорядження ними, вільного використання доходів. Передбачено спрощену процедуру реєстрації закордонних інвесторів і широку систему пільг, включаючи пільги податкового характеру²².

Необхідною предумовою на шляху інтенсифікації економічного і культурного співробітництва організацій, фірм, установ мало укладення угод між Україною і ФРН про співробітництво у галузі поштового та електронного зв'язку; про необмежену свободу пересування; про сприяння здійсненню та взаємний захист інвестицій; про співробітництво у підготовці та підвищенні кваліфікації фахівців та керівних кадрів у галузі економіки і державних органів управління економікою; про культурне співробітництво та ін.²³.

Аналізуючи процес формування нових політико-правових засад взаємовідносин об'єднаної Німеччини і незалежної України, слід підкреслити таке. Певна затримка на старті формування відносин могла б бути цілком виправданою, якби йшла лише на користь якості підготовки наступних документів, сприяла уникненню помилок. Проте стан справ не свідчить про бездоганність цього процесу. Так, із усіх підписаних домовленостей на кожну четверту угоду станом на 1 березня 1994 р. відсутня нотифікація з боку німецької сторони. Угода і протокол про Угоду щодо сприяння та взаємний захист інвестицій обопільно не ратифіковані. З цього кола питань застосовується положення Договору між СРСР та ФРН про сприяння та взаємний захист інвестицій від 13 червня 1989 р.

Звичайно, кризові явища в уряді України, непослідовність законодавства, тупцювання на місці з питань роздержавлення і приватизації, гіперінфляція та інші чинники відбуваються безпосередньо на рівні україно-німецького співробітництва, динаміці залучення німецьких (як, власне, інших) інвестицій до української економіки. На жаль, сьогодні стан справ такий, що інвестиції в нашу економіку занадто ризиковани, добротної програми реформ не розроблено, економічний спад поки що не вдається зупинити. Дивним, з наших міркувань, є те положення, що Спільна декларація, договори і угоди, укладені між Україною і Німеччиною, не публікуються в пресі, часописах республіки. Це аж ніяк не вкладається в тезу про те, за словами колишнього міністра закордонних справ А. Зленко, — що «Україна проводить відкриту політику»²⁴.

Принципово важливим стало затвердження Верховною Радою України «Основних напрямків зовнішньої політики України»²⁵. Список основоположних документів про зовнішньополітичні засади молодої української держави поповнився таким необхідним документом. У липні 1993 р. парламент країни схвалив цей документ, який визначає базові національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики, містить головні положення, на яких ґрунтуються зовнішньополітична діяльність нашої держави.

Засади, на яких Україна реалізує свою зовнішню політику, ґрунтуються на дотриманні загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, статуту ООН, Гельсінського заключного акту, Паризької хартії для нової Європи та інших документів НБСЄ. Україна здійснює відкриту зовнішню політику і прагне до співробітництва з усіма заинтересованими партнерами, уникнути залежності від окремих держав чи груп держав. Україна, як наголошується у документі, розбудовує свої відносини з іншими державами та міжнародними організаціями на основі принципів добровільності, взаємоповаги, рівноправності, взаємовигоди, невтручання у внутрішні справи інших країн²⁶.

Розширення стосунків із західноєвропейськими державами, як зазначено у Основних напрямах, створить умови для відновлення давніх політичних, економічних, культурних та духовних зв'язків України з європейською цивілізацією, для прискорення демократизації, проведення ринкових реформ та оздоровлення національної економіки. Таке співробітництво стане надійним підмурком для розширення участі України в європейських структурах та майбутнього інтегрування її господарства до загальноєвропейського і світового простору.

Саме в такому контексті особливу вагу набирають відносини України з Німеччиною, співробітництво розширюватиме смугу стабільності навколо України. Проте головна причина наших

теперішніх і майбутніх проблем у зовнішньополітичних і економічних стосунках криється у власному розвитку української економіки, внутрішнього життя. І як би ми не закликали Німеччину, інші країни до економічного співробітництва, зрозуміло, що таке співробітництво має бути взаємовигідним, а українська економіки привабливою для інших країн. У цьому криється всі секрети успіхів подальшої і, головне, взаємовигідної, прибуткової співпраці України з Німеччиною. Цей шлях дасть можливість взяти найвищий шабель і укласти міждержавний повномасштабний договір про дружбу й співробітництво між об'єднаною Німеччиною і незалежною Україною. Такий договір понад усе потрібен Україні, хоч вигоди будуть обопільними.

2. Торговельно-економічна взаємодія ФРН і України

Помітні позитивні зрушенння у ставленні об'єднаної Німеччини до незалежної України, які вилилися у формування нових політико-правових міждержавних відносин, відповідно сприяли розвиткові торговельно-економічних стосунків. Німецька статистика почала враховувати торгівлю з окремими країнами СНД, у тому числі з Україною, тільки з травня 1992 р. Тому повних даних про результати обмінів між ФРН і Україною за весь 1992 р. бракує¹. За оцінкою посольства ФРН, обсяг торгівлі між Україною і Німеччиною становив у 1992 р. близько 2 млрд. марок з пасивом для України близько 1,1-1,2 млрд. марок.

Обсяг торгівлі між Україною і ФРН у 1993 р. дещо зменшився порівняно з 1992 р. і становив близько 1,8 млрд. марок, в тому числі експорт з України – 380 млн. і імпорт із ФРН 1,45 млрд. марок².

Як на наш погляд, то експорт України до ФРН у 1992-1993 рр. за загальним обсягом можна порівняти, певне, з експортом невеликої країни, що розвивається, але за своєю товарною структурою він подібний до експорту високорозвинутих держав. В українському експорті до ФРН переважають готові промислові вироби. За 1993 р. їх частка сягнула понад 50%. Серед готових промислових виробів виділяються дві групи товарів – машинобудівне устаткування і одяг.

При скороченні українського експорту в Німеччину імпорт України з ФРН збільшився. За оцінками посольства ФРН, у 1993 р. він перевищив показник 1992 р. на 45-50 %, хоч змін у його структурі не відбулося. Як і в 1992 р., імпорт України з ФРН представляє практично дві основні групи товарів: продовольчих і широкого вжитку. Разом на них припадає близько 90 % українського імпорту.

Політико-правові засади, підписані відповідні договори та угоди про співробітництво ФРН з Україною позитивно

відбиваються на розвитку торгово-економічних відносин. Федеральний уряд з квітня 1993 р. взяв на себе кредитні гарантії щодо торгівлі з Україною в обсязі 1,774 млрд. марок (так звані кредитні гарантії фірми «Гермес»). Понад це було надано ще гарантій кредитних інвестицій на 33 млн. марок³.

Однак потрібно зважити на те, що становлення економічних, торгових зв'язків між нашими державами відбувається у складних умовах стагнації внутрішньої кон'юнктури в Німеччині, особливо у її західних землях, та всеосяжної кризи господарства України. Тому для налагодження ефективних комерційних і виробничих зв'язків між фірмами і установами, підприємствами і підприємцями має величезне значення створення сприятливих умов для їх взаємного співробітництва. Саме на це звертають увагу провідні науковці інституту світового господарства університету м. Кіль М.Фішер, Й.-В.Кремер, П.Трап та ін.⁴

З огляду на економічний розвиток Німеччини, її місця серед країн Західу торгово-економічні відносини з нею для України мають пріоритетне значення. Саме тому для координації економічних зв'язків у березні 1992 р. була створена міжурядова українсько-німецька Рада співробітництва. Її співголовою від України з березня 1993 р. став міністр економіки Р.Шпек. У перший рік роботи попри всі сподівання комісія не спромоглася виконати всі покладені на неї функції та завдання⁵. Перші кроки нового керівництва Ради спрямовані на активізацію і якомога ефективніше використання наявного потенціалу правової бази двостороннього економічного співробітництва. Але для української сторони це позначається не тільки на обмеженості валютних коштів, а й на досвіді більшості учасників зовнішньоекономічних зв'язків. Українські комерційні структури у Німеччині майже відсутні, бракує обізнаності і системного вивчення умов німецького ринку з боку виробників України.

Усвідомлюючи такий стан речей, у міждержавному Договорі про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки підкреслюється необхідність створення як правових, так і матеріальних передумов для забезпечення безперешкодних контактів між підприємствами і організаціями обох держав. У Договорі, зокрема, передбачалося відкриття Бюро представника німецької економіки в Україні та відповідної української організації в Німеччині. Сторони заявили про свою готовність всеебічно сприяти їх діяльності, вони також виступили за тісне співробітництво статистичних відомств і за необхідний обмін актуальною економічною та діловою інформацією.

Формуючи договірно-правову базу, ФРН і Україна зафіксували право на вільний вибір форм економічного співробітництва. У межах своїх можливостей Бонн і Київ

зобов'язалися вживати відповідні заходи сприяння з метою диверсифікації якісного уdosконалення взаємного товарообігу. Сюди відноситься сприяння участі у ярмарках, виставках, проведенні семінарів і т.д. Відповідно до чинного законодавства кожної країни не підлягають ніяким обмеженням на території партнера спільне виробництво, спеціалізація, ліцензійні угоди, а також інші форми капіталовкладень.

Особливий напрямок співробітництва Україна – Баварія, партнерські зв'язки 17 пар міст-побратимів⁷. Серед них: відносини між Нюрнбергом і Харковом, Пуллахом і Барішевкою, Регенбургом і Одессою тощо. Баварський уряд Україна у 1990р., поглиблюючи свої відносини, створили спільні комісії з питань співробітництва у галузі сільського господарства, охорони здоров'я, навколошнього середовища, юстиції, культури. Основні напрями співпраці визначає Посійна українсько-баварська робоча комісія. За участю баварських підприємців вже в середині 1993 р. діяло понад 10 спільних українсько-німецьких підприємств⁸.

Незважаючи на складну ситуацію в економіці України, уряд і ділові кола Німеччини виявляють виразну зацікавленість до економічного співробітництва, до наповнення підписаних угод необхідними, конкретними справами. Про це свідчать відкриті у м. Києві на початку 1994 р. представництва 4 німецьких банків, Бюро представника німецької економіки, а також представництво Бюро товариства зовнішньої торгівлі й інформації.

Зазначимо, що першим із банків Європи, який відкрив на Україні своє представництво незабаром після оголошення Декларації про незалежність України, був другий за величиною в об'єднаній Німеччині комерційний «Дрезден-банк» із Франкфурта-на-Майні. Звичайно, цьому передувало досить детальне вивчення можливостей вкладання капіталів в економіку України. У 1992 р. «Дрезден-банк» уклав угоду з експортно-імпортним банком України про надання кредиту в обсязі 1 млрд. марок. Ділери «Дрезден-банку» сподіваються тепер на вагомий прибуток і небезпідставно⁹. За словами В. Вальтера – відповідального у правлінні банку за операції зі Східною Європою, який у серпні 1993 р. спеціально перебував у Києві, щоб отримати інформацію з первих рук, – прибутковому підходу сприяє система вивчення проектів та контролю за виконанням контрактів. Фахівці «Дрезден-банку» і Укрексімбанку вивчають пріоритетність запропонованого напрямку виробництва для економіки України. У подальшому проект проходить затвердження і разом з пропозиціями направляється федеральному уряду. Лише потім через Укрексімбанк підприємству пропонуються кредити. При цьому також обов'язковими стають урядові гарантії. Правління

«Дрезден-банку» виходить з того, що величина, як і сам кредит, від статусу замовника, форм власності не залежать. Важливіший сам проект і реальність гарантій повернення грошей¹⁰.

Відзначимо, що за домовленістю між урядами України і Німеччини у 1992 р. були підписані угоди між Укрексімбанком як фінансовим агентом уряду України та консорціумом банків ФРН «АКА» на суму 1,0 млрд. марок, а також Укрексімбанком та державним інвестиційним банком «КФВ». Ці кредитні угоди фінансують експорт з ФРН в Україну: устаткування, обладнання, технології, медикаментів тощо.

Взагалі у 1992/93 р. в Україні було започатковано з участю фірм, установ і підприємців об'єднаної Німеччини 40 проектів. Їх загальний обсяг фінансування перевищить 8,3 млрд. німецьких марок¹¹. За даними відділу іноземних інвестицій міністерства економіки України, найвідчутніше співробітничали з нашою країною інвестори з Німеччини, далі Італії і з відривом — Франції, Англії, Туреччини. Серед фірм, з якими українські підприємства уклали контракти і одержали гарантії Кабінету міністрів України під наданий кредит, слід відзначити фірми, які виробляють: «Вемекс» — устаткування для верстатобудівних заводів; «Сіменс» — медичне обладнання, устаткування для міжнародної телефонної мережі; «СКЕТ» — обладнання, реконструкція заводів; «Аскотек Аналігенбау ГМЕХ Дрезден» — обладнання для підприємств харчової промисловості; «Бізон-Верке» і «Бабкох-БСА» — устаткування для лісової та деревообробної промисловості.

Україна зацікавлена у продовженні співробітництва, в розвитку і спрямуванні іноземних інвестицій у металургійну промисловість з такими фірмами, як «Шиман», «Маннесман», «Інтекплан», «Зундгвіч», у розвитку автомобілебудування, автосервісу — «Баркас», «Мерседес», Шеннер». Велика потреба в розвитку невеликих підприємств з виробництва будівельних матеріалів: цегли, облицювальної плитки, легких бетонів, пластмасових виробів, продуктів харчування, у тому числі дитячого¹².

Отже, німецький капітал надходить в Україну. Його тут приваблює певна стабільність, відносна соціальна злагода, особливо порівняно з іншими районами пострадянського простору. Неабияке значення має наявність досить розвинутої промислової інфраструктури і кваліфікованих кадрів, а також місткий внутрішній ринок, куди Німеччина могла б збувати продукцію, особливо підприємств нових федеральних земель, пов'язаних з відповідними українськими галузями, давніми, ще за часів РЕВ укладеними контрактами.

Враховуючи стан справ на Україні і виявляючи свою зацікавленість у розширенні співробітництва, уряд ФРН

особливу увагу приділяє допомозі у сфері консультацій з економічних питань. Про даний напрям співпраці йшлося й під час зустрічей у верхах у Києві 9-10 червня 1993 р. Ще до початку візиту Г.Коля до Києва, тут у травні місяці був відкритий при посольстві Німеччини координаційний центр для здійснення двосторонніх консультаційних заходів з боку німецької кредитної установи реконструкції. У 1992-1993 рр. на консультації з економічних питань було витрачено близько 25 млн. марок. Це консультаційні заходи, заходи щодо підготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів та керівних кадрів у таких сферах, як економічні реформи, менеджмент, сільське господарство, управління, захист навколишнього середовища, безпека ядерних реакторів та професійна освіта.

Виконуючи зобов'язання договору про широкомасштабне співробітництво, а також виявляючи готовність передати Україні досвід, накопичений під час переходу планового господарства до ринкової економіки в нових землях Німеччини, Бонн вважав за потрібне Координаційний центр при посольстві ФРН у Києві перетворити в Бюро координації всієї німецької технічної допомоги, значно підняти його статус. Уряд Німеччини надав Бюро мандат для координації всієї технічної допомоги, яка надходить в Україну, — від самого федерального уряду, від федеральних земель, а також від інших установ і фондів. Очолив Бюро представник кредитної установи реконструкції К.Брюммер. Він, як і в цілому Бюро, формує проекти, оцінює можливість фінансування Бонном, у подальшому контролює ті з них, які отримують підтримку¹³.

Галузі, в які надходить допомога Німеччини, такі: консультивна діяльність у сфері економіки і права як на державному, так і на регіональному рівнях; створення двоступеневої банківської системи — центральний емісійний банк і комерційні банки; демонополізація і приватизація, створення малих і середніх приватних підприємств з використанням досвіду екс-НДР.

Слід зазначити, що ще раніше банкіри Німеччини створили при Національному банку України робочу групу експертів, які, маючи досвід перетворень колишньої НДР, передавали його нашим банкірам. Сьогодні консультанти «Дрезден-банку», що очолюють цю роботу під патронажем ЄС, консультиують реформування національної банківської системи і завершують розробку каталога відповідних рекомендацій. Поряд з цим забезпечується стажування українських банкірів у Німеччині, зміцнюється співробітництво з більш як 30 банками України.

Важливо підкреслити, що питання надання технічної допомоги Україні посідають чільне місце у підходах урядових і ділових кіл ФРН. Так, до Києва в жовтні 1993 р. приїздив Уповноважений уряду Німеччини у справах надання технічної

допомоги країнам Східної Європи В.Кіттель. З цих питань у нього були зустрічі з президентом, головою Верховної Ради України. Крім навчання з проблем ринкових реформ, українські підприємці запрошуються на торгово-економічні ярмарки у Лейпцигу і Ганновері. На останній вперше у березні 1993 р. були представлені близько 100 підприємств України. Відповідно і німецькі партнери беруть участь у міжнародних виставках, які проводить Київський, всеукраїнський центр виставок і ярмарків¹⁴.

Аналізуючи стан справ у розвитку економічного співробітництва, його нових форм поміж Україною і ФРН, слід відзначити позитивну тенденцію зростання саме ефективних форм співпраці. Підтвердженням цього може слугувати стрімке зростання кількості спільних підприємств. Так, якщо на початку 1993 р. число спільних підприємств з участю німецьких підприємців, капіталу ФРН становило 120, то на початок 1994 р. їх було понад 320. Найбільша кількість підприємств знаходитьться у м.Киеві, в Одеській, Львівській, Дніпропетровській, Донецькій областях. Про це наголошувалось, зокрема на конференції українсько-німецького товариства ділових кіл 15.

Привертає до себе увагу діяльність таких спільних підприємств, як «Біла Мода» в Одеській області, «Донкавамет», «КНОМінк» — в Донецькій області, «Укргермет» — у Харківській, «Австра» — у Київській області 16. Так, «Біла Мода» експортує до Німеччини фосфати добрива, імпортує м'ясо, ковбаси, шоколад, косметичні препарати, гумові вироби, вироби із шкіри, хутро, хутряні вироби, одяг, взуття, кондиціонери, пральні та швейні машини.

«Донкавамет» реалізує на внутрішньому ринку мідь рафіновану, алюміній необрблений, цинк необрблений. Експортує в Італію, Польшу, Німеччину рафіновану мідь, а імпортує з Польщі одяг, взуття, штори, з Німеччини — телевізори, легкові автомобілі, вантажні автомобілі, причепи та напівпричепи.

Зростає також і кількість представництв фірм, організацій та установ ФРН, відкритих на Україні. Якщо у 1989 р. в нашій країні працювали представництва лише 5 фірм НДР і жодної з ФРН, то на початок 1994 р. діяло понад 100 представництв. Серед них і дочірнє підприємство німецької фірми «Бош», що входить до десятки найбільших промислових компаній ФРН. Йї представництво відкрито влітку 1993 р. у м.Киеві. У цей же період відкриті в Києві представництва Німецької торговельної ради «ДІГТ» та федерального об'єднання німецької промисловості «БДІ» 17.

Українсько-німецьке співробітництво вже певною мірою сприяє реконструкції нашої промисловості. З конвейерів Запорізького автомобільного заводу сходять українські

автомобілі з двигунами відомої німецької фірми «Фольксваген». Спільне українсько-німецьке підприємство «МКМ-Телеком» виробляє телекомуникаційне устаткування, фірма «Сіменс АГ» та Київське науково-виробниче об'єднання реле і автоматики ефективно співпрацюють у галузі виробництва медичної апаратури. До речі, НВО реле та автоматики ще недавно значною мірою виконувало військові замовлення. Коли їх забракувало, саме фірма «Сіменс» запропонувала найвигідніші умови для заміни номенклатури виробництва. Базою співробітництва стало кооперування у виробництві українських комп'ютерних томографів. Німецькі партнери передали нашим виробничникам необхідну конструкторську і технологічну документацію, провели навчання робітників і фахівців на своїх заводах, у науковому центрі 18.

Пріоритетним напрямком співробітництва між обома країнами є сільське господарство. Німецькі колеги порушують питання про виділення їм за відповідних умов 10 тис. га під вирощування цукрових буряків, площ для впровадження нових технологій зернового і кормового виробництва, для проведення спільних селекційно-дослідницьких робіт тощо. Далеко не всі проблеми тут розв'язано, спільний пошук триває. Однак, там, де вже налагоджено співробітництво й використовуються кращі надбання обох сторін, відповідно є і хороші результати. Ефективна, на наш погляд, взаємодія німецьких партнерів із хліборобами Київської, Вінницької, Одеської, Херсонської та інших областей. Так, завдяки співпраці Вінницького насіннєвого заводу з німецькою фірмою «КВС», створюється основа для збільшення виробництва цукру в області, закладаються умови для виходу на світовий рівень селекції цукристих. Практично всі нові технології в Україні щодо підготовки насіння цукрових буряків проходять випробування у Вінниці. Місцевий завод підтримує безпосередні зв'язки з кількома провідними науково-дослідницькими інститутами країни, плідно співпрацює з відомими у всьому світі німецькими фірмами 19.

Та, на нашу думку, досягнутий рівень взаємовигідного співробітництва ще ніяк не відповідає потенційним можливостям обох наших країн. Сьогодні нам вочевидь бракує розгорнутої програми співробітництва агропромислового комплексу країни з зацікавленими німецькими фірмами, науково-дослідницькими центрами рослинництва і тваринництва та переробної індустрії ФРН.

Об'єднана Німеччина співробітничає з Україною, як, власне, із іншими країнами СНД, за програмою будівництва житла для військовослужбовців Західної групи військ колишнього СРСР та їх перепідготовки. Згідно з взятими на себе зобов'язаннями і домовленостями з правонаступниками Радянського Союзу, ФРН до 1994 р. зобов'язалась збудувати в

Україні 4572 квартири для сімей військовослужбовців. Загальна вартість цього житла після липневих 1993 р. уточнень, становитиме 750 млн. німецьких марок 20. Станом на середину 1992 р. було збудовано 1500 квартир у Кривому Розі, 1282 квартири у Староконстантинові Хмельницької області. Решта квартир — 1100 у Києві і 690 — Новоградволинську — планувалося і було здано влітку 1994 р.

У рамках програми навчання, перекваліфікації соціальної адаптації військовослужбовців Західної групи військ створено відповідні центри. Такий центр у Києві розпочав роботу у 1993 р., а в м. Хоролі Полтавської області — на початку 1994 р. Вартість програми перепідготовки військовиків, що звільняються в запас, становить 22,98 млн. марок 21. Ці кошти Німеччина передала у розпорядження українській стороні.

Важливим напрямком економічного співробітництва ФРН і України, що розвивається на договірній базі, є допомога Бонна в галузі захисту навколишнього середовища. Боннський уряд виділив кошти в розмірі 17 млн. марок для облаштування установки по вилученню сирки з димового газу на Добротворській теплоелектростанції у Львівській області. Цей внесок зробило федеральне міністерство охорони навколишнього середовища у транскордонне співробітництво в галузі охорони довкілля.

Крім цього, передбачене розгортання співпраці у вирішенні питань підвищення кваліфікації персоналу, відповіального за безпеку та експлуатацію атомних електростанцій. Загальний же обсяг капіталовкладень з боку ФРН у справу захисту навколишнього середовища становитиме 51 млн. марок. Такі підходи боннського уряду заслуговують на підтримку і схвалення. Високі вимоги, багаторічна практика наполегливої роботи по охороні природи у ФРН дали позитивні результати. Високі стандарти дуже потрібні нашій державі. Однак, деякі фірми Німеччини, враховуючи неузгодженість законодавства та переслідуючи лише власні інтереси, намагаються позбутися отрутохімікатів, вивозячи їх в Україну (як і до інших країн колишнього східного блоку), оскільки утилізація в Німеччині досить дорога — 10000 марок за 1 т відходів 22.

Німецькі фірми активно позбавляються від обтяжливих хімікатів. Лише у першій половині 1993 р., як стало відомо, на Україну із ФРН відправлено 230 т високотоксичних хімічних речовин. Група активістів міжнародної організації захисників навколишнього середовища «Грін піс» виявила кілька партій відходів: на складах підприємства «Південний агрокомплекс» від німецьких фірм — «Рімекс», «Ганнелорс Зібранде» і «Агентство Гайна Рюльх»; вантаж з токсичними сполуками цинку і свинцю у навчальному центрі Одеського військового округу; отруйні речовини. На території військової частини в м. Рівне, що

надійшли з хімічних лабораторій Дрездена, Галле, Магдебурга і Ганновера 23.

Ці та інші чинники спонукали відповідні відомства України до розгортання дійової співпраці з ФРН в охороні навколошнього середовища. Предметом обговорень були ці проблеми і в ході візиту представницької делегації ФРН до Києва у червні 1993 р. Федеральний міністр охорони навколошнього середовища К.Топфер вибачився за прикрай випадки, що трапилися, запевнив, що німецька сторона допоможе розв'язати ці проблеми, а також сприятиме нарощуванню двостороннього співробітництва. Засоби масової інформації ФРН також засуджували практику незаконного вивозу відходів німецькими фірмами 24.

На наш погляд, запобіганню прикрай випадків, а, головне, уникненню тяжких наслідків сприятиме удосконалення українського законодавства і підвищення екологічних стандартів та норм до рівня німецьких. Потребує поліпшення робота екологічних служб, необхідно створити банк даних про шкідливі хімічні речовини. Не менш важливо, щоб вся ця робота узгоджувалась і сприяла нарощуванню міждержавного співробітництва у даній сфері.

Таким чином, аналіз торгово-економічної співпраці України і ФРН дає підстави для ствердження, що в цій сфері ще дуже багато резервів, використання яких буде обопільно корисним. Засобом поліпшення взаємодії може стати розгорнута концепція економічного співробітництва нашої країни з ФРН, а можливо, й з іншими державами як складова частина програми входження до Європейської спільноти.

Автор пропонував директивним органам України своє бачення Концепції ще на початку 1993 р. Однак, крім схвалення ідеї справа далі не пішла. І все ж і нині ще не пізно...

Концепцію варто було б узгодити з цілеспрямованими діями Президента України, Кабінету Міністрів щодо реформування економіки. Складовими частинами такої концепції мали бути окреслені напрямки бажаного поєднання зусиль щодо структурної перебудови економіки, технічного переозброєння галузей, конверсії ВПК тощо. За основу їх визначення треба взяти об'єктивну економічну реальність обох країн. Скажімо, у ФРН частка галузей в експорті продукції (тобто рівень і масштаби розвитку) розподіляється так: найбільше припадає на галузі виробництва транспортних засобів, верстатобудування, хімічну, електротехнічну. А чорна металургія, авіа- і космотехніка, випуск нержавіючих металів займають 7 — 12-е місце. У той же час Україна має запаси марганцю в масштабах світового значення, авіа- і космічну промисловість найвищого й визнаного рівня. Тут поєднання зусиль напрошується саме собою. Україні, до того ж, вкрай потрібні

не лише сучасне вагонобудування, а й власна автомобільна промисловість, виробництво інших сучасних транспортних засобів.

З іншого боку, Німеччина ще донедавна посідала третє місце у світі (після США та колишнього СРСР) щодо забруднення повітря двоокисом сірки. Чи це не спільне завдання для науковців та виробничників обох країн? Проблеми екології, підвищення рівня безпеки роботи АЕС, які успішніше вирішує ФРН, для нашої країни мають першочергове значення. Саме ці напрямки могли б стати полем спільної діяльності у ширших, ніж двостороння співпраця, рамках.

3. Науково-технічне і гуманітарне співробітництво двох держав

Німеччина з давніх часів вважається країною науки. Німецькі університети займали панівне становище у багатьох галузях природних і гуманітарних наук. Подругої світової війни німецьким дослідникам було присуджено 10 із 45 Нобелівських премій з фізики і 16 із 40 таких премій з хімії. Після націонал-соціалістської диктатури повернення до світового наукового рівня було нелегким і довгим. Сьогодні постає проблема раціональної інтеграції науковців і науково-дослідних закладів колишньої НДР у західнонімецьку високопродуктивну систему досліджень. У 1988 — 1991 рр. успіхи шести науковців із Федеративної Республіки Німеччини в галузі фізики й хімії були відзначені Нобелівськими преміями 1.

Загалом у Німеччині науково-дослідницькою роботою займаються близько 500 тис. осіб. Відповідно третину становлять науковці, технічний та інший персонал. Витрати на дослідження і розробки досягають у 90-ті роки приблизно 2,9% валового суспільного продукту і відповідають рівніві США і Японії 2.

ФРН на сьогоднішній день уклала двосторонні угоди про науково-технічне співробітництво з понад 30 країнами. Як член ЄС вона бере активну участь у втіленні в життя проектів, які координують науково-дослідницькі роботи в Європі. Про роботу в рамках програми європейської співпраці у сфері високих технологій «Євріка» ми вже зазначали. Сучасні ефективні розробки дослідники Німеччини мають у таких сферах, як: фундаментальна фізика, нові джерела енергії (у тому числі синтез атомного ядра), повітроплавання і космонавтика, медицина і молекулярна біологія, дослідження навколоіншого середовища тощо.

Чимало наукових здобутків України мають високий світовий рівень і отримали світове визнання. Роботи інститутів з проблем електрозварювання, порошкової металургії, надтвердих матеріалів, кібернетики, космічних досліджень, генної інженерії, нових матеріалів і технологій їх виробництва мають велике фундаментальне та прикладне значення.

Ці та інші здобутки у науково-технічній сфері фахівців України є капіталом, який за певних умов можна використати зусиллями наших країн з великою віддачею, враховуючи саме прагматизм підходів спеціалістів ФРН, пошук ними нетрадиційних рішень. Для України і ФРН (як і для інших держав) надто гостро стоїть питання забезпечення країни енергоносіями. Ми і вони значною мірою залежимо від імпорту нафти і газу. Як відомо, у ФРН виходять з того, що у традиційного енергокористування немає майбутнього. Тут уже не розширюється будівництво АЕС, багато реакторів не експлуатується, а в Баварії навіть демонтується. Взагалі зусилля спрямовуються на підвищення ефективності використання енергії. Фахівці наполегливо шукають нові напрямки, відпрацьовують нові методи житлового і промислового будівництва 3. Науковці та спеціалісти запрошують до співробітництва і нашу країну.

Пріоритетним напрямком співпраці для України може стати впровадження сучасних технологій глибокої переробки нафти, вугілля. Адже 70 % своїх потреб у первинній енергії колишня НДР покривала за рахунок бурого вугілля, та й у ФРН ці технології не на гіршому рівні. Вихід же світліх продуктів із одиниці сирої нафти на переробних підприємствах України у декілька разів нижчий, ніж у ФРН.

Ось чому науково-технічне співробітництво з Німеччиною для нас надто важливе. Своєчасною і необхідною з цього погляду є спільна заява Державного комітету України з питань науки і технологій та федерального міністерства наукових досліджень і технологій ФРН про науково-технічні відносини від 10 червня 1993 р. На узгодження підходів двох країн з цієї проблематики спрямований ряд статей Договору про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки. Так, у статті 13 підкреслюється, що сторони у межах своїх можливостей сприятимуть науково-технічному співробітництву... з цією метою вони підтримуватимуть контакти і співробітництво між вченими, спеціалістами, науковими організаціями і підприємствами обох держав при вирішенні науково-технічних проблем і здійсненні спільних дослідницьких проектів. Договірні сторони визнають вирішальне значення ефективного захисту прав інтелектуальної власності для економічного, промислового і науково-технічного співробітництва 4.

Слід також наголосити, що розширення науково-технічного співробітництва України і Німеччини — це і «відновлення багатовікової традиції інтенсивних духовних зв'язків», у тому числі наукових наших земляків попередніх історичних періодів. Саме про такий підхід йдеться в Основних напрямах зовнішньої політики України 5.

Інтенсивні наукові стосунки університетів та інших навчальних закладів між Україною і Німеччиною були характерні ще за часів Києво-Могилянської академії. У XVIII – XIX ст. чимало німецьких вчених працювали у Київському, Харківському і Львівському університетах. Звитяжці українського народу вчилися і працювали у навчальних закладах Німеччини на початку XX ст. Широкі науково-технічні стосунки були характерні і для відносин з колишньою НДР. Науковці лише Академії наук України співпрацювали в останні роки майже за 120 темами з колегами Східної Німеччини, а за планами на 1990 – 1991 рр. передбачалось розгорнути співробітництво із 160 тем.

Однак тогоденна практика мала й свої, особливо організаційні, збочення. Численні труднощі виникали внаслідок вирішення питань через союзні органи і установи. Хоч до встановлення прямих зв'язків і закликали директивні органи, все це більше робилось заради пропагандистських кампаній чи з установкою на майбутнє.

Основними труднощами у розширенні українсько-західнонімецьких науково-технічних відносин були квоти на здійснення їх виключно в рамках між АН СРСР і відповідними установами ФРН. Навіть влітку 1990 р. під час обговорення у генконсульстві в Києві питання про встановлення безпосереднього співробітництва АН України з науково-дослідницькими фірмами і установами ФРН, генконсул ухилявся від прямої відповіді, посилаючись на те, що ці питання відносяться до компетенції зв'язків на рівні Москва – Бонн.

Проте після досягнення Україною незалежності і суверенітету питання встановлення безпосередніх ділових стосунків інститутів і підрозділів Академії наук з відповідними установами ФРН відбувалося значно простіше і легше. Цьому значною мірою сприяла письмова домовленість між президентом НАН України Е. Патоном і президентом науково-дослідницького товариства ФРН В. Фрювальдом. 7. Німецьке науково-дослідницьке товариство є позаурядовою організацією ФРН, що об'єднує майже всі дослідницькі організації країни, включаючи вищі навчальні заклади, фонди і дослідницькі підрозділи фірм. Це товариство фінансується федеральним міністерством досліджень і технологій ФРН.

У 90-ті роки в рамках науково-технічного співробітництва Німеччини й України проводились як окремі фундаментальні і прикладні дослідження, так і довгострокові дослідження, що вимагають розробки і застосування для їх вирішення наукових потенціалів великих наукових установ.

Станом на початок 1994 р. НАН України і Німецьке науково-дослідницьке товариство ведуть дослідження з 20 тем: з боку України беруть участь 14 інститутів. У центрі уваги

вчених широке коло проблем в галузі фізики, хімії, медицини, геології, матеріалознавства, енергозбереження, історії, археології, а також інших гуманітарних наук 8.

Важливою і корисною для України є співпраця з установами та організаціями ФРН з питань мінімізації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та в галузі ядерної і радіаційної безпеки. Складовою співробітництва є реалізація Протоколу про здійснення програми обстеження заражених районів і українського Полісся. На Україні вже тривалий час співпрацюють вітчизняні і німецькі радіологи. Завдяки сучасній і в тому числі німецькій техніці проводяться спільні пересувні дослідження ґрунту, води, продуктів та дози опромінення людей. Німецькі вчені разом з колегами із Київського інституту радіології вже обстежили понад 150 населених пунктів дев'яти районів Київської та Житомирської областей. Проводиться ця акція на кошти ФРН, а кожний обстежений отримує сертифікат про наявність цезію в організмі 9.

Слід підкреслити, що наукове співробітництво розвивається й по лінії міністерства освіти України та вищої школи ФРН. Якщо у 80-ті роки лише деято із викладачів чи пошукачів мав змогу стажуватись у Західній Німеччині, то з досягненням незалежності можливості України різко зросли. На 1992 -1993 навчальний рік Німецька служба академічного обміну видала науковцям і студентам 81 стипендію для перебування у німецьких університетах, дослідних інститутах. На 1993 -1994 навчальний рік було виділено близько 100 стипендій. Крім цього Німецьке дослідницьке товариство і Фонд імені О.Гумбольдта сприяють перебуванню у ФРН багатьох українських вчених з метою проведення досліджень. У 1993 р. укладені партнерські зв'язки між 28 університетами з наших країн, що також сприяє активізації науково-технічного співробітництва 10.

Велику допомогу надають установи ФРН у налагодженні глобальної комп'ютерної мережі Центральної і наукових бібліотек України та підключенні їх до відповідної світової системи. Мережа зв'язє ЦНБ ім. Вернадського з бібліотеками Харкова, Львова, інших міст, а потім з Геттінгеном (ФРН) і далі. Уряд землі Саксонія-Ангальт передав книг на суму 2,4 млн. марок, від Німеччини вже надійшла необхідна апаратура на 30 тис. американських доларів 11. І ця співпраця набирає сили.

Підкреслимо, що надто важливим є співробітництво галузевих секторів науки як з огляду на проблеми України, так і враховуючи те, що галузева наука ФРН має найбільшу фінансову базу. Якщо, наприклад, витрати на науково-дослідницькі роботи і розробки у 1989 р. (до возз'єднання) у її вузах становили 9,09 млрд. марок, у позауніверситетських підрозділах — 8,40 млрд., то в дослідницьких підрозділах економіки — аж 47,30 млрд. марок 12. Тому поєднання

фундаментальних і прикладних розробок української науки з економічною, технічною і організаційною базою німецької науки може дати надзвичайно плідний результат співробітництва.

Позитивним явищем у взаємовідносинах ФРН – Україна стало розширення культурних зв'язків, широка гуманітарна допомога населенню нашої країни, а також взаємодія у здійсненні програми повернення з інших країн СНД етнічних німців у місця їх попереднього проживання на території України. У жовтні 1991 р. на Україні вперше відбувся тиждень німецької культури. У Києві, Харкові, Одесі та інших містах були представлені найкращі твори німецької літератури і музики, мистецтва і дизайну, танцю і кіно.

Україна та німецька земля Баварія підтримують між собою партнерські відносини, багато міст наших країн є містами побратимами. Поглибленню взаєморозуміння і співробітництва між Україною і Баварією, українським і німецьким народом сприяли Дні України в Баварії, що проходили у травні 1993 р. 13. Відбулися численні виставки, концерти, зустрічі з митцями української культури, а також передача унікальних історичних документів, пов'язаних з великим Гете. Остання акція могла б започаткувати надто важливу справу – повернення скарбів культури, національних пам'яток на Батьківщину. Адже Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей вважає, що понад 40 тисяч їх вивезено німецькими нацистами 14.

Підкреслимо, що з точки зору уряду ФРН Баварія має брати на себе вирішення тих проблем українсько-німецьких відносин, які не входять до його компетенції. Свідченням обопільної заінтересованості сторін у поглибленні зв'язків є утворення українсько-баварської робочої комісії, розвиток співробітництва між міністерствами та відомствами, Київським та Мюнхенським університетами, а також між іншими вузами, ліцеями та школами.

Нові стосунки виявились у ході надання Україні гуманітарної допомоги. У 1991 – 1992 рр. Федеральне міністерство оборони виділило із запасів Бундесверу 1142 транспортних засобів, 100 т санітарних матеріалів, одягу та тимчасових помешкань у значних розмірах, які були перевезені на Україну на 26 залізничних ешелонах і направлені насамперед у сільські райони, що постраждали від Чорнобильської катастрофи. У 1992 р. німецькими недержавними благодійними організаціями було поставлено в Україну 5000 т товарів у рамках гуманітарної допомоги (продукти харчування, медикаменти) вартістю 36 млн. марок 15.

У 1993 р. додатково поставлено 750 транспортних засобів та 350 т матеріалів. Німецький Червоний Хрест почав створювати

в Україні станції соціальної допомоги, загальна кількість яких становитиме 34 одиниці. Підкреслимо, що за обсягом допомога ФРН становить більше половини усіх поставок по гуманітарній лінії, що надійшла з-за кордону.

Значний крок зроблено на шляху зміцнення довір'я і дружніх стосунків між двома нашими народами і державами завдяки врегулюванню питання про компенсаційні платежі громадянам України — цивільним жертвам нацистських репресій у роки Великої вітчизняної війни. Укладена спільна угода між ФРН, Росією, Україною і Білоруссю 30 березня 1993 р. дала змогу розділити відповідні кошти і утворити Українсько-німецький фонд «Взаєморозуміння і примирення» 16. На цього покладено вирішення всіх питань, пов'язаних з виплатами відповідних коштів. Керуючись почуттям історичної вини, в січні 1993 р. німецька сторона переказала перший внесок на рахунок цього фонду — 180 млн. марок, а вся сума становить 400 млн. марок, і, як передбачається, надіде пізніше. Виплати Фонд зможе розпочати вже у другій половині 1994 р. після узгодження форм компенсацій і розмірів виплат 17.

Є всі підстави сподіватися, що спільним полем діяльності незалежної України й об'єднаної Німеччини стане повернення громадян німецької національності з республік колишнього СРСР на південь нашої держави. Нині в країнах СНД непросто йде відновлення прав німецьких культурних автономій. Значно краще і успішніше вирішуються ці проблеми в Україні. Політиці реабілітації та повернення німців на Україну покликана слугувати створена необхідна політико-правова база. Верховною Радою прийнято Закон «Про національні меншини в Україні», вступив у дію також Указ Президента «Про порядок зміни громадянами України національності». Створено і понад два роки діє державний орган - Українсько-Німецький фонд, вжито ряд відповідних заходів у центрі та на місцях. Громадська думка України загалом і, що особливо важливо, на місцях майбутнього розташування переселенців німецької національності значною мірою підготовлена і сприятлива 18.

Чому мова йде про повернення етнічних німців саме на Україну? Ще з давніх часів німецький етнос був присутнім на території нинішньої Української держави, було кілька хвиль переселень, але найзначніша була започаткована Катериною II. Тоді, переслідуючи інтереси Російської імперії, царський уряд запросив іноземців для поселення їх на південних та східних окраїнах, на землях Запорізької Січі 20. У 30-ті роки ХХ ст. на території України мешкало понад 400 тис. громадян німецького походження, що становило 40 % цієї національної групи тогочасного СРСР 19.

У роки війни з фашистською Німеччиною всі німці України, як і багато інших народів, були насильно депортовані

до Сибіру, в Казахстан, інші республіки. За останнім у колишньому СРСР переписом населення, в його кордонах проживало понад 2 млн. німців і лише 37 тис. із них на території України. Тобто менше 10 % вдалося повернутися після сталінського виселення 20.

Проте, в сьогоднішній Росії, у країнах Середньої Азії і Казахстані проблеми німецького етносу вирішуються неоднозначно. З огляду на всі труднощі кризового періоду не можна не бачити упущені і прорахунків інших політиків щодо відновлення прав усіх народів, які безвинно постраждали, в їх числі і німців 21.

Не вдаючись до полеміки, наголосимо, що на Україні була проведена відповідна роз'яснювальна робота, залишилась добра пам'ять про колишніх працівників, німецьких співгромадян, а також вагомим фактором стала природна доброта та щирість місцевих жителів, що перенесли чимало гірких випробувань на своїй Батьківщині. Все це сприяло формуванню необхідної громадсько-політичної атмосфери у місцях розселення репатріантів.

Крім цього, важливо враховувати не тільки політичні передумови, а й економічні чинники, які бралися до уваги керівництвом України та південних областей при прийнятті відповідних рішень. Тут забезпеченість трудовими ресурсами вдвое нижча від середньореспубліканської. Це істотно гальмує розвиток трудомістких сільськогосподарських галузей. Переселенці ж нікого тут не потіснять, навіть навпаки. На користь бажаного повернення німців говорить розгорнутий аналіз, зроблений докторами економічних наук Ради по вивченю продуктивних сил України при НАН України Б.Крижанівським та Д.Прейгером. Середня густота населення в Україні — 86 чол./кв.км., в Одеській області вона становить 79,2 у Запорізькій — 77,2, Миколаївській — 54,6, Херсонській — 44,2 чол. /кв.км. Для порівняння підкреслимо, що середня густота населення у 1990 р. у ФРН перевищувала 218 чол. /кв.км 22.

Обраний Україною шлях цілком вірогідно повинен принести бажані результати. На початок 1994 р. у 7 областях України й Республіці Крим майже в 20 районах споруджується житло для влаштування німців із країн СНД. За два попередні роки понад 2000 репатріантів переселились на південь України, мають житло і роботу 23.

Для вирішення програми переселення німців в Україну також створена й діє міжурядова українсько-німецька комісія. Проте в урядових колах Бонна на названу свого часу Л.Кравчуком цифру 400 тис. німецьких переселенців, яких прийме Україна, дивляться скоріше як на ознаку доброї волі, бажання прийняти цих людей 24. ФРН вважає, що переселення 5 тис. німців на рік

могло б бути цілком реальним. Проте головним, як вважають у боннському уряді, є не кількість прибулих в Україну, а становище, коли б якомога менше їх від'їжджало потім до Німеччини 25.

Така постановка питання цілком слушна. Про те, що більшість німців віддають перевагу історичній батьківщині, засвідчують результати опитування німців України академічним Інститутом соціологічних досліджень. Пріоритети зафіковано чітко: громадянами Німеччини бажають бути 61 % опитаних, України — лише 18 % 26. Втім, ФРН усіляко дає зрозуміти, що більшості бажаючих доведеться почекати з переїздом.

Уряд об'єднаної Німеччини намагається адреснодопомагати громадянам німецького походження, які проживають компактно, зокрема в СНД. Така допомога може залежати від чисельності німців, що проживають у тому чи іншому регіоні. Доктор Х.Ваффеншмідт оцінює як «хороші» і «перспективні» можливості для переселення німців із країн СНД на південь України 27.

Розподіляючи 200 млн. марок, які урядом виділено для потреб німців колишнього Радянського Союзу, 53 млн. марок із них ФРН безпосередньо посилає на Україну. Німецькі фірми при цьому мають збудувати в Криму, Причорномор'ї і Приазов'ї малі заводи, підприємства, а також поставити оргтехніку та устаткування 28.

Організації та фірми ФРН допомагають УНФ, областям України у вирішенні як невідкладних, так і перспективних завдань. Втілюється у життя домовленість про організацію та оснащення необхідною технікою, механізмами кількох будівельно-монтажних організацій, проводиться стажування, підготовка у Німеччині майбутніх фермерів, спеціалістів. Інститутом Гете виділена квота для студентів із числа етнічних німців-переселенців. Німецька сторона бере участь в організації відпочинку й оздоровлення дітей, реєстрації і відкритті культових приміщень, організації гуманітарної допомоги 29. Можна сподіватися, що це лише початок великої і важливої спільної роботи.

Вирішуючи комплекс проблем, пов'язаних із депатріацією німців, як і інших етнічних груп, слід розглядати усі ці заходи і як відновлення історичної справедливості, і як невід'ємну норму функціонування демократичної держави.

Полем нарощування зусиль державних і всіх владних структур, науковців і широкого загалу у співробітництві мають також стати наступні напрямки:

— досягнення повного примирення наших народів, розв'язання проблеми перепоховання німецьких військовослужбовців і військовополонених на меморіальному цвинтарі в Україні. Завершення компенсаційних виплат

українським громадянам-жертвам нацистських переслідувань;

— співпраця у поверненні пам'яток національної історії та культури, вивезених в роки II світової війни (стосовно обох країн);

— цілеспрямованість у переселенні на Україну депортованих з її території громадян німецької національності як у східному, так і західному напрямку (корекція законодавчої бази і нарощування фінансування програми з боку ФРН);

— тісна співпраця по підтримці України з боку Німеччини щодо входження до ЄС, інституалізації розвитку відносин Києва з іншими західноєвропейськими об'єднаннями;

— солідна взаємодія у боротьбі з викликами європейської злагоди, підтримка принципів і вимог ОБСЄ як двома, так і всіма країнами континенту;

— дієва підтримка участі України у формуванні нової загальноєвропейської архітектури безпеки і співробітництва від Атлантики до Уралу, координація спільних зусиль та ініціатив;

— обопільне співробітництво у боротьбі з неконтрольованим розповсюдженням ядерних матеріалів, наркотичних засобів, з організованою злочинністю, тероризмом тощо.

Спільні зусилля на цих та інших напрямках, об'єктивне становище, прагматичний і стратегічний підхід України щодо взаємодії з Німеччиною може і повинен формувати відносини «привілейованого партнерства» і значно більше сприяти зміцненню України та входження її на засадах цінностей західної демократії до світової співдружності країн і народів.

Таким чином, проаналізувавши відносини об'єднаної ФРН і незалежної України, можна констатувати, що політичний діалог встановлено на найвищому державному рівні. Для України як молодого суб'єкта міжнародних відносин це має вагоме значення, адже об'єднання Німеччина впливова потуга і входить до складу держав «великої сімки».

У двосторонніх відносинах вже сформовано значний договірно-правовий рівень взаємин. Його складають підписані у червні 1993 р. в Києві Спільна Декларація про основи відносин між Україною і ФРН, Договір між нашими державами про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки, а також біля 30 міждержавних угод станом на початок 1994 р.

Далі, поліпшення практики відносин вимагає від України нарощування економічних реформ, формування відповідного законодавства, приведення останнього до європейських

стандартів. За таких умов можливе досягнення українською дипломатією найвищого щаблю-підготовка і підписання міждержавного повномасштабного договору про дружбу і співробітництво наших держав.

Накінець, український напрямок німецької європейської політики базується як на історичних притягальних традиціях, так і на почутті історичної вини, що для України є важливим зовнішнім чинником зміцнення її незалежності. Українсько-німецьке співробітництво, де відпрацьовується інструментарій боннської дипломатії щодо підтримки країн молодої демократії, слугує засобом відновлення політичної присутності України в Європі як важливого суб'єкта загальноєвропейського процесу.

ДУ «Інститут Всеукраїнської
історії НАН України»

ГЛАВА І.

РОЛЬ НІМЕЧЧИНИ В ЄВРОПІ: СПРОБА ПРОГНОЗУ

У сучасних політичних дискусіях важливе місце посідають питання майбутньої ролі об'єднаної Німеччини на континенті. Детермінують дискусії важливі геополітичні зміни — крах ялтинсько-потсдамської системи міжнародних відносин, вирішення німецького питання та кількохрічна практика взаємин нової Федеративної Республіки Німеччини з іншими країнами. Останнє десятиріччя ХХ ст. може стати етапним переходом, який визначить характер розвитку європейського континенту на довгі роки і десятиріччя вперед. На порозі 90-х років надбанням історії стало повоенне протиборство Сходу і Заходу. Європа і світ вступили у перехідний період. На цьому шляху було подолано німецьку дводержавність, завершилось крахом існування східного блоку та СРСР.

Віднині мирний порядок на континенті має будуватись на природній основі, яку становить, зокрема, наявність у центрі Європи єдиної могутньої, стабільної і відповідальної міжнародному плані німецької держави. Урядовці Бонна значною мірою зияють саме визначенням відповідних засад зовнішньої політики своєї держави.

Зняття з політичного порядку денного німецького питання, яке було одним із домінуючих чинників занепокоєння на континенті починаючи з Х ст., коли виник перший рейх — «священна римська імперія німецької нації», було однією із головних ознак нового етапу історичного розвитку Європи. Звичайно, сьогодні важко уявити в деталях, якою буде Німеччина і її роль у Європі, коли вона вивільнить сили, подолавши проблеми своїх східних земель. Але цілком логічне бажання уявити загальні обрії майбутнього. Зрозуміло, що нас це хвилює і з огляду на те, як вплине на становище незалежної України відповідна трансформація німецької зовнішньої політики.

Як ми вже відзначали, ставлення до процесу об'єднання німців було неоднозначним: чимало науковців, політичних діячів досить стримано відреагували на таку перспективу. Противники об'єднання посилались як на попередню історичну практику, так і на можливі її варіації у майбутньому. Професор Х. Кляйневерферс, наприклад, підкresлював, що поширення серед західних союзників Бонна думка про те, що «входження НДР до Західної Німеччини лише збільшить ФРН, а вона при цьому не зміниться — глибоко помилкова. Може статися зовсім протилежне. Наслідки возз'єднання вплинуть на Західну Німеччину вагоміше, ніж на Східну» 1.

Можливість наразитися на внутрішньополітичну дестабілізацію внаслідок об'єднання ніхто не виключав. Проте з цим Кляйневерферс пов'язував зрушення ФРН у бік Сходу, що

призвело б до її відчуження від Заходу. Цей висновок вилівав з того, що зовнішня і внутрішня політика ФРН пов'язані між собою значно сильніше, ніж у більшості західних країн. Тому виграв ФРН за минулі 40 років він вбачав не у її беззастережній «західності», а насамперед у її політичній і соціальній стабільноті. Останній сприяли надійність конституційно-правових структур, економічне зростання. Зовнішнім чинником стабільноті значною мірою була «щоденна вія-на-віч демонстрована непривабливість реально існуочого соціалізму в НДР» і «воєнна загроза зі Сходу».

Чимало політиків наголошували, що зовнішній імператив стабільноті протягом десятиріч «дисциплінував» внутріполітичну ситуацію у ФРН. Але що стане з її стабільністю, якщо зникнуть відштовхуючий приклад НДР і загроза з боку СРСР? Тому вони сходилися на тому, що головне випробування для ФРН ще попереду.

Подібні міркування висловлював С.Хаффнер, відзначаючи, що об'єднання Німеччини може порушити рівновагу сил і стабільноті в Європі. Що прийде замість 40-річного миру, важко передбачити, але нескладно припустити, що Німеччина знову зможе відчути себе великою державою 2.

Заперечуючи таким міркуванням, професор Р.Дарендорф писав, що в них міститься прихований потяг до того, аби світ тримав Німеччину під контролем. Проте цей страх німців перед самими собою поганий порадник, він не може асоціюватися із справді здорововою самосвідомістю країни, яка пам'ятає і визнає жахливі сторінки своєї історії 3.

Швидкість процесу німецького воз'єдання змусила об'єднану Німеччину розробляти нову стратегічну зовнішньополітичну концепцію на ходу. Аж до самого останнього моменту всі сили Бонна були зосереджені на якнайскорішому поглинанні НДР, ліквідації її державності і забезпечені зовнішньополітичної згоди всіх причетних до вирішення німецького питання. Після надзвичайно швидкого досягнення цієї мети, ті, хто розробляв курс зовнішньої політики, виявилися дещо розгубленими.

Є підстави припустити, що період формування основ нової доктрини зовнішньої політики Німеччини завершиться не раніше 2000 р., а то навіть і пізніше. Об'єктивними передумовами мають стати поліпшення економічної кон'юнктури у західних землях і зрушення у розвитку східних земель країни; виведення Західної групи військ колишнього Радянського Союзу; суттєве скорочення (невиключене і повне виведення) інших іноземних військ, розташованих на німецькій території, а також відповідні зміни і корективи у правових актах, які регулюють зовнішньополітичну і воєнну сфери діяльності. Остання умова фактично вимагає змін у Конституції

та інших базових законах. Їх досягнення непроста справа адже внесення змін вимагає підтримки уряду в бундестазі з боку опозиції. Весь цей час німецька дипломатія буде діяти обережно, уникаючи спокуси широкого вільного маневру в умовах німецької єдності і кризи в постсоціалістичних країнах та всеосяжних змін у межах пострадянського простору.

Місце, яке займають і будуть займати колишні соціалістичні країни у німецьких планах «нового мирного порядку» в Європі, визначається їх роллю «природного доповнення» економічного потенціалу ФРН. Сфера впливу Бонна до 1990 р. більш менш влаштовувала на той період (західно-) німецьку економіку. Проте вже в ті роки ФРН намагалась розвивати співробітництво з країнами Східної Європи, вважаючи цей напрям перспективним для свого майбутнього.

Німеччина сьогодні потребує нової опори, яка забезпечуватиме їй значно більший вплив на розвиток європейських справ. Такою опорою може стати схід континенту. З огляду на ситуацію у європейському регіоні, яка склалася після розпаду комуністичних режимів, німців тут не тільки не бояться, а запрошують, сподіваючись з їх допомогою подолати економічні труднощі. Единим чинником, який стримує у найближчі роки стрімку економічну експансію ФРН у східноєвропейський регіон, є недостатність у неї ресурсів через складну внутрішню ситуацію, викликану проблемами східних земель Німеччини. Невирішеність внутрішніх проблем заважає повномасштабній активізації політики ФРН.

Звичайно, тут паралелі з відомим «натиском на Схід» несумісні з практикою наших днів. Німці достатньо засвоїли уроки історії, запам'ятали, що застосування збройної сили або політичного тиску на сусідів дає протилежні очікуваним результати. На власному досвіді німці переконалися в універсальності і могутності «економічної зброї», причому не у вигляді економічної агресії, а шляхом забезпечення високого рівня життя свого населення. Дійовим чинником також постає рівень демократії і свободи, особливо у період соціально-політичного та економічного самовизначення країн і народів.

Нестабільність на території колишнього Радянського Союзу вносить елементи занепокоєння у становище, власне, як країн колишнього східного блоку, так і Заходу. Можливий розвал державних новоутворень, ворожнеча і навіть воєнні дії є досить реальною загрозою. «Югославський варіант» на території однієї шостої земної суші став би справжньою катастрофою для Європи.

Загроза не обминула й Західну Європу, де намагаються знайти притулок біженці. Німеччина неодноразово висловлювала занепокоєння потенційною ядерною децентралізацією на теренах колишнього Радянського Союзу.

Щодо ядерних арсеналів, успадкованих Україною, і проблеми ратифікації відповідних договорів, парламентаріями висловлювались не тільки стурбованість, а навіть претензії до уряду нашої держави під час дебатів у грудні 1993 р. в Бундестазі. В умовах глибокої кризи, як підкреслювали парламентарії, потрібно запобігти можливості попадання ядерної зброї в руки екстремістських елементів або її вивозу, продажу за кордон 4.

Німеччина виступала головним ініціатором економічної допомоги країнам СНД. Адже вона знову ризикує потрапити у становище фронтової держави — благополучного Заходу та враженого кризою Сходу континенту. Бонн досить уважно аналізує подальший розвиток на пострадянських теренах, намагаючись адекватно реагувати на зміни і перетворення.

Проблемам нового устрою Європи після розпаду СРСР, а також проблемам формування нової європейської політики були приурочені чимало наукових конференцій, симпозіумів, дискусій. Так, про нові вимоги до німецької дипломатії в умовах радикальних змін — подолання розколу Німеччини і Європи та краху східного блоку і СРСР, йшлося на симпозіумі Товариства зовнішньої політики у жовтні 1992 р. Як відзначали відомі вчені К.Кайзер і Х.Мауль, розпад старих структур та лавиноподібна швидкість змін перевершили всі очікування. Віднині Європі лишилась «неупорядкована спадщина», наявні нова небезпека через нестабільність на Сході і Півдні континенту. Це вимагає нових зусиль Німеччини, щоб запобігти колізіям і відповісти на виклики часу 5.

Поряд з широкими обговорюваннями проблем, які постали в Європі, в тому числі перед ФРН після радикальних геополітичних зрушень, важоме значення мають наукові роботи, статті провідних фахівців з проблем СНД — Х.Фогеля, Г.Сімона, Х.Тіммермана та ін. із федерального Інституту східних досліджень і міжнародних відносин у м.Кольні 6. Вони ретельно аналізують процеси трансформації радянської системи на шляху національних державоутворень, дезінтеграцію у їх стосунках та прогнозують можливий розвиток подій. Слід враховувати, що Інститут справляє суттєвий вплив на формування політичних установок щодо країн східного регіону, вся його діяльність підпорядкована потребам уряду ФРН.

Дослідник Х.Тіммерманн вказував на небезпеку, яка виходить від націонал-патріотів та їх домагань «надати державності країні російсько-націоналістичного характеру. А це неодмінно підштовхне національні конфлікти в Російській Федерації, спонукаючи неросійське населення до боротьби за свою цілковиту самостійність» 7. Майбутнє Росії вчений пов'язує з подоланням будь-якого націоналізму. Відповідно і уряд ФРН виступає прихильником єдності Російської Федерації, сприяє

її залученню до діяльності ОБСЄ, тобто до організації політичного, економічного і військового співробітництва загальноєвропейського характеру. Звичайно, тут присутні прагматичні мотиви, але Німеччина турбується, щоб вистояли всі країни СНД, її допомога пострадянським державам становить 80 % всієї допомоги Заходу.

У Німеччині особливу увагу приділяють питанням безпеки на пострадянських теренах. За всієї невизначеності перспектив СНД, ще у 1992 р. тут пильно стежили за процесами в Росії й Україні. За визначенням провідних політиків ФРН, врахування історичного минулого накладає на Росію та її лідерів відповідні зобов'язання як гарантів мирного порядку в регіоні. В інтересах Росії й України як найбільших країн СНД не допустити «балканізації» ситуації на пострадянських просторах 8. У Бонні вважають, що чим ширшими і тіснішими будуть взаємозв'язки економік країн СНД між собою, а також з економікою західних держав, тим на більшу стабільність можна розраховувати.

Проблема для України, як, власне, і для інших країн постсоціалістичного простору, полягає в тому, щоб з самого початку структурної перебудови і розриву пуповини з радянською економікою увійти в загальне русло технічного, технологічного і соціального прогресу, рішуче скоротити відставання від провідних промислових країн.

Досвід ХХ ст. доводить: державну, політичну самостійність можна втратити лише внаслідок успішної іноземної інтервенції (а це вже остаточно пройдений етап) або при відсутності демократії, коли народ змушений робити вибір на користь паралельно існуючої державності та при крайньому зубожінні населення країни. Саме останньої загрози Україна як суверенна держава, має усіма засобами уникнути.

Основне протиріччя нинішнього політичного й економічного розвитку на європейському континенті — інтеграція на Заході і процес дезінтеграції на Сході — об'єднана Німеччина сподівається вирішити шляхом регионалізації Європи, виходячи із того, що на заході континенту регіони вже існують, а на сході їх утворення і функціонування допоможе економічному розвитку, а також усуне гостроту міжнаціональних розбіжностей і конфліктів.

Регіоналізація залишає недоторканими національні кордони, одночасно вони позбавляються фетишистського характеру, який неодноразово призводив у минулому і зараз спонукає до конфліктів, у тому числі й збройних. Регіональний підхід дозволяє створити різні моделі співробітництва між територіальними одиницями сусідніх країн, не порушуючи проблем державного суверенітету. Найвідоміший приклад подібної кооперації за участю ФРН у західному напрямку — «Трикутник» на стику кордонів Німеччини, Франції і Швейцарії

у верхній течії Рейну, а в східній частині — утворення особливої економічної зони німецько-польського співробітництва на кордоні Одер-Нейсе 9.

Об'єднана Німеччина підтримує Центрально-європейську ініціативу, діяльність Вищеградської групи, про що говорилось раніше. На порядку денного найближчим часом, певно, постануть питання транскарпатського регіонального співробітництва, Калінінградської зони і взагалі — зони Міжмор'я. Останнім часом структурується співробітництво країн Причорноморського басейну.

Характерним у ставленні ФРН до регіонів є відносини з Калінінградською областю. Так, посол Німеччини у Москві Г.Габлентц підкреслює: «Калінінград — це частина Росії. Жодна із реальних політичних сил Німеччини не мріє про зміну кордонів». У даному випадку, за його оцінкою, «німці будуть відігравати допоміжну роль у співробітництві Росії з країнами Балтії та Скандинавії» 10.

Прихильність Бонна до співробітництва регіонів сприяє виробленню прийнятної форми для організації діяльності України з Німеччиною. Для розвитку успішного співробітництва, звичайно, потрібно проаналізувати практику переходу до ринкових відносин країн Східної Європи - Польщі, Угорщини, Чехії та інших, вивчити і використати все краще з урахуванням нашої специфіки. Перевагою можна вважати те, що ми вже спостерігаємо втілення різних варіантів запровадження нової системи відносин. Україні є з чого вибирати при визначенні орієнтирів власного шляху, поповнюючи тим самим інструментарій соціально-економічних перетворень і зasad як двостороннього, так і регіонального співробітництва з Німеччиною.

Як ми уже наголошували, суттєвою для України і ФРН є співдія щодо реалізації програми повернення етнічних німців із країн СНД у південні регіони нашої держави. Проте не менш важливим може стати співробітництво Німеччини й України в районі Східної Галичини та Буковинських земель. Тут цілком природно можна розвивати співдіяльність, залучати індивідуальні інвестиції німців, які були депортовані на Захід. Адже відомо, що із Західної України після укладення пакту Молотова – Ріббентропа і приєднання цих земель до України у складі СРСР, були інтерновані до Німеччини 192 тис. німців 11. Розширення не лише туристичного обміну, а й створення сприйнятливих умов для підприємництва, капіталовкладень, а то й прийняття міждержавної програми співробітництва у регіоні дали б дійові результати.

З іншого боку, для України важливо розширити свою присутність в Німеччині, мати чисельні представництва, налагодити позадержавні стосунки ділових кіл, громадських

організацій і не в останню чергу з українською діаспорою у ФРН, яка нараховує 25,0 тис. чоловік 12. Потрібні регулярні виїзди політиків і парламентарій, науковців і митців. Їх завданням буде генерування симпатій до незалежної України, її людності, привернення уваги до труднощів, у яких її доводиться здійснювати перетворення, вселяти надію у здатність України повернутися до сім'ї європейських народів. Взаємодія з Німеччиною є суттєвою складовою успіху на цьому шляху.

Однак, таке співробітництво буде неповним без врахування еволюції державних інтересів об'єднаної Німеччини, хоч вони ще не до кінця визначені з огляду на зміни в Європі і самій Німеччині. Розпад величезної Радянської держави впливає на ФРН багатократно: як безпосередній зовнішній чинник, що відбувається через інші міжнародно-політичні зв'язки, і як внутрішній чинник — через включення до її складу і «переварювання» колишньої Німецької Демократичної Республіки. Це неодмінно відіб'ється на майбутній політиці Німеччини.

Абстрактно приріст території і населення рівнозначний приросту могутності держави. Деякі політики, у тому числі й Е.Шеварднадзе, колишній міністр закордонних справ колишнього СРСР, був схильний надати місце об'єднаній Німеччині в Раді Безпеки ООН 13. На сьогодні це питання ще не вирішene, проте є чимало підстав сподіватися, що рано чи пізно воно може бути розв'язане. Для ФРН, на думку політиків, такий статус відповідав би її нову досягнутому суверенітету, її новим демографічним і економічним параметрам, її становищу третього за величиною вкладів платника до бюджету ООН 14. Однак, членство в ВБ — питання скоріше майбутнього, що розуміють і в Бонні. Для цього потрібні «реформи» в ООН, та й зміни у власному законодавстві, щоб Німеччина була спроможною виконувати всі обов'язки, покладені на неї як члена ООН.

Нині і в близькому майбутньому для об'єднаної ФРН немає актуальнішого завдання, як подолання проблем у Східній Німеччині. Приєднання п'яти східних земель продемонструвало обмеженість об'єктивних можливостей німецької економіки. Перекреслені всі передбачення, запевнення керівників у Бонні про швидкісний і відносно легкий перехід нових земель до політичної демократії західного типу, до соціально-ринкової економіки.

Авторові доводилося аналізувати проблеми санації підприємств екс-НДР, зростання інвестицій і екстремізму саме у східних землях. Тому тут лише зазначимо про існуюче невдоволення громадян результатами об'єднання країни, про найвищий рівень безробіття у повоєнній Німеччині, про різний рівень зарплати і соціальних витрат у західних та східних

землях. Соціальна напруга посилюється й тим, що проти партійних функціонерів екс-НДР заведено понад 100 тис. судових справ. Подібні явища можуть привести до політизації й значної диференціації суспільства 15.

Про невдоволення нинішніми результатами перетворень у східних землях свідчать і результати опитування Берлінським інститутом вивчення громадської думки «Інфатест» напередодні третьої річниці німецької єдності. Досить складне становище на сході Німеччини посилює тенденції до ідеалізації колишньої НДР. Так, 82 % опитуваних шкодують, що «сьогодні нічого не лишилось від тих цінностей, якими населення по праву могло гордитися» 16. Звичайно, це може бути проявом незгоди з формою проведення реформ, однак, не можна виключати це як симптомом до виникнення радикальніших настроїв. Розчарування і розгубленість можуть породити важкі хвороби суспільства.

Реальне становище у ФРН, особливо у нових землях, потребує поліпшення. На початку 1994 р. питома вага безробітних на сході вдвічі перевищувала аналогічний показник на заході країни. У порівнянні з попереднім (за 1993 р.) у нових землях кількість частково і повністю безробітних зросла на 300 тис. і досягла по країні близько 5 млн. чоловік. Неважаючи на те, що загальний обсяг інвестицій ФРН у перетворення на сході країни дорівнював за 1993 р. 190 млрд. марок, реальний доход на одного жителя тут становив 55,7 % від аналогічного показника у західних землях 17.

Серед населення Східної Німеччини більшість дотримується думки, що повною мірою плодами німецької єдності зможе скористатися лише наступне покоління. Такий погляд поділяють 80 % пенсіонерів, 56 % опитуваних у віці від 40 до 49 років і навіть 41 % жителів від 30 до 39 років. Особливо велика доля розчарування серед тих, хто в ході реформ став безробітним (66 %) або змущений раніше піти на пенсію (49 %) 18.

Поступово вималовується розуміння того, що зовнішня політика об'єднаної Німеччини залежатиме від того, як вирішуватимуться соціально-економічні проблеми майбутнього розвитку єдиної німецької держави. Якісні переваги соціального ринкового господарства у межах розширеної ФРН потрібно довести всім і насамперед кільком мільйонам безробітних. Небезпеку тайть можливість розподілу населення єдиної Німеччини на два класи — тих, що виграли і тих, що програли. Люди у такому розладі і з собою, і з суспільством можуть легко вдатися до конфлікту.

Наслідком приєднання колишньої НДР стало поглинання значних коштів, які Німеччина могла б використати за кордоном, у тому числі і в Східній Європі. Ці фактори з часом можуть втратити свій негативний для німецької зовнішньої політики

вплив, однак потрібно ще кілька років для, принаймні, приблизного вирівнювання рівнів життя населення об'єднаної ФРН. Повної ж внутрінімецької інтеграції ще досить довго чекати, хоч уже на перших рубежах сьогоднішні мінуси, можливо, розпочнуть перетворюватися у плюси.

З політичної, соціально-психологічної точки зору нова Німеччина народжується вже сьогодні. Рішення бундестагу про переведення столиці у Берлін робить очевидним те, що рейнської республіки — ФРН у майбутньому не буде. Вона трансформується в Німеччину нової політичної ваги і впливу. Кроки на шляху до нової якості будуть дедалі рішучішими.

Бонн був ненав'язливою столицею, містом, де діяли федеральні структури. Протягом всієї історії старої ФРН домінування рейнської специфіки багато в чому визначало федералізм, політичну терпимість країни незважаючи на всі «показові сутички» у парламенті. Ще з часів К.Аденауера тут звикли розчиняти німецьке в європейському, нехай з таємною надією на більшу потенційну силу німецьких інтересів у європейській упаковці. Рейнський характер влади сприяв, ймовірно, тому, що ФРН увійшла в роль економічного гіганта і політичного карлика. Практицизм тут непогано виглядав на тлі великорадикальних домагань Франції.

Берлін як столиця нової Німеччини поступово створить інший політичний клас, еліту іншого складу. Влада нового політичного класу може надати країні централізований вигляд. У Берліні будуть висунуті, оцінені, зважені й прийняті до виконання інші зовнішньополітичні концепції. Бонн міг задовольнитися балконом у світовій політиці, а Берлін зможе зайняти місце в партері і навіть у царській ложі. Звичайно, що для цього потрібна умова, — щоб не була підірваною економічна могутність держави. Немає сумніву, що Німеччина із столицею в Берліні буде іншою країною.

Контури нової Німеччини ще не можуть бути однозначно визначені, але просування до них час від часу заявляє про себе. Вплив Німеччини зростає на континенті і дедалі відчутніше проявляється в світі.

Позиція Бонна щодо подій, які розгорнулися у колишній Югославії, певною мірою відбилася на німецькому авторитеті в Європі. Категорична відмова надіслати солдат бундесвера до складу міжнародного контингенту підтримки миру в Югославії наочно продемонструвала і межу «вільного пошуку» ФРН. Звичайно, з часом ситуація може кардинально змінитися.

Показовим було заперечення Німеччини щодо планів Франції розмістити ракети «Гедес» на франко-німецькому кордоні. Результатом німецьких протестів стало скорочення кількості навіть невстановлених ракет. Якщо раніше Париж такі протести досить легко ігнорував, то сьогодні бере їх до

уваги. Проявом нового була підтримка з боку ФРН Японії у її територіальних суперечках з Росією. Зміна характеру відносин Німеччини і США виявилася під час поїздки у кінці січня 1994 р. Г.Коля до Вашингтона. Це була його перша поїздка за океан, коли переговори відбулися не в Білому домі, а за межами резиденції. Г.Коль вручав вищу нагороду ФРН Дж.Бушу за його вклад у подолання розколу Німеччини та зустрічався з президентом Б.Кліntonом.

Позиції Німеччини набирають дедалі більшої ваги, її точка зору спрямлює вплив на прийняття рішень. Це фактичний стан речей, з яким доводиться рахуватися іншим державам. Європейське співтовариство з ініціативи Німеччини погодилось визнати колишні югославські республіки Словенію і Хорватію, хоч ряд урядів не схвалював такого рішення 19.

Німеччина продемонструвала приклад «три м'язами», коли без попередніх консультацій з європейськими партнерами підвищила ставки банківського процента. Підвищення у грудні 1992 р. процентної ставки до 9,75 % було найвищим за останні роки 20. Внаслідок цього Англія й Італія не витримали і вийшли із валютної системи ЄС, а Іспанія змушенна була девальвувати песету на 5 %. Тобто це була ціна за перебування в одній ув'язці з Німеччиною, яка залучила до свого складу східні землі.

Із закінченням холодної війни Європа в цілому стала безпечнішим континентом, ніж раніше, оскільки зник ризик великої війни. Однак, нині європейський континент є порівняно нестабільним. Холодна війна, незважаючи на потенціал конфлікту, надавала спокусливої простоти європейському ландшафту. Конfrontація Схід – Захід, комунізм - капіталізм змінилась грою політичних сил, міжнаціональним суперництвом і етнічною напруженістю в регіонах Європи з однією суттєвою різницею: на Сході вони носять загрозливий характер, на Заході кидають виклик європейській економічній і політичній інтеграції.

Німецький чинник спрямлює особливий вплив на подальший розвиток мaastrichtського процесу. Цілком очевидно, що зовнішня і, зокрема, інтеграційна політика об'єднаної Німеччини не буде лінійним продовженням попереднього курсу ФРН. Кажуть, навіть, що по Європі блукає «примара економічної могутності об'єднаної Німеччини, яка порушує розподіл політичних сил в Європейському співтоваристві» 21. Жах алармістів у ЄС, пов'язаний з німецьким возз'єднанням, реалізується у вигляді двох альтернативних сценаріїв. За першим – Німеччина поступово втрачатиме інтерес до інтеграції, дедалі менше рахуватиметься з бажанням і цілями своїх партнерів, і врешті-решт «піде власним шляхом» до відродження німецького націоналізму і краху ідеї єдиної Європи. За другим

сценарієм ФРН, проводячи активно інтеграційну політику, прагнутиме використати інститути і механізми ЄС для забезпечення гегемоністських позицій у майбутній інтегрованій Європі, тобто «німецькій Європі». По суті, в основі таких побоювань — застаріле суперництво: пануватиме Німеччина в Європі, чи її сусідам вдасться стримати її гегемонізм. Щоб з'ясувати безпідставність такого підходу, нагадаємо про зміну умов формування німецької зовнішньої політики після досягнення державної єдності і завершення конфлікту Схід — Захід.

До 1990 р. вирішальний вплив на європейську політику спрямовували інтереси безпеки, і насамперед це торкалося ФРН. Вона не могла дозволити собі великих розбіжностей із західними державами, які її гарантували. Для Бонна західноєвропейська інтеграція являла собою єдино можливу форму відновлення економічної могутності, досягнення сталого міжнародного статусу, а в перспективі — досягнення національної єдності, яка завжди пов'язувалась з ідеєю єдності європейської.

Для партнерів участь ФРН в інтеграційних структурах надавала можливості контролювати її. Західна Німеччина зуміла перетворити накладені на неї ззовні обмеження у «політику самообмежень», звільнivши від зазивих витрат на оборону, від участі у багатьох складних міжнародних акціях.

У нових умовах зростає свобода дій об'єднаної Німеччини, об'єктивно знижується залежність від партнерів, особливо у політичній сфері. Набувши за короткий час фактично статусу великої держави, ФРН з'ясувала, що недостатньо підготовлена до такої ситуації. Внутрішні проблеми, величезні затрати на реконструкцію екс-НДР гальмують інтеграційну політику. Але вони лише коригують, а не змінюють напрям. Скоріше за все для Німеччини питання полягає в тому, чи економічно доцільний майбутній Європейський союз, чи це насамперед «політично мотивований проект», одна із форм «розброєння суверенітету». Тому в діяльності німецької дипломатії останнього часу можна простежити за зміною орієнтації на демонстрацію лояльності до маастріхтських угод і в той же час на уникнення конкретизації деталей майбутнього європейського устрою 22.

Можна провести дещо умовну аналогію між можливою поведінкою Німеччини та Франції у 60-ті роки. Тобто ФРН (після подолання труднощів) стане самостійніше окреслювати рамки, за які вона не хоче виходити у політичній або фінансовій сферах. Однак, це аж ніяк не означає, що маючи більше політичного маневру, Німеччина становитиме небезпеку для своїх сусідів.

ФРН зацікавлена у майбутньому поширенні маастріхтського процесу і на Східну Європу, але політика майбутнього, певне, визначатиметься тим, що навіть декоративне відмежування ЄС

від Східної Європи не буде бажаним для Заходу. Підкреслимо, що представники усіх парламентських партій ФРН єдині у тому, щоб інтеграційна політика Німеччини була загальноєвропейською, що постсоціалістичним країнам потрібне поступове приєднання до єдиної Європи 23.

«Освоєння» країн Центральної і Східної Європи, як уже говорилося, практично неминуче перетворить Німеччину в досить вагомий осередок економічної могутності, політичної енергії і технологічних можливостей. Однак, навряд чи можна сьогодні серйозно говорити про небезпеку виникнення «німецької Європи». Окремі спроби поширити в цьому зв'язку антинімецькі настрої практично ніде в Європі не мають успіху. «Німецької Європи» не може бути так само, як «французької», «американської» чи «російської» 24.

У той же час цілком очевидно, що в Європі завжди будуть країни більші і менші, більш і менш вільові, а отже, і зацікавлені у присутності в тому чи іншому регіоні. Проте очевидно й інше. Біль-які перекоси погані, але німецька перевага навряд чи досягне таких небезпечних масштабів. Природна межа монополій встановлюється конкуренцією. США, Японія залишаються центрами сили, які достатньо компенсуватимуть навіть суттєву концентрацію європейської могутності у німецьких руках.

Підкреслимо, що політичні діячі ФРН, науковці розглядають вирішення проблем східноєвропейських країн і завдання Німеччини в цьому зв'язку у контексті загальноєвропейського розвитку. Цієї точки зору, зокрема, дотримується робоча група «Центральна Східна Європа фонду Бертельсмана, західноєвропейських держав, створить господарський і правовий простір, що зробить можливим зростання континенту» «Успіх перетворень, — за її оцінкою, відповідає інтересам» 25.

Зростаюча роль об'єднаної Німеччини у східноєвропейському регіоні, як зазначає московський професор І.Орлик, «не може не зачіпати національно-державні інтереси Росії» 26. Проте, на наш погляд, важливіше, спираючись на об'єктивні чинники, зберегти попередні традиції співробітництв СРСР з ФРН у забезпеченні мирного розвитку країн східноєвропейського регіону і у взаємовідносинах Росії та Німеччини. Тут співпадають чимало об'єктивних інтересів двох держав.

Абсолютно неприйнятним було б для Росії і України свого роду перенесення «берлінського миру» на колишній радянсько-польський кордон, що вкрай ускладнило б підключення їх до сучасної цивілізації. Однак, німці цього не бажають. Адже для них це означало б відрізати собі шлях до невичерпних ресурсів на неосяжне майбутнє. Сумнівно, щоб політика створення «німецько-польської спільноті» привела до якогось антиросійського, чи антиукраїнського блоку, принаймні тому,

що для Польщі важливо мати певну політичну противагу західному сусідові. Наскільки можна судити, для Німеччини більшість країн Центральної і Східної Європи були і будуть сходинкою до держави, яка за своїми критеріями покликана стати її основним партнером на Сході – Росії. Зовнішньополітичні і економічні пріоритети на Сході для Німеччини визначаються у такому порядку: Росія, Польща, Україна, окремо країни Балтії.

Об'єднана Німеччина розглядає відносини з Росією, за оцінкою канцлера Г.Коля, як центральний елемент своєї зовнішньої політики. Ці стосунки виходять далеко за межі двосторонніх, мають важливе значення для стану усієї Європи 27. Таке твердження не безпідставне. Конструктивна взаємодія двох держав може й повинна прислужитися вирішенню злободенних проблем континенту, сприяти розвитку прогресивних загальноєвропейських тенденцій. Підкреслимо, що співробітництво Росії й Німеччини може відчутно сприяти ліквідації існуючих і запобіганню нових конфліктних ситуацій, наприклад на Балканах, у стосунках між Румунією і Угорщиною, Польщею і Литвою та ін.

Однак, об'єктивний підхід змушує зауважити, що російсько-німецька взаємодія бачиться непростою. Тут ще позначиться невирішеність цілого кола питань, успадкованих від колишнього СРСР, певна ускладненість взаєморозуміння (насамперед психологічного) з проблем, облягених історичним минулим ХХ ст., а також внутрішні труднощі обох сторін. Істотним може стати і такий чинник, як позиція Західу, партнерів по ЄС. Не секрет, що подекуди у політичних колах Західної Європи знову мусуються побоювання з приводу можливого наступного німецько-російського зближення, яке, як інколи наспітують, «загрожує остаточно підірвати європейську рівновагу» 28. Зрозуміло, що побоювання інших країн не слід скидати з рахунку, ніщо не повинно давати приводу для занепокоєння. Попередня політика Бонна дає підстави сподіватися, що Німеччина не склітиться до «зміни фронту». Важливо, звичайно й те, щоб Росія не лишалася в стороні від нових процесів, що розвиваються в Європі.

Підкреслимо, що політики ФРН неодноразово наголошували на зацікавленості Західу у демократичній і сильній Росії. За оцінкою посла Німеччини у Москві О.Габлентца, німцям потрібна Росія як партнер, з яким вони бажають співробітничати у всіх сферах. За його словами, «Росія посяде чільне місце, вона вже проявила себе надійним і важливим партнером у міжнародній політиці», «зовнішній політиці РФ вже притаманна ця роль» 29.

З геостратегічних, політичних і економічних точок зору провідними державами в Європі будуть Німеччина і Росія. Це

два полюси нашого континенту, які є певною мірою притягальними для інших держав. Національні інтереси Німеччини, певне, не пов'язані з агресивними задумами.

У майбутньому важливо зберегти рівновагу сили. В цьому ракурсі постає питання: готові чи ні (а точніше, якою мірою) США дистанціюватися від Європи? Адже Вашингтон скорочує власну військову присутність до 100 тис. військових у 1994 р. (в 1989 р. було 325 тис.). Канада виводить 1100 останніх солдат із Європи. Адміністрація Б.Клінтона заявила про намір зберегти свою присутність на європейському континенті. Більшість урядів Західної Європи схильні підтримувати таку позицію Вашингтона. Вони розглядають участь США у НАТО як важливу противагу Росії, як запобіжний засіб надмірному впливу Німеччини. Адміністрація президента Б.Клінтона розглядає Росію Б.Єльцина як партнера, в тому числі і в європейських справах. США навіть виявила готовність провести влітку 1994 р. перші спільні з Російською Федерацією навчання сухопутних сил на Болзі 30.

На Мюнхенській конференції з питань безпеки у лютому 1994 р. міністр оборони США У.Перрі підкреслював, що «у світлі свого географічного положення, а також економічної могутності Росія повинна стати невід'ємною частиною створюваної системи європейської безпеки». Шляхом до цього, на його думку, буде участь Російської Федерації у прийнятій в січні 1994 р. НАТО програмі «Партнерство заради миру». В той же час Г.Коль, виступаючи на цій конференції, виявив незгоду з безперечною підтримкою Росії, наголосивши, що «своїми діями Росія повинна завоювати довіру насамперед сусідніх держав. І в цьому питанні абсолютно неприйнятними є концепції про сфери впливу, про сфери інтересів» 31.

Підтримуючи ідею розширення НАТО, Німеччина вважає, що передчасна дискусія про прийом до Союзу нових членів може створити в Європі нову стіну розмежування. «Партнерство заради миру» має залучити понад 30 країн, у тому числі східноєвропейські і пострадянські держави. Україна поряд з іншими країнами уклала відповідну угоду про співробітництво.

Для Німеччини і в майбутньому не втрачають значення питання оборони. Із закінченням холодної війни безкrizового миру не наступило, даються знаки конфлікти. Росія схильна відродити свої інтереси на Балканах, не поступатися «сферами інтересів і свого впливу». Вона лишається, на жаль, неперебачуваною ядерною державою. Зайвим доказом неперебачуваності, зростання експансіоністських устремлінь є результати виборів у грудні 1993 р. до Державної думи Росії, позиція партії В.Жириновського і Г.Зюганова, geopolітичні спрямування деяких російських можновладців і науковців та інші кроки 32.

На Заході помітні два підходи щодо зміцнення оборони. Франція виступає прихильником створення власного незалежного оборонного потенціалу. Вона дамагається перетворити Західноєвропейський Союз в організацію, яка б повністю несла тягар безпеки Європейського співтовариства. Парижу вдалося переконати Бонн посилити їх спільну бойову бригаду, сподіваючись на те, що з часом вона стане кістяком нової європейської армії.

Інший підхід полягає в тому, щоб не допустити послаблення НАТО, оскільки саме цей союз весь час надавав Вашингтону право вирішального голосу у багатьох європейських справах. Отже, «щоб не спровокувати вихід американців», його прибічники хотіть, щоб «кістяк» європейської оборони становив НАТО.

За офіційною позицією Бонна, інтеграційні процеси на Заході залишатимуться неповноцінними, якщо Співтовариство не зможе проводити єдину зовнішню політику і політику безпеки. Утворення франко-німецького корпусу розглядається тут як перший крок у будівництві «європейської опори НАТО» і початок набуття європейцями власної оборонної спільноти. Питання єдиної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС ФРН розглядає як установку на майбутнє. Близьким часом основою безпеки Німеччини лишиться НАТО, в рамках якого головним гарантом, як і раніше, будуть США, хоч і з дещо послабленим впливом на німецьку політику. Щоб надати нової життєздатності цьому союзу, Бонн виступає за розширення зони дії НАТО, на такі неєвропейські регіони небезпеки, як, скажімо, Близький Схід 33.

Колишній Генеральний секретар Північно-атлантичного союзу М. Вьюнер підкреслював, що єдиним чинником стабільності і передбачуваності у сьогоднішньому світі переходного періоду є трансатлантична вісь. Якщо Сполучені Штати Америки підуть з Європи, то є загроза того, що у західноєвропейських країнах з'явиться певна спокуса повернутися до колишньої силової політики 34.

В об'єднаній Німеччині державні і політичні діячі проводитимуть курс на відстоювання національних інтересів на міжнародній арені, а також на досягнення своєї безпеки. При цьому національні інтереси Німеччини можуть, хоч це й не обов'язково, зіткнутися з інтересами США або інтересами інших союзників. Важливим завданням дипломатії, урядових кіл Німеччини є переконання щодо врахування законних інтересів об'єднаної Німеччини. Її самоутвердження вимагає партнерства у європейському та світовому співтоваристві народів. Ясно і те, що потрібно зважити на існування незалежної Німеччини, яка не є просто розширеною ФРН. Часи, коли внаслідок повоєнного розколу країни німці змушені були

стояти дещо осторонь від вирішення головних проблем європейської і світової політики, відійдуть у минуле.

Німеччина виходить з того, що майбутнє Європи у найближче десятиріччя визначатиметься розвитком подій у трьох кризових регіонах: на території колишнього СРСР, країнах Центральної і Південної Європи від Польщі до Югославії, а також у всьому Середземномор'ї. Тому ФРН прагне до поглиблення співпраці з НАТО, посилення співробітництва з США. Підкреслимо, що з точки зору Вашингтону, Німеччина посідає особливе місце у політичному житті Європи. В США очікують від Німеччини конструктивної і стабілізуючої ролі в європейському перехідному процесі. Ще в 1989 р. адміністрація Дж. Буша надихала Німеччину на роль свого нового «партнера з лідерства»³⁵, що було несподіваним для Англії і Франції, не викликало захоплення у керівників останніх двох країн.

Аналіз становища і можливих підходів з боку ФРН дає можливість до національних інтересів цієї держави віднести такі. По-перше, Німеччина хоче бути рівноправним членом НАТО, Європейського співтовариства та інших повоєнних інституцій у Західній Європі. Минув час, коли ФРН була обмеженою у даних структурах, тепер Німеччина вестиме себе як повноправний і зацікавлений суб'єкт об'єднань.

По-друге, коли справа торкається подолання міжнародних криз, етнічних конфліктів та ризику неконтрольованого розповсюдження зброї, Німеччина, певне, не стоятиме осторонь, задовольняючись лише спробами вирішення проблем дипломатичними засобами. З липня 1994 р. із зміною правових зasad Німеччина дозволила військовим підрозділам бундесвера брати участь в операціях ООН щодо підтримання миру. Тим самим розширено юридичну свободу дій федерального уряду.

Оскільки Німеччина переймає на себе відповідальність за власну безпеку, їй потрібні не тільки гарантії «ядерної парасольки» США, а право голосу у використанні ядерних сил Франції та Англії у межах європейського оборонного союзу. Інакше Німеччина може повернутися до ідеї національних ядерних сил.

Демократичний характер обговорень, дискусій, що розпочалися у ФРН з питань нової ролі Німеччини на міжнародній арені, з проблем приведення у відповідність конституційних зasad зовнішньополітичної сфери суверенної держави, як і глибоке вивчення громадської думки у всіх землях країни з цього кола питань³⁶, повинні надати нових рис зазначеному процесам. Такого обговорення бракувало під час об'єднувального процесу, коли визначались його правові засади. Можна сподіватися, що в нинішніх дискусіях часу і здорового глузду вистачить для виважених рішень.

Переосмислення практики втілення в життя європейського стратегічного курсу ФРН дає підставу для актуальних, на наш погляд, рекомендацій українській дипломатії у контексті потреб її сьогоднішньої політики щодо Німеччини. Базовим положенням для зовнішньополітичної діяльності незалежної України має стати усвідомлення того, що ФРН поряд з Росією є стратегічним партнером на континенті. Російсько-німецькі стосунки відіграють і відіграватимуть найвагоміше значення, виходячи за межі двосторонніх. Досвід Бонна у розробці та реалізації європейської політики засвідчує плідність того курсу, який ґрунтуються на об'єктивних чинниках і адекватно відбиває національні інтереси країни. Нарощування співробітництва України з ФРН повинно сприяти не лише збільшенню обсягів товарообігу, а й обміну та впровадженню у нашій економіці сучасних технологій, науково-технічних розробок, розгортанню спільнотого сучасного виробництва у найрізноманітніших галузях. Розширення арсеналу взаємодії двох держав має сприяти зростання позитивних змін у ході реформування економіки України, правового забезпечення суспільного розвитку за стандартами Європи, німецького рівня. Поліпшення військово-політичного співробітництва між нашими державами значно розширює зону стабільності, передбачує взаємовідносин на європейському континенті. Співробітництво в культурній і гуманітарній сферах повинно прислужитися справі примирення наших народів, розвитку не тільки партнерських, а й дружніх привілейованих стосунків. ФРН, як ніяка інша країна, може представляти інтереси України в ЄС та інших структурах індустриальних держав, дієво сприяти відновленню історичної присутності нашої країни в сім'ї народів Європи. Арсенал засобів, глибокі науково-аналітичні засади розробки стратегії і тактики, шляхів і методів досягнення національних інтересів Бонном є прикладом ефективної діяльності як для української, так і для інших дипломатій. Ініціативність і наполегливість, поліваріантність і широта підходів європейської політики ФРН завждди базувалися на власних економічних ресурсах та використанні всіх векторів діяльності на континенті.

Вивчення практики, кращого досвіду німецької європейської політики та раціональне їх використання (поряд з досвідом інших країн), безперечно, стане в нагоді українській дипломатії. Результативність зовнішньополітичної діяльності України, в чому переконує досвід ФРН, може бути наслідком не лише більш-менш вдалих ситуаційних зусиль (вони мають тільки доповнювати головну лінію), а й стратегічно послідовних, ініціативних і наполегливих кроків, які становитимуть зовнішньополітичний курс держави. Йому має бути підпорядкована вся широта засобів, використання об'єктивних і суб'єктивних чинників.

ВИСНОВКИ

Проведене комплексне дослідження європейської політики Федеративної Республіки Німеччини протягом 1970-1991 років, дає підставу для таких висновків.

Характер європейської політики ФРН мав ключове значення у розвитку політичних процесів на континенті. Якщо у перші повоєнні десятиріччя зовнішньополітичний курс Бонна сприяв формуванню фундаментальних протиріч у системі відносин Схід – Захід, то в досліджуваний хронологічний період, навпаки, європейська політика ФРН була спрямована на пошук шляхів ослаблення і передбачуваності блокового протистояння, що зробило можливим наступний демонтаж конфронтаційного протиборства.

Витоки рішучих позитивних змін європейської політики Західної Німеччини були обумовлені пошуком політичною елітою ефективних зовнішньополітичних програм і установок в умовах воєнно-стратегічної рівноваги наддержав і блоків, які відкрили б можливості для реалізації національних інтересів, посилення ролі ФРН у міжнародних відносинах. Започаткувати зміни європейської політики Бонна на порозі 70-х років була покликана соціал-ліберальна урядова коаліція. Філософсько-політичні надбання соціал-демократів і лібералів: реформізм, демократизм, прихильність до ненасильницьких, неконфронтаційних рішень у внутрішній та зовнішній політиці, як ніщо інше прислужилися справі трансформації європейської політики Західної Німеччини.

Зміна головних засад зовнішньополітичного курсу полягала у рішучому відмежуванні від попередньої силової політики, у дипломатичному і міжнародно-правовому врегулюванні відносин ФРН з СРСР, іншими країнами європейського Сходу та якісному наповненні німецько-німецьких стосунків за умов збереження блокової приналежності сторін. Східноєвропейська політика Бонна мала на увазі вирішення трьох проблем: примирення Західної Німеччини з сусідами, зміни образу ворога на образ партнера і об'єднання двох німецьких країн. Нормалізація і політико-правове оформлення взаємовідносин держав з різним соціально-політичним ладом відповідали загальній стратегії розрядки біполярного світу, прискорили проведення Наради з питань безпеки і співробітництва в Гельсінкі, сприяли подальшому нарощуванню процесів розрядки. Нові засади європейської політики Бонна пройшли перевірку на міцність і стратегічну доцільність у наступні роки, під час кризи розрядки. Позицію урядових кіл країни характеризувала лінія на збереження, там де це було можливим, курсу на співробітництво, на реалізацію національних інтересів.

Міжнародно-політичне самовизначення ФРН у 70-ті та початку 80-х років проявилося у її активній участі у будівництві

мирного устрою Європи й структурному наповненні відносин з більшістю країн континенту. Це дало змогу західнонімецькій державі заявити про свої особливі інтереси з цілого кола проблем: діалогу Схід - Захід, воєнної політики НАТО і США в Європі, стосунків з країнами сіхдного блоку і т.д.

ФРН бере активну участь відповідно до свого впливу і ваги, яких вона набула в Європі, у діяльності з розвитку західноєвропейської інтеграції, структур і механізмів Європейського співтовариства для зміцнення західноєвропейської опори власної зовнішньої політики. Заходноєвропейська політика Бонна уможливила еволюцію розвитку країни шляхом свідомо запрограмованої залежності до взаємозалежності в межах західного виміру та відповідних політичних координат. Це дозволило ФРН не лише полагодити відносини із даним колом держав й підняти їх на новий рівень, але й зайняти чільне місце в системі союзів, які виступають гарантами її власного міжнародного статусу. Перерозподіл економічної влади в ЄС Бонн використовує для підвищення свого іміджу, забезпечення впливу не лише у західноєвропейських, а й у значно ширших масштабах.

Взаємодія ФРН і Франції є наріжним каменем західноєвропейської стратегії Бонна. Постійно тримаючи курс на зміцнення взаємин, політичні лідери, не дивлячись на розбіжності (іноді суттєві), розширяють сфери співробітництва, нарощують вплив у європейському будівництві і посиленні ролі ЄС у світогосподарських стосунках.

Однак, у відносинах двох держав на кожному етапі відчутно проявляються суперництво і конкуренція. Поступаючись у політичному лідерстві Парижу, Бонн використовує значно сильніші економічні позиції в боротьбі за першість у західноєвропейському регіоні.

Уряд Західної Німеччини, справедливо вважаючи колишній СРСР головним партнером на європейському Сході, особливо відчутно реагував на зміни у радянській зовнішній політиці. Об'єднуючись з країнами Заходу, усвідомлюючи переходний статус власної держави, офіційний Бонн з середини 80-х років виявляє прихильність до проведення політики безпеки на новій концептуальній основі. ФРН, підтримуючи переход до ненаступальної оборони, разом з іншими державами континенту сприяла виведенню проблеми забезпечення безпеки із конфронтаційних рамок, однією з перших країн Заходу адекватно сприйняла нове політичне мислення урядових кіл колишнього Союзу РСР.

Політика ФРН щодо НДР у досліджуваний хронологічний період стала яскравим прикладом втілення у зовнішній політиці національної ідеї, реалізація якої забезпечила об'єднання Німеччини. Історичний приклад розвитку німецько-німецьких

взаємовідносин підтверджує положення про те, що національні устремління до возз'єднання незалежні від політичного устрою і досягаються в результаті відповідного процесу завдяки зважений і раціональній зовнішній політиці. Саме таку політику проводили боннські урядові кола впродовж розглянутого періоду.

Процес становлення об'єднаної Німеччини в особі нової ФРН підтверджує ідею зверхності національних інтересів над нормами міжнародного права, якщо реалізація цих інтересів не завдає шкоди іншим народам і карінам, відбувається без застосування воєнної сили, а суто мирними засобами. Важливо, що потяг до вищого рівня демократії і свободи зумовили спрямування національних устремлінь населення екс-НДР. Процес державної самоідентифікації німців спонукав до соціально-економічного, культурного і національного самовизначення країн європейського Сходу, що дотично сприяло поряд з іншими чинниками ерозії та наступному розпаду соціалістичного блоку.

Початок останнього десятиріччя ХХ ст. знаменує собою закінчення холодної війни і розгортання будівництва нового устрою Європи, складовим чинником якої є об'єднана Німеччина. Європейська політика нової ФРН є прикладом посилення конструктивних аспектів великої держави континенту в стабільності та невідворотності історичних змін у сучасній Європі та світі.

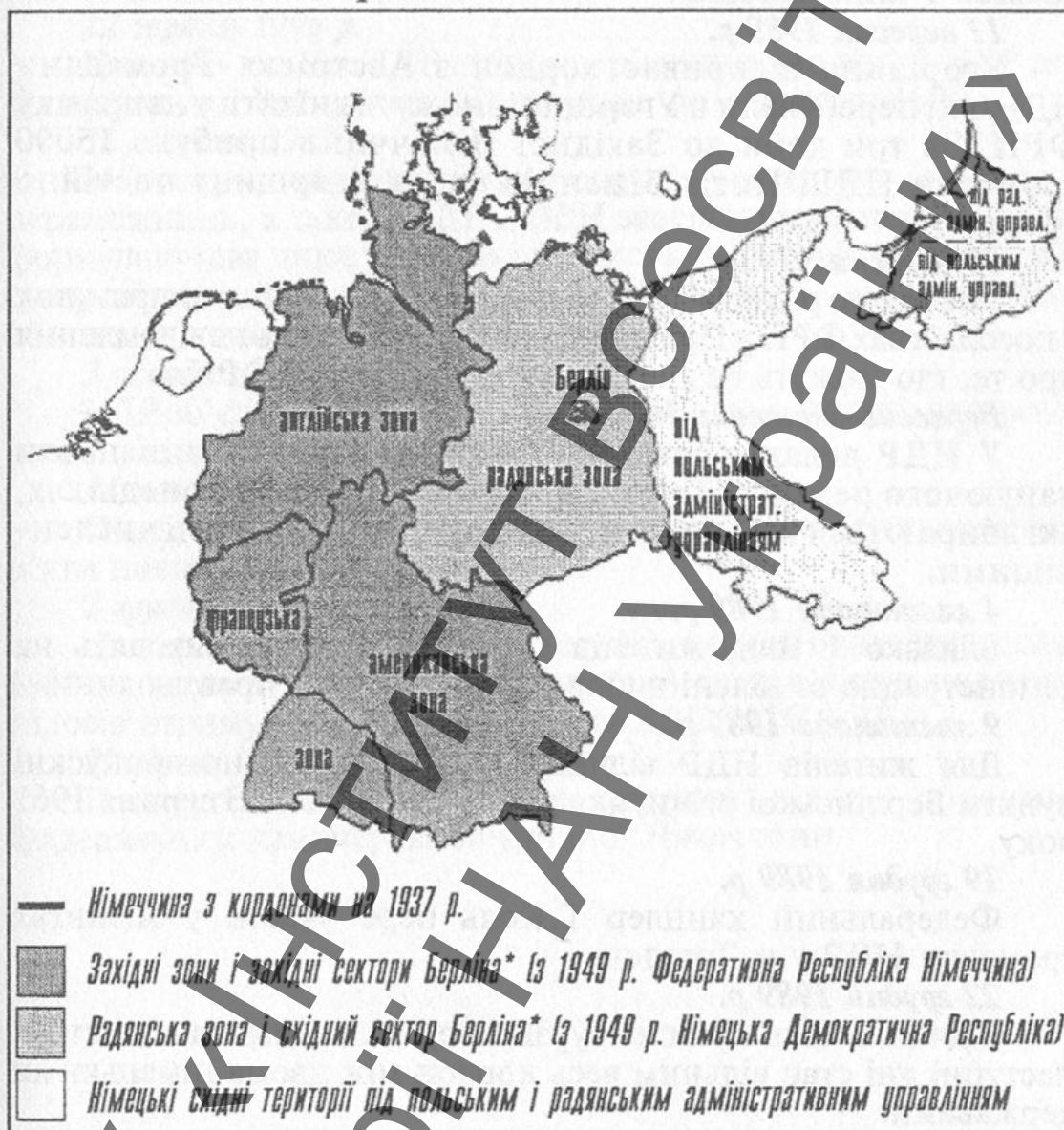
Підтримка об'єднаною ФРН країн постсоціалістичного і пострадянського простору ґрунтуються як на загальнолюдських цінностях, так і на національних інтересах. Об'єднана Німеччина постає родоначальником нової європейської демократії та політики економічного патерналізму до країн, що утворилися на розвалинах радянського блоку.

Український напрямок у східноєвропейській політиці Бонна базується на історичних притягальних традиціях і на почутті історичної вини. Для нової України він постає важливим зовнішнім чинником змінення її незалежності та розвитку партнерства і дружби. Німецько-українські відносини, у яких відпрацьовується інструментарій дипломатії Бонна щодо підтримки країн молодої демократії, розвиваються з помітною інтенсивністю, розширяють зону стабільності та дієві стосунки України з європейською сім'єю народів.

Об'єктивний аналіз європейської політики ФРН та наявність у Європі об'єднаної Німеччини дає підстави для прогнозування суттєвих змін системи політичних координат континенту, відчутного зміщення центрів політичного тяжіння і започаткування якісно нової системи європейських і світових відносин, більш активним і дієвим чинником якої постає німецька зовнішня політика.

ДОДАТОК № 1.

Німеччина на 1945 р.

ДОДАТОК N 2.

Хроніка подій на шляху до німецької державної єдності (1989-1991 рр.)¹

Вересень 1989 р.

Потік громадян НДР, які шукають притулку у посольстві ФРН, у Будапешті, Празі і Варшаві, постійно зростає. Аналітичні служби Бонна вважають, що число бажаючих залишити НДР досягає 1 млн. чоловік.

11 вересня 1989 р.

Угорщина відкриває кордон з Австрією. Громадяни НДР, які перебували в Угорщині, можуть вийти у напрямку ФРН. За три доби до Західної Німеччини прибуло 15000 громадян НДР. Потік біженців через Угорщину постійно зростає.

30 вересня 1989 р.

З великою радістю громадяни НДР, які знайшли притулок у посольствах ФРН у Празі і Варшаві, зустрічають повідомлення про те, що можуть безперешкодно вийти до ФРН.

Вересень-жовтень 1989 р.

У НДР дедалі частіше проходять демонстрації проти пануючого режиму. Так звані демонстрації по-понеділках, які збираються щотижня в Лейпцигу, стають дедалі численнішими.

4 листопада 1989 року.

Близько 1 млн. жителів Східного Берліна виходять на демонстрацію за вільні вибори й дотримання прав людини.

9 листопада 1989 р.

Для жителів НДР відчиняються контрольно-пропускні пункти Берлінської стіни, яка розділяла місто з 13 серпня 1961. року.

19 грудня 1989 р.

Федеральний канцлер Г.Коль бере участь у мітингах громадян НДР у м.Дрездені.

22 грудня 1989 р.

Відчиняються Бранденбурзькі ворота — символ єдності. У наступні дні стає вільним весь кордон між двома німецькими державами.

18 березня 1990 р.

На перших вільних і таємних виборах народного представництва НДР перемогу отримує «Альянс за Німеччину», в якому Християнсько-демократичний союз виявляється вирішальною політичною силою.

12 квітня 1990 р.

Лотар де Мез'єр (ХДС) був обраний на пост прем'єр-міністра коаліційного уряду, який складається із представників «Альянсу за Німеччину», знову організованих в НДР СДПН і Ліберально-демократичної партії.

1 липня 1990 р.

Набирає чинності економічний, валютний та соціальний союз між обома німецькими державами.

15 липня 1990 р.

Під час візиту до Радянського Союзу Федерального канцлера Г.Коля і Федерального міністра закордонних справ Г.Д.Геншера Президент СРСР М.Горбачов зробив заяву про те, що Німеччина може об'єднатись і отримати повний суверенітет вже у 1990 р.

22 серпня 1990 р.

Народна палата НДР приймає рішення про вступ НДР до Федеративної Республіки Німеччини, до 3 жовтня 1990 р.

12 вересня 1990 р.

Міністри закордонних справ чотирьох держав-переможниць, а також НДР і ФРН завершують переговори за формулою «два плюс чотири» і підписують Договір про повний суверенітет і кордони об'єднаної Німеччини, а також про обмеження чисельності бундесвера.

3 жовтня 1990 р.

НДР об'єднується з ФРН. «День німецької єдності» визнано національним святом.

14 жовтня 1990 р.

Перші вільні і таємні вибори у ландтаги (парламенти) п'яти нових земель.

2 грудня 1990 р.

На перших загальних виборах у Німецький бундестаг після 1945 р. перемогу (з явною перевагою) за кількістю поданих голосів отримує урядова коаліція із ХДС/ХСС і ВДП.

17 січня 1991 р.

Гельмут Коль обирається першим вільно обраним Федеральним канцлером об'єднаної Німеччини.

ДОДАТОК N 3.
Рівень соціальних гарантій у ФРН та інших країнах Західу
(табл.1-5).

Таблиця 1.

**Нормативна тривалість робочого тижня у країнах-членах
Європейського співтовариства, год. (1986 р.)²**

Країна	Норми, встановлені	
	законом*	колективними договорами (діапазон норм)
Англія	—	35-40
Бельгія	40	37-40
Данія	—	35-40
Франція	39	35-39
ФРН**	48	35-40
Греція	48	35-40
Італія	48	36-40
Нідерланди	48	36-40
Португалія	48	35-44
Іспанія	40	38-40

* Нормативна межа тривалості робочого часу, встановленого законом, обов'язкова для підприємців. При укладенні колективних договорів фактична тривалість робочого часу може відхилятися від означеної межі.

** 1987 р.

Таблиця 2.

Середня тривалість фактичного робочого тижня в обробній промисловості країн-членів ЄС - в годинах³

Країна	1975 р.	1980 р.	1985 р.
Англія	40,9	40,5	41,8
Бельгія	34,8	33,4	33,1
Франція	41,6	40,9	38,6
ФРН	40,4	41,6	40,7
Нідерланди	40,9	40,8	40,3
Португалія	41,8	39,0	38,1
Іспанія	42,8	38,8	36,5

Таблиця 3.
**Пенсійний вік працівників у країнах-членах ЄС
(1980-1981 рр.)⁴**

Країна	Пенсійний вік чоловіків (жінок)*	Пільговий стаж пенсіонерів
Англія	65 (60)	64 (55)
Бельгія	65 (60)	Після 45 років трудового стажу, 60 (55) років при скороченому розмірі пенсії
Данія	67 (67)	50-60 років для безробітних
Франція	60 (60)	Після 37,5 років сплати внесків
ФРН	65 (65)	Після 35 років сплати внесків, 58 років при скороченому розмірі пенсії
Греція	65 (60)	62 (57) років після 35 років сплати внесків; 60 (55) років на шкідливих роботах або із скороченим розміром пенсії
Італія	60 (55)	Після 35 років сплати внесків; 55 (50) років для робітників застарілих професій
Португалія	65 (60)	60 років при скороченому розмірі пенсії

* У більшості країн працюючі пенсіонери отримують зарплату та пенсію у повному або частковому розмірі.

Таблиця 4.
**Мінімальна тривалість оплачуваної відпустки та
кількість святкових днів у країнах-членах Європейського
співтовариства (відповідно до соціального законодавства)⁵**

Країна	Мінімальна тривалість щорічно оплачуваної відпустки (тижнів)*			Кількість святкових днів
	1964 р.	1984 р.	1988 р.	
Англія	2	x	x	8
Бельгія	2	4	5	10
Данія	3	5	5	10
Франція	3	5	5	10
ФРН	2,5	3	5	11-13
Греція	1	4	4	4-7
Італія	2	x	x	11
Нідерланди	2,5	3	3	7
Португалія	0,67	3	3	12
Іспанія	1	5	5	12-14

* В Англії та Італії тривалість щорічної відпустки, котра визначається колективними договорами, законодавчо не регулюється. В Італії її тривалість коливається в межах 4-6 тижнів, в Англії більшість трудящих мають чотири тижневу відпустку, а понад 20% робітників та службовців мають п'ятитижневу відпустку.

Таблиця 5.

Тривалість декретної відпустки та відпусток по догляду за дитиною у країнах ЄС наприкінці 80-х років⁶

Країна	Тривалість декретної відпустки, тижнів*	Відпустка по догляду за дитиною	
		Тривалість	Оплачувана (неоплачувана)
Англія	18	—	—
Бельгія	14	6-12 місяців	Оплачувана
Данія	28	10 тижнів	Оплачувана
Франція	16-26*	до 1 року	Оплачувана
ФРН	14	12 місяців	Надається допомога
Греція	14	до 30 місяців	Неоплачувана
Італія	20	6 місяців	Надається допомога
Нідерланди	12	—	—
Португалія	13	до 3 років	Можливе надання допомоги
Іспанія	14	Часткова зайнятість до 3-х річ. віку дитини	—

* Тривалість відпустки залежить від кількості дітей у сім'ї. У Данії та інших країнах відпустка надається на вибір — матері або батькові.

ДОДАТОК N 4.

Воєнні витрати ФРН та інших країн-членів НАТО.
Таблиця 1.
Витрати на оборону %, та розмір воєнних інвестицій %,
від ВНП⁷

Країна	У середньому за 1970-1974 рр.		1988 р.	
	витрати	інвестиції	витрати	інвестиції
США	6,8	21,4	5,6	26,0
Англія	5,7	16,6	4,3	24,7
Франція	3,8	13,0	3,8	16,1
ФРН	3,5	11,9	3,0	15,2
Португалія	6,4	7,1	3,1	13,0
Греція	4,7	—	6,6	24,4
Нідерланди	3,5	13,0	3,3	19,7
Бельгія	2,9	10,7	3,2	11,2
Данія	2,5	16,4	2,2	16,5
Італія	2,3	15,3	2,1	21,0
Люксембург	0,8	1,5	1,8	3,2
Іспанія	—	—	2,2	20,9

Таблиця 2.
Питома вага витрат на військові НДЕКР у головних
країнах-членах НАТО в %⁸

Країна	В державних НДЕКР	В загальних витратах на НДЕКР	У воєнних витратах	У валовому внутрішньому продукті
Англія	50,2	28,0	13,8	0,67
ФРН	8,7	6,2	3,1	0,11
Франція	37,7	24,4	12,0	0,50
Італія	0,66	1,4	1,4	0,04
США	60,8	24,1	11,6	0,75

Таблиця 3.
Зайнятість у силах оборони (військові та цивільні,
% працюючого населення)⁹

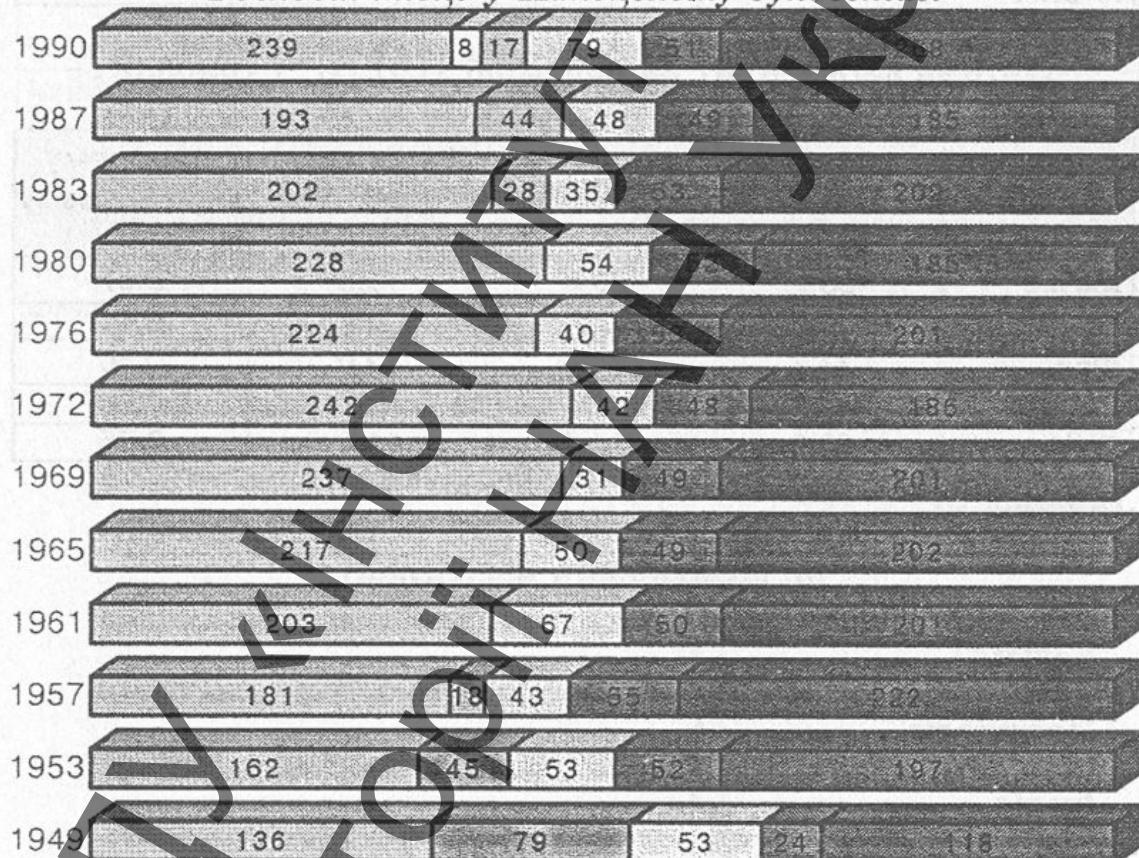
Греція	— 5,9
Бельгія	— 2,8
Франція	— 2,8
Португалія	— 2,6
ФРН	— 2,4
Італія	— 2,4
Іспанія	— 2,3
Нідерланди	— 2,2
Англія	— 1,8
Данія	— 1,4
Люксембург	— 0,9
США	— 2,7
Канада	— 0,9

ДОДАТОК № 5.
Контракти з програми COI із зарубіжними країнами
(на 1 січня 1990 р.)¹⁰

Країна	Кількість контрактів	Вартість, млрд. дол. США
Англія	90	86,4 (15)*
ФРН	33	66,2
Італія	23	10,9
Франція	10	13,9
Нідерланди	2	20,0 (7,0)
Бельгія	1	0,099
Данія	1	0,028
Ізраїль	16	208 (41,6)
Канада	12	2%5
Японія	9	1,9
Всього	197	401,927

* В дужках зазначені кошти, які виділяє уряд даної країни.

ДОДАТОК №6.
Результати виборів до Німецького бундестагу
Розподіл місць у Німецькому бундестазі*

*Відповідно на початку періоду правління; до 1987 р. включно з депутатами Західного Берліна

■ СДПН

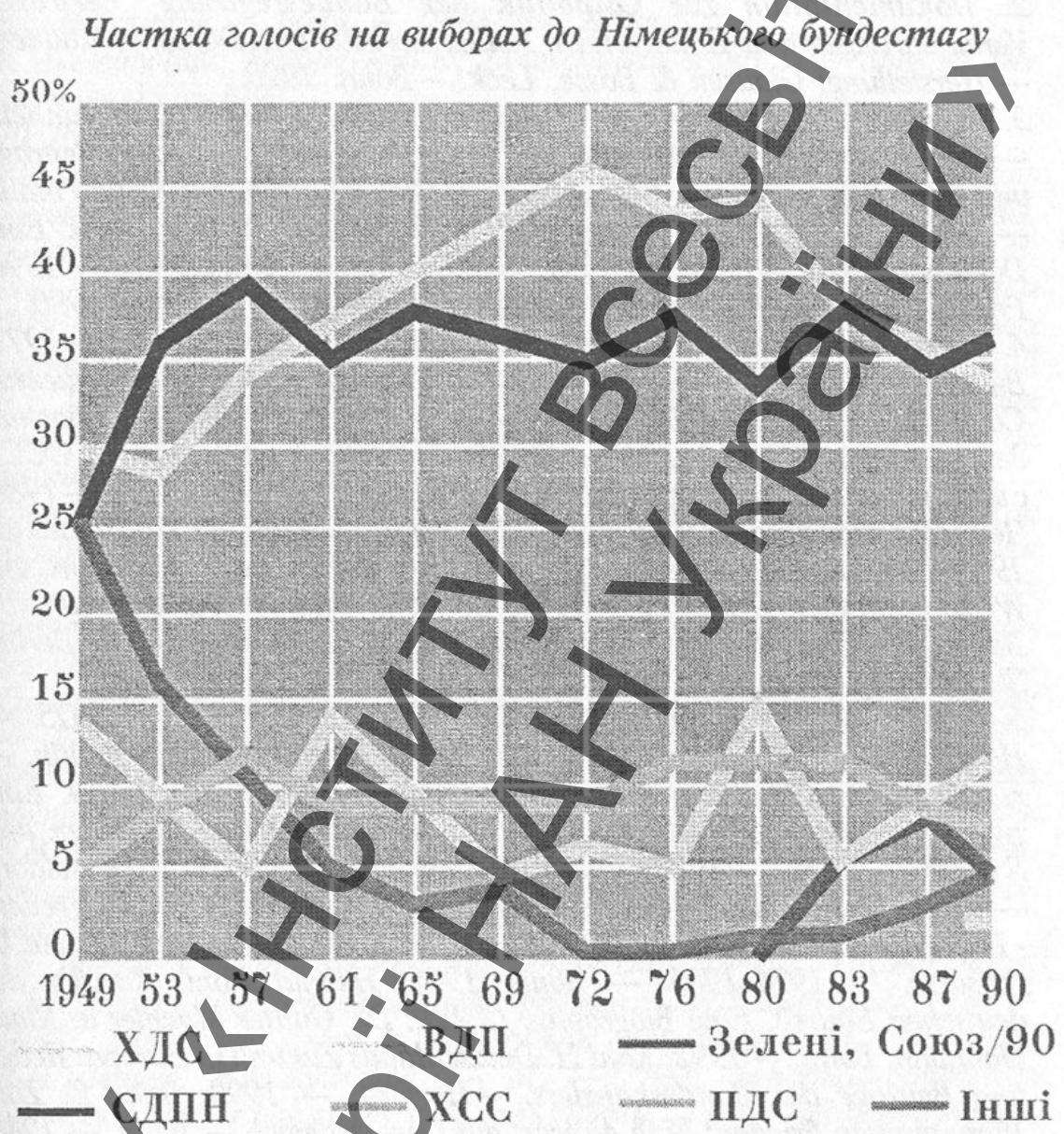
□ ПДС

■ Союз 90/
Зелені

□ ВДП

■ ХСС

■ ХДС

ПРИМІТКИ

ВСТУП

1. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Vom 23. Mai 1949. — Herstellung: Glausen & Bosse, Leck. — Bonn. — 1979, Der Vertrag über die Beziehungen der Bundesrepublik Deutschland und der Drei Mächten (Deutschlandvertrag). In.: Grundgesetz für Bundesrepublik Deutschland. — Bonn. — 1989.
2. Dokumentation zur Ostpolitik der Bundesregierung: Verträge, Vereinbarungen und Erklärungen. Reihe: Berichte und Dokumentationen. — Herstellung: Glausen & Bosse, Leck. — Bonn. 1990.
3. Das Ende eines Experiments: Umbruch in der DDR und deutsche Einheit. — Berlin. — 1990; Der Wandel in Deutschland und Osteuropa. Beiträge und Dokumente aus dem Europa Archiv. Verlag für internationale Politik. — Bonn. — 1990; Der Vereinigung Deutschland im Jahr 1990. Eine Dokumentation. — Bonn. — 1991; Dokumentation zum 3. Oktober 1990. Presse- und Informationsamt der Bundesregierung. — Bonn. — 1990.
4. Тегеран — Ялта — Потсдам. Сборник документов. — М. — 1971; Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. Сборник документов 1970-1977 годы. — М. — 1971-1978; Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. XI-XXXVII. — М. — 1955-1986; Четырехстороннее соглашение по Западному Берлину и его реализация. 1971-1977 гг. Документы. — М. — 1977; Dokumentation zur Westberlinfrage. — Berlin. — 1974; Gesetz- und Verordnungsblatt von Berlin (West). 1970-1978; Dokumentation zur Westberlinfrage. — Berlin. Staatsverlag. — 1978;
5. Brandt W. Begegnungen und Einsichten. Die Jahre 1960-1975. — Hamburg. — 1976; Der Wille zum Frieden: Perspektiven der Politik. — Hamburg. — 1971; Keine Angst vor 1984. Über den Tag hinaus. Eine zwischenbilanc. — Hamburg. — 1974; Schmidt H. Die Menschen und Staaten. — Bonn. — 1989; Allardt H. Moskauer Tagebuch. — Düsseldorf. — 1974; Genscher H.-D. Deutsche Außenpolitik: Ausgew. Grundsatzreden. -1975-1980. — Bonn. — 1981. Deutsche Außenpolitik: Ausgew. Reden U. Aufsätze. — 1974-1985. — Bonn. 1985; Helmut Kohl. Kanzler der deutschen Einheit. Eine Biographie // Aut.: Dr. Gunter Muchler u. Klaus Hofmann. Bonn. — 1992; Kohl H. Deutschlands Zukunft in Europa: Reden und Beiträge des Bundeskanzlers. — Herford. — 1990; Bahr E. Zum Europäischen Frieden: Eine Antwort auf Gorbatschows. — Bonn. — 1988; Scheel W. Reden und Interviews. — Bonn. — 1976; Lehmann H.G. Offnung nach Osten. — Bonn. — 1984; Weizsäcker R. v; Die deutsche Geschichte geht weiter. — Berlin (West). — 1983.
6. Regierungserklärung von Bundeskanzler Willi Brandt vom 28. Oktober 1969 // Bulletin des Presse und Informations amtes der Bundesregierung. — Bonn. — 1969. — 29. Okt.; Koalition der Mitte: Für eine Politik der Erneuerung. Regierungserklärung von Bundeskanzler Helmut Kohl. — Bonn. 1982; Bericht der Bundesregierung zur Lage der Nation im geteilten Deutschland abgegeben von Bundeskanzler Helmut Kohl von dem Deutschen

- am 8. November 1989 // Europa-Archiv. — 1989. — F. 24. — S. D705-714; Zehn — Punkte Programm zur Überwindung der Teilung Deutschlands und Europas // Bulletin... — Bonn. — 1989. — 29. Nov.
7. Inter Nationes Peress. — Veröffentlichung Frei-Belegte erbeten. Sonderdienst: 1969-1990; Regierungserklärung des Bundeskanzlers der Bundesrepublik Deutschland, Helmut Kohl, abgegeben vor dem Deutschen Bundestag am 15. Februar 1990// Bulliten... — Bonn. — 1990. — 16. Feb.
8. Das Parlament; Bulletin des Presse — und Informationamtes der Bundesregierung. — Bonn. — 1970-1991 Jahre.
9. Aussenpolitik; Europa-Archiv; Deutschland-Archiv; Der Spiegel; Der Stern. — 1970-1993.
10. Див.: Додатки
11. Власов С.Н. Внешнеполитические концепции социал-демократической партии Германии (1969-1982). Критический анализ. — Автореферат, дис. ... канд. ист. наук. — Киев. — 1984; Гулевич В.Н. Роль ХДС/ХСС в формировании внутренней и внешней политики ФРГ. в Кн.: Социальная природа буржуазных партий в современном капиталистическом мире. — Киев. — 1980; Елисеев М.П., Сапковский В.Е. Два германских государства и европейская безопасность: история и современность. — Минск. — 1989; Жуков И. О. Проблемы восточной политики ФРГ в системе отношений Восток-Запад. Автореф.дис. ... канд. ист. наук. — М. — 1985; Истягин Л.Г. Общественно-политическая борьба в ФРГ по вопросам мира и безопасности. — М. — 1986; Кузьмин В.Д. Стратегия мира и добрососедства. Политика европейских социалистических государств в отношении ФРГ и проблемы безопасности Европы: 70-80-е годы. — М. — 1987; Мирончук В.Д. Советско-западногерманские отношения на современном этапе. Киев. — 1981; Огрызко В.С. Политика ФРГ по отношению к ГДР. Автореф.дис. ...канд. ист. наук. — Киев. — 1986. Павлов Н.В. Внешняя политика ФРГ: Концепции и реалии 80-х годов. — М. — 1989; Сочнев В.В. Проблемы отношений ФРГ с европейскими социалистическими странами в западногерманских внешнеполитических концепциях. Автореф.дис. ...канд. ист. наук. — Киев. — 1986.
12. Внешняя политика капиталистических стран (Г.А.Воронцов, Г.Е.Тригорин, А.Т.Боровская и др.; ред.кол.: С.Л.Тихвинский. — М. — 1983; Западная Европа: парадоксы регулирования (Отв.ред. В.Н.Шенаев, В.И.Кузнецов. — М. — 1988, Западноевропейская интеграция: проекты и реальность. (Под общ.ред.проф. В.Б.Княжинского. — М. — 1986; Зубарова М.С. — Бонн Вашингтон: 70-80-е годы. — М. — 1988; Краснов Ю.М. Внешнеполитическая стратегия монополий ФРГ. — М. — 1981; Сергеева О.В. Эволюция франко-западногерманских отношений и политические аспекты проблем европейской безопасности (1975-1985 гг). Автореф.дис. ...канд. ист. наук. — М. — 1987; Симычев М.К. Соседи по Рейну вчера и сегодня. Очерк истории франкогерманских и франко-западногерманских отношений. — М. — 1988; Субботин А.А. — Франко-западногерманские отношения в 1974-1988 годах. Автореф.дис.

- ...канд.ист.наук. — Киев. — 1990; Сутулін А.М. За кулісами імперіалістичного «партнерства». — Київ. — 1980; Федеративная Республика Германии (Отв.ред.Шенаев В.Н. — М. — 1986; Шок В.Р. Франция и ФРГ: позиции партнеров 70-х — начале 80-х гг. по важнейшим проблемам политической интеграции стран Европейского сообщества (Великобритания, Франция и США в международных отношениях нового и новейшего времени. — М. — 1986; Цедиліна Е.В. Военная политика ФРГ во второй половине 70-х — начале 80-х гг. Автореф.дис. ... канд.ист.наук. — М. .. 1986.
13. Гайер Д. Проблемы и перспективы сотрудничества историков Советского Союза и ФРГ // История СССР. — М. — 1990. № 2; Егоров И.А. Европа на пути в третье тысячелетие // Мировая экономика и международные отношения. — М. — 1990. — № 7; Кудряченко А.И. Германский вопрос 1945-1990 гг. Аннотированный указатель литературы. — Киев. — 1991, Фролов С.К. Политика консервативно-либеральной коалиции ФРГ в отношении проблемы объединения Германии в 80-е годы. Автореф.дис. ...канд.ист.наук. — М. — 1991; СССР—ФРГ навстречу друг другу. Духовные предпосылки и проблемы сотрудничества. — М., Эрлаген. 1990; Власов С.Н. Европейская безопасность: в контексте германских интересов. — Киев. — 1991; Борко Ю.А., Загорский А.В., Караганов С.А. Общий европейский дом: что мы о нем думаем? — М. — 1991; Павлов Н. Германский вопрос и «общееевропейский дом» (О балансе сил и учете интересов) — МЭиМО. — М. — 1990. — № 6; Потапов А.В. Кризис в ГДР в 80-х годах и объединение Германии // Новая и новейшая история. — М. — 1991; Тутник Л.С. Всесоюзный симпозиум германістів // Укр.ист.журнал. — Київ. — 1990. — № 1; Фурман О.О. Єдина Європа: проблеми становлення. Київ. — 1990.
14. Daschitschew W. Enormer Schaden für Moskau // Der Spiegel. — 1990. — i 6; Portugalov N. Deutschland Kahn Brücke zwischen Ost und West werden // Die Welt. — 1990. — 25. Най.; — Дашибев В. Европа на германских весах // Комсомольская правда. — 1990. — 15 мая; Смольников С. Россия, Германия, Европа // Межд.жизнь. — 1990. — № 11; Меньшиков П. Единое Германское отчество? // Межд.жизнь. — 1990. — № 6; Максимычев И. Новая Германия в новой Европе? // Межд.жизнь. — 1990. — № 11; Борко Ю. Германия -да! Германия — куда? // Новое время. — 1990. — № 41; Единая Германия и ее соседи // МЭиМО. — М. — 1990. — № 8; Копелев Л. Преодоление абсурда // Новое время — 1990. — № 14; Бовин А. Европа, Германия, мы... // Известия. — 1990. 11 ноября; Бовкун Е. Германия между Востоком и Западом // Известия. — 1990. — 2 апреля.
15. Див.: Выступление Э.А.Шеварднадзе на совместном заседании Совета Союза и Совета Национальностей Верховного Совета СССР 15 октября 1990 года. О текущем моменте международной жизни и работе МИД СССР по обеспечению интересов и безопасности страны // Вестник МИД СССР. — 21/1990. — С.10-16; Мнения депутатов на заседании Верховного Совета СССР 15 октября 1990

- г. // Литературная Россия.— 1990. № 45; Вопросы депутатов и ответы МИДа // Красная Звезда. — 1990. — 16 октября.
16. Арбатов А.Г. Оборонительная достаточность и безопасность. — М. — 1990; Давыдов Ю.П. Новое политическое мышление и проблемы современной Европы. — М. — 1989; Журкин В.В., Караганов С.А., Кортунов А.В. Разумная достаточность и новое политическое мышление. — М. — 1989; Кокошкин А.А. В поисках выхода: военно-политические аспекты международной безопасности. — М. — 1989; Розанов А.А. Стратегия разума. Новое мышление и международная безопасность. — М. — 1988; Проектор Д.М. Политика и безопасность. — М. — 1988; Proektor D. Das Ende des Kalten Krieges und die Zukunft Europas // Deutschland zwischen Krieg und Frieden. Beiträge zur Politik und Kultur im 20. Jahrhundert. — Droste Verlag. — Dusseldorf. — 1991. — S.160-166.
17. Danker J., Ersil W. Westeuropa in den Ost-West – Beziehungen, — Berlin. — 1987; Zur Entwicklung der Systemauseinandersetzung zwischen Sozialismus und Imperialismus in Europa (Gesamtver. P.Klein U.A.) — Berlin. — 1988; Schmidt W. Zum Begriff, «Deutsche Geschichte» in der Gegenwart. In.: Ztschr. fur Geschichts-Wissenschaft. — 1989. H.1.
18. Tomala M. Warszawa — Bonn 1949-1990. — Warszawa. -1990; Tomala M. Zjednoczenie Niemiec. Aspekty miedzynarodowe i polski. Warszawa. — 1991; Warszawa — Bonn 1945-1991. Stosunki polsko-niemeckie. Analiza i dokumenty. Redakcja Haus-Adolf Jacobson, Mieczyslaw Tomala. Warszawa. 1992; Polska — Niemcy. Dobre sasidztwo i przyjazna wspolpraza. pod redakcja naukowa Jana Bareza i Mieczyslawa Tomala. Warszawa — 1992; «Krajobraz po transformacji. Srodowisko miedzynarodowe Polski lat dziewiecdziesiatych. Pod redakcja R. Kurniara. Warszawa. — 1992.
19. Marsch D. Deutschland in Aufbruch. — Wien. — Isolons Vlg. — 1990; The Two German States and European Security. — Macmillan. — 1989; Germany and Europa in Transition. Oxford. — 1991; Kleinewerters H. Die 90er Jahre Werden Europa und allem die BRD tief Verandert // Weltwoche. -4. Jan. 1990.
20. Klinger F. Das ganze Deutschland soll es sien! Thomas Dehler und die aussenpolitischen Weichenstellungen der funziger Jahre. — Munchen. — 1987; Adenauer und Deutsche Frage/Josef Fochepoth Hrasg. — Stuttgart. — 1988. Gotto K. Adenauers Deutschland — und Ostpolitik. In.: Adenauer — Studien III. — Mainz — 1974. — S.3-91; Gotto K. Der Realist als Visionar. Die Wiedervereinigungspolitik K. Adenauers // Die politische Meinung. — St. Augustin. — 1990. — № 249. —
21. Bruns W. Von der Deutschlandpolitik zur DDR-Politik? Pranissen. Probleme. Perspektiven. — Opladen. — 1989; Deutsche Frage und europäische Gleichgewicht. — Keln. — Wien. — 1985; Ist die deutsche Frage Aktuell? / Hrsg. Von Pieaper J.-P., Lobenthal G.O. — Berlin (West). — 1985; Venohr H. Die deutsche Einheit Kommt bestimmt. Bergisch Gladbach. — 1982; Kiesling G. Zum Begriff der Neutralitat in der deutschlandpolitischen Diskussion // Deutsch. Archiv. — Keln. — 1989. — № 4; Seiffert W. Das

- ganze Deutschland: Perspektiven der Wiedervereinigung. Munchen. Zurich. — 1986; Schweissfurt Th. Die deutsche Konföderation — der grosse nationale Kompromis als tragendes Element einer neuen europäischen Friedensordnung // Aus Politik u. Zeitgeschichte. — Bonn. — 1987. — № 50; Schweissfurt Th; Fahrplan für ein neues Deutschland. Erlangen. Bonn. Wien. Straube Verlag. — 1990; Sedevy J. Wie kann die Spaltung Europas Überwenden werden?// Europa-Archiv. — Bonn. — 1986. — F. 15; Sturmer H. Die Deutschen in Europa: auf dem Weg zu einer zwieschen-staatlichen Innopolitik // Europa-Archiv. — Bonn. — 1989. — F. 24.
22. Klonne A. Zurück zur Nation? Kontroversen der deutschen Frage. — Koln. — 1984; Majer R. Die Normalisierung Deutschlands: Bonner Protokolle und Reportage aus der DDR. — Zurich. — 1986; Glotz P. Manifest für eine Neue Europäische Linke. — Koln. — 1985; Glotz P. Der Irweg des Nationalstaats: Europäischen Reden an ein deutsches Publikum. — Stuttgart. — 1990; Heimann G. Die deutsche Frage und die künftige Gründung Europas // Neue Gesellschaft. — Bonn. — 1985. — № 4; Hoffmann G. Nationalstaat oder Republik? Blätter für dt. u. intern. Politik. — Koln. — 1989. — № 6.
23. Edgar J.H. Die deutsche Frage von 1945 bis heute: Der Weg der Parteien und Regierungen. — Mienz. — 1985; Bahr E. Deutsch-deutsche Sicherheiten // Evangelische Komment. — Stuttgart. — 1986. — № 8; Probst L., Schnappertz J., Kuchen G. Das Verhältnis BRD-DDR/GBD, Grner Basis-Dienst. — Bonn. -1986. — H. 7/8/9; Sieffert W. Die Deutschlandpolitik der SED im Spannungsfeld der sovjetischen Interessenlage // Deutschland Arch. — Kohln. 1987; — № 3; Pyta W. Fienzing Jahre deutsche Teilung: Zum Stellenwert der deutschen Frage in der Politik der Bundesregierungen // Deutschland Arch. -Koln. -1989. - № 10.
24. Fragen an die deutsche Geschichte. Ideen, Kräfte, Entscheidungen von 1800 bis Gegenwart. — Bonn. — 1988; Tausend Jahre Nachbarschaft: Russland und die Deutschen. — Bonn. — München. — 1981 Die Rechtelage der deutschen Ostgebiete: Die Oder-Neise-Grenze in Blickpunkt des Volkerrechts. — Koln. — 1986; Die Überwindung der europäischen Teilung und die Deutsche Frage (Hrsg. vom Blumenwits D., Naisner B. — Koln — 1986; Es geht um Deutschland in Europa/ Beitr. von Wiegsecker R. von., Windelen H., Straube F.J. — München. — 1986; Bracher K.D., Funke M., Schwarz H.-P. Deutschland zwischen Krieg und Frieden. Beiträge zur Politik und Kultur im 20. Jahrhundert. — Dusseldorf. -1991.
- 25 Haffendorf H. Sicherheit und Entspannung: Zur Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. -Baden-Baden. — 1986; Willms B., Kleinewefers P. Erneuerung aus der Mitte: Prag-Wien-Berlin. — Diesseits von Ost — und West — Herford. — Busse Seewald. — 1988; Der Streit der Ideologien und die Gemeinsame Sicherheit. Das Originaldokumentation/ Mit Beitr. von Eppler E., Feinhold D., Garateski J. Arch. Brinkel W., Rodejohann J. -Freiburg. -1988; Gramer D. Zwei deutsche Wonnungen in Europäischen Haus? Viell Pramissen und noch mehr Unbekante // Deutschland Archiv. — Koln. — 1988. — № 2; Schulz E. Europäische Sicherheit als Aspekt der deutschen Frage // Deutschland Archiv. — Koln.

- 1989; Worner M. *Buildin a new East-West relstioship: A demending task* // *NATO rev.* -Brussels. — 1989. — Vol.37.
26. *Europa 2000. Der Weg zur Europaischen Union.* Bonn. -1991; Spath L. 1992—*Der Traum von Europa.* -Stuttgart. Dt. Verl. Anst. — 1989; Grims D., Schats K.-W., Trapp P. EG 1992: *Strategien, Hindernisse, Erfolgsansichten.* Kiel. - 1989; Gunter J., Nerb G. *Erwartete Auswirkungen des Europaischen Binnenmarktes auf die Industrie des Bundesrepublik Dentschland und der EG-Partnerlander.* — Munchen. — 1988; Scheel W. *Die EG nach der deutschen Prasidentschalt — 1992 ist naher geruckt // Integrations.* — Bonn. — 1988. — N 4; *Europaischer Binnenmarkt 1992: Herausforderung u. Chence // Union in Deiutschland.* — Bonn. — N 40; Frankel M. *Integrations probleme und Okonomische Wirkungen der Eeupaischen Binnenmarktlberalisirung // Europa-Arch.* Bonn. -F.8; Thiel E. *Vom Binnenmarkt zur Wirtschafts- und Wahrungsunion // Aussenpolitik.* — Hamburg. — 1989. — N 1; Pohl K.-O. *Aufsoderung an eine europaische Wirtschafts- und Wahrungsunion // Aussenwirtschaft.* — Zurich. — 1988. — H. 4; Mainhardt U. *EGU oder Euro-Mark? // Blatter fur dt. u. intern. Politik.* — Koln. — 1988. — N. 11.

ІІІАВАІ. Концепцїї та доктрини європейської політики Федеративної Республіки Німеччини

1. Роль німецького чинника у європейській політицї

1. *Fragen an die deutsche Geschichte. Ideen. Krafe. Entscheidungen von 1800 bis zur Gegenwart.* — Bonn, 1988. 22 S. 206-217.
2. Тегеран — Ялта — Потсдам. Сб. док. — Протокол работы Крымской конференции; Протокол Берлинской конференции трех великих держав. - М., 1971. — С. 194-200; 401-408.
3. Schwarz H.P. *Von Reich zur Bundesverpublik... Neunied* — Berlin, 1966. — S. 27; *Europa und die Einheit Deutschlands / Hrsg. von W.Hofer.* — Koln, 1970. — S. 321-328.
4. Haffendorf H. *Sicherheit und Entspannung.* — Baden-Baden, 1983. — S. 30.
5. Уистоков «холодной войны» // *Международная жизнь.* — 1990. — № 10. — С. 132.
6. Well G. von. *Zur Europa-Politik eines vereinigten Deutschland // Europa-Archiv.* — 1990. — F. 9. — S. 293-300.
7. Див. у додатку хроніку подїй на шляху до німецької державної єдності. *Die Vereinigung Deutschlands im Jahr 1990. Eine Dokumentation.* — Bonn, 1991.
8. Сенин М.В. *Немцы и Европа.* — М., 1968. — С. 78, 85.
9. *Umbruch in Europa. Die Ereignisse in 2. Halbjahr 1989. Eine Dokumentation / Hrsg. von Auswartigen Amt.* — Bonn, 1990. — S. 7-8.
10. Oldenburg F. *Sowjetische Europa-Politik und die Losung der deutschen Frage // Osteuropa.* — 41. Jg. 22 1991 № 8. — S. 760.
11. *Auf dem Weg zur deutschen Einheit. Chronologie der Ereignisse.* — Bonn, 1990. — S. 3-4.
12. *Erklarung zu Mittel == und Osteuropa vom 8/9. Dezember 1989. Tagung des Europaischen Rates in Strassburg. In. Umbruch in Europa. — Eine Dokumentation.* — 1990. — S. 125-127.

-
-
13. *Kommuniqué der 45. Tagung des Rates für Gegenseitigen Wirtschaftshilfe (RGW) am 9. und 10. Januar 1990 in Sofia // Europa-Archiv.* — 1990. — F. 3. — S. D66.
14. *Adenauer K. Erinnerungen 1945-1953.* — Stuttgart, 1965. — S. 257.
15. *Schwarz H.-P. Auf dem Weg zum post-kommunistischen Europa // Europa Archiv, 1989.* — F. 11. — S. 329; *Oldenburg F. Sowjetische Europa-Politik und die Lösung der deutschen Frage // Osteuropa.* — 1991! — N 8. — S. 772.
16. *Dokumente zur Außenpolitik in Europa: Analyse und Dokumentation / Hrsg. von H.-A. Jacobsen, W. Mallmann, Jh. Meier.* — S. 13-14.
17. *Brief zur deutschen Einheit. In: Dokumentation zur Ostpolitik der Bundesregierung. Verträge, Vereinbarungen und Erklärungen.* — 1990. — S. 15.
18. *Горбачов М.С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу.* — К. 1988. — С. 209.
19. *IX съезд Социалистической единой партии Германии. Апрель 1976г. - Берлин.* — С. 27; *Zur Entwicklung der Systemauseinandersetzung zwischen sozialismus und Imperialismus in Europe.* — Berlin, 1988.
20. *Vom Reich zur Bundesrepublik / Fragen an die deutsche Geschichte.* — 1988. — S. 367-371.
21. *Loth W. Ost-West Konflikt und Deutsche Frage.* — München, 1989. — S. 80-82.
22. *Joth W. Ost-West Konflikt und Deutsche Frage.* 1989. — S. 82.
23. *Проблемы безопасности и сотрудничества в Европе.* — М., 1983. — Вып. XI, ч. II. — С. 34.
24. *Nawrocki J. Die Beziehungen den Beiden Staaten in Deutschland: Entwicklungen, Möglichkeiten u. Grenzen.* — Berlin, 1986; *Schmidt M. The two German states and European security. The two German states and European secyritiy / Ed. by Laraboe S.* — Macmillan, 1989. 22 P. 106-128.

2. Концептуальні засади європейської політики Бонна

1. *Adenauer und die deutsche Frage / Hrsg. J. Foschepoth.* — Goetingen, 1988. — S. 271.
2. *Flach K.H. Erhard's schwerer Weg.* — Stuttgart, 1963. — S. 73.
3. *Adenauer und die deutsche Frage / Hrsg. J. Foschepoth.* 22 1988. 22 S. 194.
4. *Гулевич В.Н. Класи і політичні партії ФРН.* — К., 1975. — С. 68, 71-81.
5. *Hacke Gh. Traditionen und Stationen der Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland... Beilage zur Wochenzeitung das Parlament.* — 1988.
6. *Kernwaffen und die Erhaltung des Friedens // Europa-Archiv.* — 1982. — F. 12. — S. 357-368; *Dettke D. Verteidigungspolitik // Westeuropäische Verteidigungskooperation.* — München, 1972. == S. 40.
7. *Schwarz H. 2P. Auf dem Weg zum post-kommunistischen Europa // Europa-Archiv, 1989.* — F. 11. — S. 329.
8. *Брежнєв Л.І. Ленінським курсом: Речі і статті.* — М., 1974. — Т. 2. — С. 463.
9. *Europa und die Einheit Deutschlands / Hrsg. von W. Hofer.* — Köln, 19706 — S. 328.

10. Duwell K. *Entstehung und Entwicklung der Bundesrepublik Deutschland*. — 1945-1961. — Köln-Wien, 1981. — S. 224 *Auswärtige Politik der Bundesrepublik Deutschland*. — Köln, 1972. — S. 30-31.

11. *Wiedervereinigung und Sicherheit Deutschlands. Dokumente*. — Bonn, 1964. — S. 267-268.

12. Sattler M. *Der deutsch-französische Zusammenarbeitsvertrag*. — Fribourg, 1972. — S. 137-153.

13. Müller H., Heinemann G., Klose H.-U., Maldaner K.H. *Es gibt Kein Zurück. Gorbatschows Reformen — Chancen für Europa*. Frankfurt am Main, 1987. — S. 147.

14. *Programme der Politischen Partien in der Bundesrepublik* // Runz R., Maler H., Stamme Th. (Hsg.) — München, 1979. — S. 338-401.

15. Butterwege Th., Hotschen G.-H. *Sozialdemokratie Krise und Frieden... Dokumentation*. — Heilbronn, 1984. — S. 334.

16. *Bulletin des Presse- u. Informationsamtes der Bundesregierung*. — 1969. — 29. Okt. — S. 1125.

17. Brandt W. ... *Auf der Zinne der Partei. Parteitagsreden 1960-1983* / Hrg. W. Krause w. W. Grof. — Berlin; Bonn, 1984. — S. 227.

18. Schroder K. Egon Bahr. — Rastatt, 1988. — S. 326.

19. Brandt W. *Der Wille zum Frieden. Perspektiven der Politik*. — Hamburg, 1971. — S. 139.

20. *Weissbuch 1975/1976; Zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland u. zur Entwicklung der Bundeswehr*. — Bonn, 1976. — S. 5.

21. Brandt W. *Parteitagsreden 1960-1986*. — Berlin-Bonn, 1984. — S. 205.

22. Lbidem. — S. 231.

23. *Europa-Archiv*. — 1982. — F. 3. — S. 178.

24. Müller H., Heinemann G., Klose H.-U., Maldaner K.-H. *Es gibt kein Zurück*. — Frankfurt am Main, 1987. — S. 147.

25. *Grundsetzprogramm der Christlich Demokratischen Union Deutschlands*. — Köln, 1980. — S. 55.

26. Worner M. *Kritik an den Entwürfen zur alternativen Verteidigung / Kollektive Sicherheit in u. für Europa — Eine Alternative? Beitrag zur Utopie u. Umsetzung einer neuen Friedens*. — Baden-Baden, 1985. — S. 366-378.

27. Гук С. Несостоявшийся марш-бросок к Атлантике // Известия. — 1992. — 24 февр.

28. Wolf R. von. *Opfer des eigenen Erfolgs?* // Aus Politik und Zeitgeschichte. — 1992. — N 3. — S. 3-16.

29. Das Wahlprogramm von LDU und GSU für die Bundestagswahl, 1987. Ehtwurf 28. August 1986. — Bonn, — 1986. — S. 12.

30. *Deutschendpapier der F.D.R. -Bundestagsfraktion* // Freie den. Korrespondenz. -Bonn, 1984. -26. Apr. -S. 1-10.

31. Ibid.

32. *Parteitag der FDP in Hannover / Frankfurter Rundschau*. — 1986. — 26. Mai.

33. Nehmen wir Gorbatschows «Neue Politik» beim Wort. Ber. u. Dokumentation / Auswärtiges Amt. — Bonn, 1987. — S. 18.

34. Regiert die FDP bald überall mit? // Der Spiegel. — Hamburg, 1987. — Ig. 41. — N 27. — S. 53.

-
-
35. Zehn-Punkte-Programm zur Überwindung der Teilung Deutschlands und Europas, vorgelegt von Bundeskanler Helmut Kohl in der Haushaltserörterung des Deutschen Bundestages am 28. November 1989 // Deutsche-Archiv. — 1989. — N 24. — S. D728-740; Regierungserklärung des Bundeskanzlers der BRD, Helmut Kohl, abgegeben vor dem Deutschen Bundestag am 15. Februar 1990 // Deutsche-Archiv — 1990. — N 8. — S. D199-207.
36. Inter Nationes Press. Sonderdienst. — Bonn, 1990. — S. 31-32.
37. Ibid. — S. 33, 43-44.
38. Inter Nationes Press. Sonderdienst. — Bonn, 1990. — S. 32, 38.
39. Diehl O. UN — Einsätze der Bundeswehr. Aussenpolitische Handlungszwänge und innenpolitischer Konsensbedarf // Europa-Archiv. — 1993. — F. 8. — S. 219-224.

3. Механізм розробки і реалізації зовнішньої політики

1. Gesetz über den politischen Partien / Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. — S. 220.
2. Павлов П.В. Внешняя политика ФРГ: концепции и реалии 80-х годов. — М., 1989. — С. 42-44.
3. Меньшиков В.М. Клиенты «черной кассы». — М., 1986. — С. 17, 38.
4. Diel J. Denken und Handeln. Planung in der Außenpolitik. Freudenstadt, 1970. — S. 23.
5. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. — Bonn, 1989. — S. 49.
6. Schwarz K.P. (Hrsg.) Handbuch der deutschen Ausseupolitik. — München, 1975. — S. 39.
7. Innerdeutsche Beziehungen. Probleme und Perspektiven / Hrsg. von Ruther G., Weigelt K. — 1988. — S. 37-41.
8. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. — Bonn, 1989. — S. 47.
9. Schwarz K.P. Handbuch der deutschen Außenpolitik. — München, 1975. — S. 112.
10. Frankfurter Allgemeine. — 1992. — 18 Mai.
11. Schroder K. Egon Bahr Rastatt, 1988. — S. 137.
12. Wolf R.V. Kollektive Sicherheit und das neue Europa // Europa-Archiv. — 1992. — F. 13. — S. 365-371.
13. Schweigler G. Grundlagen der aussenpolitischen Orientierung der BRD. — 1985. — S. 137.
14. Урядовий кур'єр. 1994. — 26 лютого.

ГЛАВА II. Напрями західноєвропейської політики Федеративної Республіки Німеччини у 1970—1989 рр.

1. Інтеграційна політика у західноєвропейських структурах

1. Europäische Defizite, europäische Perspektiven / Forschungsgruppe Europa unter der Leitung von W. Wiedenfeld, Gutersloh, 1988. — S. 37.
2. Statistisches Jahrbuch für die BRD. — 1980. — S. 245, 271.
3. Wirtschaft und Statistik. — 1982. — N 1. — S. 45.
4. Сокольников Г. Научно-технический потенциал ФРГ / МЭ и МО. 1979. — N 1. — С. 57.
5. EG-Magazin. — 1978. — N 5. — S. 8-9.

-
-
6. Leistung in Zahlen. — 1980. — S. 80-81.
7. Brandt W. Europäische Dimensionen / Über den Tag hinaus. — Hamburg, 1974. — S. 540 Brandt W. Parteitagsreden 1960 bis 1983. — Berlin — Bonn, 1984. — S. 220-226.
8. Genscher H.-D. Deutsche Aussenpolitik: Ausgewählte Grundsatzreden. 1975-1980. — Stuttgart: Bonn Aktuel, 1981. — S. 138-139.
9. Genscher H.-D. Deutsche Aussenpolitik: Ausgewählte Grundsatzreden. 1975-1980. — Stuttgart: Bonn Aktuel, 1981. — S. 138-139.
10. Западноевропейская интеграция: политические аспекты. М., 1989. — С. 64-65.
11. Brandt W. Europäische Deminisionen / Über den Tag hinaus. — Hamburg, 1974. — S. 517.
12. Europäischen politische Zusammenarbeit. — 1982. — S. 206.
13. Muller-Roschach H. Die deutsche Europapolitik. Wege und Umwege zur politischen Union Europa. — Baden-Baden, 1974. — S. 185.
14. Diebold W. Jr. The United States and the Industrial World. New York — Washington — London, 1972. — P. 302.
15. Europa-Archiv. 1983. — F. 15. — S. 420-427.
16. Straus F.-J. Mut zur Zukunft für Europa / Hans Seidel Stiftung. Informationen. — 1984. — N 2. — S. 4.
17. Павлов Н.В. Внешняя политика ФРГ: концепции и реалии 80-х годов. М., 1989 — С. 129; Барановский В.Г. Намо и ЕЭС в политике империализма // МЭ и МО. — 1984. — N 5. — С. 33.
18. Das Parlament. — 1985. — №28.
19. Europa-Archiv. — 19866 — F. 6. — 25 Marz. D. 163-182.
20. Павлов Н.В. Внешняя политика ФРГ: концепции и реалии 80-х годов. — М., 1989. — С. 132.
21. Kohl H. Die Europäische Gemeinschaft — Bilanz und Perspektive / Europa unsere Zukunft. — Herford, 1989. — S. 37.
22. Безруков А.И., Зубченко Л.А. Европейское сообщество на пути к единому рынку. — М., 1990. — С. 41-78.
23. Die Wirtschaftlichen Auswirkungen des Binnenmarkts 1992 auf Sektoren und Regionen der BRD. — Bonn, 1988. — S. 4-5.
24. Kohl H. Die Europäische Gemeinschaft — Bilans und Perspektive. — 1989. — S. 37.
25. Gurtler J., Nerb G. Erwartete Auswirkungen des Europäischen Binnenmarktes auf die Industrie der BRD u. der EG-Partnerlander. — Munchen, 1988. — VIII. S. 244
26. Scheel W. Die EG nach der deutschen Präsidentschaft, — 1992 ist naher gerückt // Integration. — Bonn, 1988. — Jg. 11. 22 N 4. — S. 143-149.
27. Thiel E. Vom Binnenmarkt zur Wirtschafts — und Wahrungsunion // Aussenpolitik. — Hamburg, 1989. — Jg. 39. — N. 70-80.
28. Thiel E. Vom Binnenmarkt zur Wirtschafts — und Wahrungsunion // Aussemplikti — Hamburg, 1989. — Jg. 39. — N 1. — S. 70-80.
29. Mainhardt U. EGU oder Euro-Mark?// Blatter für dt. u. intern. Politik. — Koln, 1988. — Jg. 33. — N 11. — S. 1537.
30. Aussenpolitik. — Hamburg. — 1989. — N 1. — S. 75-77.

-
-
-
31. Pohl K.-O. Auffordurunge an eine europaische Wirtschafts – und Wahrungsunion // Aussenwirtschaft. — 1988. — Jg. 43. — H. 4. — S. 455 — 459.
32. Aussenpolitik. — Hamburg. 1989. — N 3. — S. 79.
33. Ibid. — N 1. — S. 73.
34. Blatter fur dt.u.intern. Politik. — Kohn, 1988. -№11.— S.1356.
35. Das Parlament. 1987. — № 5. - S.1.-2.
36. Ibid. — 1974. i20.- S.1.
37. Westeuropaische Verteidigungs Kooperation / Hrsg. von. Garstens. D. Manuke. Munchem —Wien, 1972. — S. 28 - 29.
38. Зиборова М.С. Бонн — Вашингтон: 70 - 80-е годы. — М. 1988.
39. Westeuropa. Politische und militarische Integration. — 1980. — S. 229 — 255.
40. Про наукові дослідження і розробки проекту «Евріка» див. додаток № 5.
41. Bulletin... 1984. — 27. Jun. — S. 75.
42. IPTW — Berichte. — Hamburg. — 1986. —i 10. — S. 31.

2.Партнерство Бонн — Париж — наріжний камінь західноєвропейської стратегії ФРН

1. Adenauer K. Errinnerungen. 1957 — 1963. — Stuttgart, 1968. — S. 64.
2. Adenauer K. Reden 1947 — 1967. Eine Auswahl. -Stuttgart, 1975. — S. 469.
3. The economist. — 1979. — 26. Mai.
4. Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1990 — начало 1991 года. М. — 1991. — С. 13, 87.
5. Die Welt. — 1984. — 23. Sept.
6. Loth W. Die deutsch-französischen Beziehungen. Verständigung und Missverständnisse / Ost-West Konflikt und deutsche Frage. Munchen, 1989. — S. 159 — 172.
7. Deubner Ch., Rehfeldt., Schlepp H. Deutsche - französische Wirtschaftsbeziehungen im Rahmen der weltwirtschaftlichen Arbeitsteilung / Deutschland. Frankreich. Europa. Bilanz einer Schwirigen Partnerschaft. -Munchen, 1978. — S. 97 — 99.
8. Schwarz J. Nationals versuch Internationale Foderation / Deutschland. Frankreich. Europa.-Munchen, 1978. — S. 153“ 160.
9. Europa Archiv. — 1985. — F. 14. — S. 447.
10. Das Bündnis im Bündnis. Deutsch-französische Beziehungen im internationalen Spannungsfeld. -Berlin (West), 1982. — S. 17 - 19; XII. Deutschfranzösische Konferenz. — S. 28 — 29.
11. Aussenpolitik. — Hamburg, 1984. — Jg. 34. — i1. -S. D 37.
12. Европейское сообщество: регулирование интеграционными процессами. — М., 1986. — С. 23 — 27.
13. Aussenpolitik. — Hamburg, 1989. — Jg. 39. — Nr. 1. — S. 75 — 77.
14. Europa-Archiv. — 1985. — F. 16. — S. D446.
15. Frankfurter Allgemeine. — 1982. — 5. Okt.
16. Der Spiegel. — 1982. — N 10. — S. 26.

-
17. Die Deutsch-Französische Zusammenarbeit in Verteidigungs und Sicherheitsbereich // Europe-Archiv. — 1989. — F. 15/16. — S. D462.
  18. Albrecht U. Die Dynamik von Auf — und Abrüstung // Bleiter für dt. u. intern. Politik. — 1989. — Nr. 6. — S. 728 — 730.
  19. Schmidt H. Eine Strategie für den Westen. — Berlin (West), 1986. — S. 75 — 77.
  20. Bulletin ... — 1987; 6 19. Marz. — S. 217.

ГЛАВА III. Трансформація східноєвропейської політики Федераційної Республіки Німеччини у 1970 -1989 рр.

1. Докорінні зміни у відносинах з країнами європейського Сходу
1. Докладніше див.: Милюкова В.И. Дипломатия реванша: внешняя политика ФРГ в Европе. — М., 1966. — С. 1006 — 107.
2. Haffner S. Die siben Tobaunden des Deutschen Reiches: Grundfehler deutscher Politik nach Bismarck damals und nach heute. — Hamburg, 1965. — S. 120.
3. Texte zur Duetschlandpolitik. — Bonn, 1970. — Bd. II. — S. 40.
4. Кремер И.С. ФРГ: этапы «восточной политики». — М. -1986. — С. 126.
5. Bahr E. Zum europäischen Frieden... — Bonn, 1988. — S. 44.
6. Див. Милюкова В.И. Отношения СССР — ФРГ и проблемы европейской безопасности. — М., 1983. — С. 75 — 76.
7. Громыко А.А. Во имя торжества ленинской внешней политики: Избранные речи и статьи. — М., 1978. — С. 154.
8. Schulz E. Sowjetische Deutschlandpolitik. — Bonn, 1975. — S. 281.
9. Bahr E. Zum europäischen Frieden ... — 1988. — S. 44 — 47.
10. Про це досить красномовно оповідає біог-раф. Е. Бара Шрьодер К. у книзі Egon Bahr. — Restatt, 1988. — 384 s.
11. Parteitag der SPD. Stenographische Berichte Saarbrucken. — 11 — 14. Mai 1970. — Bonn, 1970. — S. 20 — 21.
12. Allardt H. Moskauer Tagebuch. Dusseldorf, 1974. — S. 12 - 14, 265.
13. Brandt W. Begegnungen und Einsichten. — S. 443.
14. Сб. действующих договоров, соглашений и конв. Вып. XXVII. — С. 7 - 8. Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Union der Sozialistischen Sovjetrepubliken. Dokumentation zur Ostpolitik der Bundesregierung. — Bonn, 1990. — S. 13 — 14.
15. Dokumentation zur Ostpolitik der Bundesregierung. — S. 15, 19 - 20.
16. Докладніше див.: История международных отношений и внешней политики СССР. 1970 — 1987. — М., 1987. — Т. 3.
17. Dokumentation zur Ostpolitik der Bundesregierung. — S. 16 - 17, 19.
18. Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Volksrepublik Polen über die Grundlagen der Normalisierung ihrer gegenseitigen Beziehungen vom 7. Dezember 1970. — Dokumentation zur Ostpolitik der Bundesregierung. — 1990. — S. 46 — 48.
19. Brandt W. Begegnungen und Einsichten. Die Jahre 1969 -1975. S. 642.
20. Докладніше див. Абрасимов П.А. Западный Берлин вчера и сегодня. — М., 1980.

-
21. Четириехстороннее соглашение по Западному Берлину и его реализация. — 1971 — 1977 гг. Документы. М., — 1977. -С. 10; *Vier-Machte-Abkommen über Berlin*. — S. 108.
22. Докладніше див.: Гулевич В.Н. Роль ХДС/ХСС в формировании внутренней и внешней политики ФРГ // Социальная природа буржуазных партий в современном мире. — Киев, 1980.
23. *Dokumentation zur Ostpolitik der Bundesregierung*. -Bonn, 1990. — S. 88 - 90.
24. Див.: Кузьмин В.Ю. Важный фактор стабильности и добрососедства в Европе. — М., 1980. — С. 82 — 85.
25. *Brandt W. Parteitagsreden 1960 bis 1983 / Hg. W. Krause U.W. Grif* — Berlin - Bonn, 1984. — S. 203 - 204.

2. Підйоми і спади у східноєвропейській політиці ФРН

1. Baring A. *Machtwechsel. Die Ara Brandt-Scheel*. -Stuttgart, 1982. — S. 261.
2. *Известия*. — 1974. — 17 - 18 сентября.
3. Экономические отношения стран СЭВ с Западом. — М., 1983. — С. 59.
4. Schmidt H. *Die Menschen und Staaten*. — Bonn, 1989. -517 s.
5. Краснов Ю.М. От конфронтации к сотрудничеству. — М., 1980. — С. 152 — 153.
6. Внешняя торговля СССР в 1980 году. Стат. сб. — М., 1981. — С. 183.
7. Экономические отношения стран СЭВ с Западом. — М., 1983. — С. 67.
8. *Wirtschaftswoche*. — 1976. — 1. Okt.
9. *Frankfurter Allgemeine*. — 1982. — 31. März; *Weissbuch zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland*. — Bonn, 1983. — 265 s.
10. Баграмян И.С., Шакай А.Ф. Контракт века. — М., 1984. — С. 30 — 31.
11. Genscher H.-D. *Deutsche Außenpolitik: Ausgew. Reden...* 1985. — S. 17 — 20.
12. Проблемы безопасности и сотрудничества в Европе. — М., 1983. — Вып. XI, Ч. II. — С. 34.
13. Brandt W. *Das Grundgesetz verwirklichen deutsche Politik und Sozialdemokratische Grundsetze*. — S. 204.
14. *Neue Bonner Depesche*. — 1981. — Nr. 6. — S. 7.
15. *Das Parlament*. — 1982. — № 45.- S.1-2.
16. *Bonn-Warschau: 1945 — 1991. Die Deutsch-polnischen Beziehungen*. — 1992. — S. 11.
17. Parlak B. *Spoleczenstwo RFN w Zatach 1987 — 1989*. -Warszawa, 1992. — S. 30.
18. *Правда*. — 1983. — 20 янв.
19. *Правда*. — 1983. — 6 июня.
20. Сб. основных документов по вопросам отношений СССР с ГДР, ФРГ и Западным Берлином. (1980 — 1986 гг.). — М., 1987.— С. 301.

-
-
21. Там же. — С. 340.
22. Див.: Яровой В.И. Западная Европа: общество-твенное движение за мир (вторая половина 70-х — 80-е годы). -Киев, 1991.
23. *Der Spiegel*. — 1986. — Nr. 24. — S. 21.
24. Feldmann O. Begrust die sovjetische Position // *Frankfurter Allgemeine*. — 1985. — 1. Aug.
25. Див.: Журкин В.В., Караганов С.А., Кортунов А.В. разумная достаточность и новое политическое мышление. — М., 1989.
26. *Europa — Archiv*. — Bonn, 1989. — F. 12. — S. 380.
27. Tomala M. Warszawa — Bonn. — 1970—1990. — Warszawa, 1990. — S. 90.
28. Совместное заявление ССР и ФРГ / Горбачев у нас. -Хайдельберг, 1989.

3. Німецько-німецькі стосунки — від визнання до єднання

1. Bahr E. Zum europäischen Frieden... Bonn, 1988. — S. 39.
12. Schmunde J. In den Beziehungen zwischen beiden deutschen Staaten // *Europa -Archiv*. — 1986.-Nr.10.—S.1047.
3. Кудяченко А.И. Германский вопрос 1945—1990 гг. Киев, 1991. — С. 13 - 14.
4. Die Sicherheitspolitik der BDR in Rahmen des Ost-West-Konflikts. — Munchen, 1988. — S. 217 — 219.
5. Четырехстороннее соглашение по Западному Берлину и его реализация. 1971 — 1972 гг. Документы. — М., 1977.
6. Die Sicherheitspolitik der Bundesrepublik Deutschland in Rahmen des Ost-West-Konflikts. — 1988. — S. 225.
7. Германская Демократическая Республика. —М., 1975. -С. 168.
8. Die Sicherheitspolitik der Bundesrepublik in Rahmen des Ost-West-Konflikts.-1988. — S. 227.
9. Див.: IX съезд Социалистической единой партии Германии. Апрель 1976 года. — Берлин. — С. 26 — 27; Приветствия XXVI съезду КПСС от коммунистических, рабочих, национально-демократических и социалистических партий. -М., 1981. — С. 18 - 19.
10. Див.: Грабарчук Г.О., Кудряченко А.І. Взаємовідносини ФРН — НДР: від визнання до єднання. — К., 1994.
11. Pfeiler W. Moskau und die deutsche Frage / Deutschland zwischen Krieg und Frieden: Beiträge zur Politik und Kultur im 20 Jahrhundert. — Droste Verlag. — Dusseldorf, 1991. — S. 181 — 196.
12. Genscher H.-D. Deutsche Aussenpolitik. 1975 — 1980. -S. 97.
13. Konzepte zum Frieden; Vorschläge für eine neue Abrüstungs... / Hrsg. von. Fuchs K. —1985. — S. 158 - 159.
14. Правда. — 1985. — 1 июля.
15. Genscher H.-D. Deutsche Aussenpolitik. 1975 - 1980. -S. 275.
16. Kohl H. Der Weg zur Wende. — Husum. —1983. — S. 35.
17. Frakfurter Allgemeine. — 1985. — 26. Jan.
18. Das Parlament. — 1984. — № 30.—S.1.-2.
19. Факти про Німеччину. — Соціететс. — Гамбург, 1993. -С. 103.

-
20. *Neues Deutschland*. — 1987. — 28, Aug.
  21. *Umbruch in Europa. Die Ereignisse im 2. Halbjahr 1989. Eine Dokumentation*. — Bonn, 1990. — S.7.
  22. *Die Vereinigung Deutschlands im Jahr 1990. — Eine Dokumentation*. — 1991. — S. 35, 59 — 63, 71 — 73.

ІЛЛАДА IV. Становлення політики об'єднаної Німеччини в Європі у 1990-1991 рр.

1. *Ansprache des Bundespräsidenten Dr. Richard von Weizsäcker / Die Vereinigung Deutschland im Jahr 1990. Eine Dokumentation*. — 1991. — S.164.
2. *Kohl H. 1990 wird auch das Jahr der Einheit für die CDU in Deutschland // Union in Deutschland*. — Bonn, 1990. — Nr. — 20. — S.5.
3. *Plan für ein einheitliches Deutschland, vorgelegt vom Vorsitzenden des Ministerrats der DDR, Hans Modrow, in Ost-Berlin am 1. Februar 1990 // Europa — Archiv* — 1990. — F.4. — S. D. 119.
4. Шеварднадзе Е. В мире все меняется с головокружительной быстротой // Известия. — 1990, — 20 февр.

1. Зовнішньополітичні аспекти об'єднання ФРН і НДР

1. *Regierungserklärung der DDR am 17. November 1989 // Europa — Archiv*. — 1989. — F.24. — S. D716-D728
2. *Bulletin...* Nov. — 1989. S. 1232-1238.
3. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. — Bonn, 1990. — Nr 29. — S. 36.
4. *Вестник МИД СССР*. — 5/1990. — С.13.
5. *Московские новости*. — 1990. — 7 янв.
6. *Weltwoche*. — 1990. — 4. Jan.
7. *Stern*. — 1990. Jg.41. — № 15. — S. 78-82.
8. *Московские новости*. — 1993. — 31 октября.
9. Див. *Вести Европы. Проблемы. Анализ. Перспективы*. — М. 1993. — 3 ноября.
10. *Правда*. — 1989. — 25 дек.
11. Див. *Вести Европы...* — 1993. — 3 ноября.
12. *Пленум ЦК КПСС — 2-7 июня 1953 г. Стенографический отчет // Известия ЦК КПСС*. — 1991. — № 1 — С. 144, 162.
13. *Interview des Präsident der BRD R. von Weizsäcker... am 13. Dezember 1989 // Europa — Archiv*. — 1990. — F. 4 — S. D88-90.
14. Hoffman G. *Nationalstaat oder Republik? // Blätter für dt.u.intern. Politik*, — Köln, 1989. — № 6; Glotz P. *Der Irweg des nationalstaats: Europäischen Reden an deutsches Publikum*. — 1990.
15. *Die Zeit*. — Hamburg, 1989. — 8. Dez.
16. *Berliner Zeitung*. — 1990. — 27 Jan.
17. Кудряченко А.І. *Східна Європа на шляху змін*. — К., 1990. — С.43.
18. Modrow H. *Bilans nach 150 Tagen // Die Zeit*. — 1990. — 13. Apr.
19. *Europa — Archiv*. — 1990. F. 4. — S. Z 30.
20. *Der Bundesminister des Auswärtigen informiert. Mitteilung für die Presse*. — 1990. — 31. Jan.

-
21. Вестник МИД СССР. — 4/1990. — С.14.
22. Известия. — 1990. — 1 февр.
23. Bulletin... — 1990. — 15. Fabr.
24. Шеварднадзе Е.А. Мой выбор: в защиту демократии и свободы. М. 1991. — С.212; Фалин В. Есть стены покрепче Берлинской // Комсомольская правда. — 1994. — 25, 27 января.
25. Смольников С. Россия, Германия, Европа // Межд. жизнь. — 1990. — № 1; Максимичев И. Новая Германия в Новой Европе // Межд. жизнь. — 1990. — № 6; Бовин А. Европа, Германия, Мы // Известия — 1990. — 24 марта.
26. Вестник МИД СССР. — 20/1990. — С.30.
27. Вестник МИД СССР. — 19/1990. — С.18.
28. Die Vereingung im Jahr 1990. Eine Dokumentation. — Bonn, 1991. — S.63.
29. Договор об окончательном урегулировании в отношении Германии // Вестник МИД СССР. — 19/1990. — С.15-18.

2. Політика Бонна у західному напрямі

1. Ansprache der Bundestagspräsidentin Frau Prof. Dr. Rita Süssmuth / Die Vereingung im Jahr 1990. Eine Dokumentation. — 1991. — S. 155.
2. Glotz P. Der Irweg des Nationalstaats. — Stuttgart, 1990; Hemann G. Die Auflösung der Blocke und die Europaisierung Deutschlands / Der Wendel im Deutschland u. Osteuropa. — 1990.
3. Fernsehansprache des Bundeskanzlers / Dokumentation zum 3. Oktober 1990. — Reden zur deutschen Einheit. — Bonn, 1990. — S. 7.
4. Bulletin... — 1990. — 4. Mai.
5. Ekonomist. — London, 1990. — Nov. 11. — P. 15-16.
6. Bertram Gh. Hamsordnung ohne Haus // Die Zeit. — Hamburg, 1990. — 11. Nov; Senghaas D. Europa 2000: Ein Friedensplan. — Frankfurt a. M. — Suhrkamp, 1990. — S. 28.
7. Frankfurter Allgemeine. — 1994. — 10. Febr.
8. Grundsätze der Politik der ersten gesamtdeutschen Bundesregierung / Dokumentation zum 3. Oktober 1990. — Bonn, 1990. — S. 79-80.
9. Regierungserklärung des Bundeskanzler der BRD, abgegeben vor dem Deutschen Bundestag am 30. Januar 1991 // Bulletin... 1991. — 1. Febr.
10. Vertrag über die Schaffung der Europäischen Union, unterzeichnet von den Außen- und Finanzministern der EG am 7. Februar 1992 in Maastricht // Europa-Archiv. — 1993. — F. 6. — S. D177.
11. Europa 2000. — Der Weg zur Europäischen Union. — Bonn, 1991. — 72 s; Vogel H. Integration und Desintegration: Das europäische Dilemma / Europa-Archiv. 1992. — F. 15/16. — S. 433-438.
12. Пучигин В. Новый этап интеграции в Европе // Внешняя торговля. — М., 1993. — 17-8. — С.3.
13. Кудряченко А. Об'єднана Німеччина в новій Європі // Політика і час. — 1993. — № 5 — С.15-21.
14. Frankfurt Allgemeine. — 1992. — 28. Okt.
15. Die Zukunft der europäischen Integration: Folgerungen für die deutsche Politik. — Bonn, 1993. — S. 63-67.

-
-
-
16. Eine Forstufe für die Nachste Erwieter der EG // Europa-Archiv. 1991. — F.24. — S. 710-718.
17. Europa 2000 Schritte zur Europaischen Union. Bonn, 1993. — S.34.
18. Europa 2000. Der Weg zur Europaischen Union. — Bonn, 1991. — S.70.
19. Regierungserklärung des Bundeskanzlers der BRD von dem Deutschen Bundestag am 30. Januar 1991 // Bulletin... 1991. — 1. Febr.
20. Wetting J. Changes in Soviet policy towards the West. — 1991. — P. 183.
21. Europäische Sicherheit. — 1993. — Nr. 8.
22. Wolf R. v. Kollektive Sicherheit und das neue Europa // Europa — Archive. — 1992. — F.13. — S. 370-374.

3. Політичний курс ФРН щодо СРСР і його східноєвропейських партнерів

1. Угода про деякі переходні засоби — від 9 жовтня 1990 р.; Договір про умови тимчасового перебування й планомірного виводу військ з території ФРН від 12 жовтня 1990 р.; Договір про добросусідство, партнерство і співробітництво між СРСР і ФРН; Договір про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки СРСР і ФРН від 9 листопада 1990 р. та ін.
2. Алексеев Р.Ф. Советский Союз и Германия / Европа: новые судьбы континента. — М., 1992. — С.4-17; Квицинский Ю.А. Договоры, которым суждено стать историческими // Известия. — 1991. — 16 февр.
3. Договор о добрососедстве и сотрудничестве между СССР ФРГ от 12 сентября 1990 г. // Вестник МИД СССР. — 23/1990. — С. 12-17.
4. Die neue Führungsverantwortung. In: Helmut Kohl — Kanzler der deutschen Einheit. — Bonn, 1992. — S.215.
5. Общевицерская встреча в верхах. Париж 19-21 ноября 1990 г. Документы и материалы. — М., 1991. — 107 с.
6. General — Anzeiger. — 1990. — 26. Nov.
7. Osteuropa. — 1991. — № 11. — S. 1064.
8. Regierungserklärung des Bundeskanzler der BRD Helmut Kohl, abgegeben vor dem Deutschen Bundestag am 30. Januar 1991. Bulletin... 1991. — 1 Febr.
9. Simon G. Die Nationalbewegungen und das End des Sowjetensystems // Osteuropa. — 1991. — № 8. — S. 775.
10. Frankfurter Allgemeine. — 1992. — 25. Jan.
11. Ibid. — 1991. — 25. Sept.
12. Вестник МИД СССР — 8/1990; Известия. — 1990. — 8 июня.
13. Fernsehanspreche des Bundeskanzlers / Dokumentation zum 3. Oktober 1990. Reden zur deutschen Einheit. — Bonn, — 1990. — S.5.
14. Павлов Н.В. Объединение или рассказ о решении германского вопроса. — М., 1992. — С.214-215.

-
15. Політика і час. — К., 1993. — № 5. — с. 18; *Frankfurter Allgemeine*. — 1992. — 25. Jan.
16. *Frankfurter Allgemeine*. — 1992. — 25. Jan.
17. Тиммерман Х. Советский Союз и интеграционные процессы в Западной Европе // Актуальные проблемы Европы: экономика, политика, идеология. Вып. 3. — М., 1991. — С. 224.
18. Die Zukunft der deutschen Aussenpolitik // K.Kaizer u. H.W. Maull — Hrsg. — Bonn, 1992. — S.5.
- 19 Die Wechselwirkung der gegenseitigen Beziehungen zwieschen der BRD, der DDR und UdSSR im Zeitraum 1970-1989 // Deutschland — Archiv. — 1993. — № 12. — S. 1460.
20. Antwortschreiben des Bundespräsident Dr.Richard von Weizsäcker an den Präsidenten der UdSSR / Die Vereinigung Deutschlands. — 1991. — S.173.
21. Vogel H. Das Ende der sovjetischen Vorherrschaft in Osteuropa. — 1991. — S.9.
22. Friedensbewahrung nach dem Kalten Kriegs: Ansätze zur starkung der Multilateralen Friedenserhaltung. — Bonn, 1993. — S.6-13.
23. Усиление роли объединенной Германии в Европе / Актуальные проблемы Европы. Экономика, политика, идеология. Вып. 1. — М., 1992. — С. 89.
24. Vorteile der wirtschaftlichen Einheit Deutschland. — Kohl, 1992. — S.90.
25. Vertrag zwischen der BRD und der Republik Polen über die Bestatigung der Zwischen ihnen bestehenden Grenze. Warshaw, 14. Nov. 1990; Vertrag zwischen BRD und der Republik Polen über gute Nachbarschaft und freundliche Zusammenarbeit. Bonn, 17. Jun. 1991 / Bonn-Warschaw: 1945-1991.
26. Promocja inwestycii zagranicznych w Polsce. — 1993. — Nr. 1. — S. 12-13; Buziness Forum. Warszawa, 1993.
27. Regierungserklärung des Bundeskanzlers der BRD Helmut Kohl, abgegeben vor dem Deutschen Bundestag am 30. Januar 1991 / Bulletin. — 1991. — 1. Febr.
28. Турукис Г. Европа • поисках нового устройства // МЭМО. — 1993. — № 5. — С.91.
29. Юдин Я. Західноєвропейський союз // Політика і час. — К., — 1993. — №12.
30. Die Zukunft der europäischen Integration: Folderung fur die Deutschen Politik. — Bonn, 1993. — 127 S.
31. Der Spiegel. — 1992. — Nr.19. — S.87.
32. Ruhe V. Bundeswehr. Sicherheitspolitik u. Streitkräfte im Wandel. Btr. — Vlg. Mittler Herford. — 1993. — S.17.

ГЛАВА V. Політика Федеративної Республіки Німеччини щодо незалежності України

1. Цит. за: Політика і час. — К., 1994. — № 9. — С.30

- 1. Формування політико-правових засад двосторонніх відносин**
1. Основні напрями зовнішньої політики України // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 37.
  2. Diehl O. Postsowjetische Risiken. — Bonn, 1992. — S. 5-7.
  3. Нові реалії зовнішньої політики // Політика і час. — 1992. — № 1. — С.4
  4. Загорський А. Россия и Европа // Международная жизнь. — 1993. — Январь. — С.47; Известия. — 1992. — 15 дек.
  5. Кудряченко А. Україна, Росія, Німеччина: взаємовідносини на переломі // Розбудова держави. — 1994. — № 8. — С.56-58.
  6. Timmermann H. Russland auf der Suche nach einem neuen aussenpolitischen Profil // Osteuropa. — 1992. — № 10. — S. 817.
  7. Diehl O. Kiew und Moskau. Die ukrainisch – russischen Beziehungen als zentrales Problem deutscher und europäischer Sicherheit. — 1994. — S. 2-3.
  8. Die Welt. — 1993. — 12. Jan.
  9. Diehl O. Kiew und Moskau. Die ukrainisch – russischen Beziehungen als zentrales Problem deutscher und europäischer Sicherheit. — Bonn, 1994. — S. 59-60.
  10. Кудряченко А.І., Грабарчук Г.О., Україна й Німеччина – двосторонні відносини на початку 90-х років. — К., 1994. — С.9.
  11. Політика і час. — 1993. — № 7. — С. 8-9.
  12. Gemeinsame Erklärung über die Grundlagen der Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Ukraine, unterzeichnet anlässlich des Besuchs von Bundeskanzler Helmut Kohl in Kiew am 9. Juni 1993 // Europa – Archiv. — 1993. — 17.F. — S.D. 338-341.
  13. Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. — К., 1969; Куценко О.П., Прокопенко Л.Л. Дружать міста дружать народи. — К., 1989; Германия — Прибалтика. — Сб. статей. — Рига. — 1990.
  14. Україна — Німеччина: на пріоритетних напрямках // Урядовий кур'єр. — 1993. — 12 черв.
  15. Україна — Німеччина: на пріоритетних напрямках // Урядовий кур'єр. — 1993. — 12 черв.
  16. Договір між Україною та Федеративною Республікою Німеччиною про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки / Поточний архів МЗС України за 1993 рік. Фонд діючих міжнародних договорів (ДМД), оп. 1, спр.441.
  17. Коль Г. Це важливий крок уперед // Політика і час. — 1993. — № 7. — С.8.
  18. Договірно-правова база відносин України і ФРН, Україна й Німеччина – двосторонні відносини на початку 90-х років. — К., 1994. — С.46-47.
  19. Die Welt. — 1993. — 10 Juni; Westfälische Nachrichten. — 1993. — 9., 12. Juni.
  20. Bonner Rundschau. — 1993. — 12 Juni.
  21. Закон України про зовнішньоекономічну діяльність // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 28.

-
-
22. Там само. — № 26.
23. Договірно-правова база відносин України і ФРН / Україна й Німеччина — двосторонні відносини на початку 90-х років. — С. 46-47.
24. Зленко А. До співпраці на благо України // Політика і час. — К., 1993. — № 12. — С. 7.
25. Основні напрями зовнішньої політики України // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 37.
26. Там само. — С. 379-380.

2. Торговельно-економічна взаємодія ФРН і України

1. Кудряченко А. Попри всі негаразди. До розвитку українсько-німецьких економічних стосунків // Політика і час. № 9 — 1994. — С. 30.
2. *Geschaftspartner Ukraine*. — Kolin — Berlin, 1993. — S.42-46.
3. За даними Бюро по координації німецької технічної допомоги Україні. — К. — 1994.
4. *Bundesrepublik Deutschland: Wirtschaftspolitik dampft Konjunktur und Wachstum* // Die Weltwirtschaft — Kiel, 1993. — I.H. — S. 19-34.
5. За даними міністерства економіки України. — К. — 1994.
6. Договір між Україною та ФРН про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки / Поточний архів МЗС України за 1993 рік. Фонд ДМД.
7. Вечірній Київ. — 1993. — 10 червня .
8. Там само.
9. *Suddeutsche Zeitung*. — 1993. — 15. Jan.
10. Україна й Німеччина — двосторонні відносини на початку 90-х років. — С.18.
11. За даними Міністерства економіки України. — К. — 1994.
12. Політика і час. — К, 1994. — № 9 — С.32.
13. Киевские ведомости. — 1993. — 15 июля; 1 августа.
14. Голос України. — 1993. — 21 липня, 18 серп., 9 жовтня; Хрецатик. — 1994. — 12 січня.
15. Киевские ведомости. — 1993. — 18, 27 дек.
16. Урядовий кур'єр. — 1993. — 10 черв.
17. Політика і час. — 1994. — i 9. — С. 32.
18. Киевские новости. — 1994. — i 9 — 10.
19. Урядовий кур'єр. — 1993. — 10 червня; Голос України. — 1993. — 9 жовтня.
20. *Frankfurter Allgemeine*. — 1993. — 3. Febr.: Der Standart. — 1993. — 30. Jul.
21. Голос Україна. — 1993. — 9 жовтня.
22. *Die Welt*. — 1993. — 26. Febr.
23. Республіка. — 1993. — 11—12 вересня; Українська газета. — 1993. — 10 — 23 червня.
24. *Bonner Rundschau*. — 1993. — 12. Jun.

- 3. Науково-технічне і гуманітарне співробітництво двох держав**
1. Факти про Німеччину. — Франкфурт-на-Майні, 1992. — С. 353.
  2. *Statistisches Jahrbuch für Bundesrepublik Deutschland*. — 1990. — S. 179.
  3. Договір між Україною і ФРН про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки / Поточний архів МЗС України за 1993 рік. Фонд ДМД, оп. I, стор. 441.
  4. Політика і час. — 1993. — № 9. — С. 25.
  5. Кудряченко А. Україна — Німеччина вектор співдії. Віче. — 1993. — Серпень. — С. 149.
  6. Україна й Німеччина — двосторонні відносини на початку 90-х років. — К. 1994. — С. 33.
  7. Дані Управління міжнародних зв'язків НАН України. — К. 1994.
  8. Україна й Німеччина двосторонні відносини України й Німеччини на початку 90-х років. — К., 1994. — С. 34; *Frankfurter Allgemeine*. — 1993. -27. Maj.
  9. За даними Міністерства освіти України. — К. 1993.
  10. Віче. — К., 1994. — Серпень. — С. 151.
  11. *Statistisches Jahrbuch für Bundesrepublik Deutschland*. — 1990. — S. 179, 183.
  12. *Suddeutsche Zeitung*. — 1993. — 12. Maj.
  13. *Известия*. — 1993. 7 лютого; *Deutschland*. — 1995, № 1. — S. 37.
  14. За даними посольства ФРН у Києві. — К. 1993.
  15. Там само. — К. 1994.
  16. *Известия*. — 1993. — 5 апр.
  17. За даними Кабінету міністрів України. — К. 1993.
  18. Україна — Німеччина: вектор співдії. — Віче. — 1993. — Липень. — С. 157.
  19. Кулінич Г.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. — 1917 р.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 9. — С. 18 — 29.
  20. Підраховано автором за: *История российских немцев в документах*. — М., 1993. — С. 156.
  21. *Der Spiegel*. — 1992. — N 34. — S. 65; *Известия*. — 1992. — 18 февр., 20 апр.
  22. Крижанівський Б., Прейгер Д. Повернення на батьківщину // Вісник Академії наук України. — 1992. — № 12.
  23. Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення // Розбудова держави. — 1994. — № 5. — С. 23.
  24. Kudrjatschenko A., Rudolf K. Deutscher in der Ukraine. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. In: Chancen in Osteuropa und die Folgen für Deutschland. — Leipzig, 1994. — S. 100.
  25. *Die Welt*. — 1993. — 12 Jun.
  26. Євтух В.Б., Суглобин С.І., Самборская Я.Э. Немцы в Украине: статус, этничность, миграционные установки. — Київ, 1993. — С. 23.
  27. Українсько-німецький фонд. Лист уповноваженого урядом ФРН у питаннях переселенців. — Бонн, 1992.

-
28. Кудряченко А. Україна — Німеччина: можливості невичерпні, інтерес обопільний /Віче. — 1994. -Серпень. -С. 153.
29. Deutscher in der Ukraine. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft, In: Chancen in Osteuropa und die Folgen für Deutschland. — Leipzig, 1994. -S. 100 -101.

ГЛАВА VI. Роль Німеччини в Європі: Спроба прогнозу

1. Kleinewefers H. Die 90-er Jahre werden Europa und vor allem die BRD tief Verändert // Weltwoche, 1990. — 4. Jan.
2. Haffner S. Ich sehe das Ende des 40jährigen Friedens // Stern. — 1990. — Nr. 15. — S. 78 — 82.
3. Dahrendorf R. Angst vor der Nation // Liberal — Bonn. — 1990. — N 3. — S. 85 — 93.
4. Frankfurter Allgemeine. — 1993. — 22. Dez.
5. Kaiser K., Maull H.-W. Aussenpolitik in einer neuen Welt: der Wandel der internationalen Rahmenbedingungen / Die Zukunft der deutschen Aussenpolitik. — Bonn, 1992. — S. 5 — 7.
6. Vogel H. Integration und Desintegration. Das europäische Dilemma // Europa-Archiv. — 1992. — 15/16 F. — S. 429 -438;
7. Simon G. Vom sowjetsystem zur nationalstaat Ordnung // Europf-Archiv. — 1993. — 10. F. — S. 299 — 307; Timmermann H. Was erwartet Europa von Russland? — Koln, 1992. — 46 S.
8. Diehl L. Postsowjetische Risiken. — Bonn, 1992. — S. 59 — 65.
9. Vogel H. Integration und Desintegration. Das europäische Dielema // Europa-Archiv. — 1992. — 15/16. — F.S. 433 — 438.
10. Міжнародная жизнь. — 1994. — Март. — С. 62 — 71.
11. Марков К.А. Переселенцы и их организации в Западной Германии. — Днепропетровск, 1992. — С. 5.
12. Зарубіжні українці. Довідник. — К., 1991. — С. 191.
13. Московские новости. — 1993. — 6 июня.
14. Friedensbewahrung nach dem Kalten Krieg: Ansätze zur Stärkung der Multilateralen Friedenserhaltung. — Bonn, 1993. — S. 22.
15. Кудряченко А. Об'єднана Німеччина в Новій Європі // Політика і час. — 1993. — С. 18 — 21.
16. Hilsberg S. Deutschland als Nation, eine Aufgabe nach innen Vereinigung // Deutschland Archiv. — 1993. — N 10. -S. 1129 -1130.
17. Bundesrepublik Deutschland: Zogerliche Erholung der Konjunktur // Die Weltwirtschaft. — 1994. — 1. H. — S. 28, 40, 34, 41.
18. Hilsberg S. Deutschland als Nation, eine Aufgabe nach innen Vereinigung // Deutschland-Archiv. — 1993. — N 10. -S. 1130.
19. Internationale Gesichtspunkte des Konflikts im ehemaligen Jugoslawien. In: Die Risiken des Umbruchs in Osteuropa und die Herausforderungen für die EG. — Bonn, 1993. — S. 33 — 37.
20. Bundesrepublik Deutschland: Wirtschaftspolitik dampft Konjunktur und Wachstum // Die Weltwirtschaft. — Kiel, 1993. — 1. H. — S. 25.
21. Hotzold J. Folgen der deutschen Einheit für Europa // Europa Rundschau. — Wien, 1990. — 18. — N 4. — S. 28.

-
22. Die Zukunft der europaischen Integration: Forderungen fur die deutsche Politik. — Boon, 1993.
23. Interneteines press. Sonderdienst. — Boon, 1990. — S.37, 43, 51.
24. Kundrjatschenko A. Kształtowanie nowej Europa i niektore problemy stosunkow wzajemnych Ukrainy, Polski. Posji i Niemiec / Polska i Ukraina w nowej Europe. — Warszawa, 1993. — S.45.
25. Wiedenfeld W., Huterer M., u. audere. Osteuropa: Herausforderungen Probleme-Strategien. Verlag Bertelsmann Stiftung. — Guderloh, 1992. — S.79.
26. Орлик И.И. Россия и Восточная Европа / Россия и современный мир. — М., 1994. — Т.1. — С.55.
27. Известия. — 1992. — 15 дек.
28. Загорский А. Россия и Европа // Международная жизнь. — М., 1993. — Янв. — С.47.
29. Габленец О. Нам нужна сильная Россия в качестве партнера, с которым мы хотим сотрудничать во всех областях// Международная жизнь. — 1994. — Март. — С.65.
30. Россия и современный мир. РАН. — ИНИОН. — ИМЭПИ. — № 1. — С.57.
31. Frankfurter Algemeine. — 1994. — 17. Febr.
32. Україна і Європа // Урядовий кур'єр. — 1994. — 22 лютого.
33. Симоненко Р. Доктрину Монро-Міграняна проголошено. Що далі? // Політика і час. — 1994. — № 6. — С.14-17.
34. Ruhe V. Bundeswehr Siecherheitspolitik u. Streitkräfte im Wandel. Btr. — Vlg. Mitler Herford. 1993.
35. Rudle M. Die NATO als Instrument des Krisenmanagements // Deutsche-Archiv. — 1993. — 23. F. — S.670.
36. Rede des amerikanischen Aussenministers, j.A. Baker, vor dem Berliner Presseclub in West-Berlin am 12. Dezember 1989 / Der Wandel in Deutschland und Osteuropa. Beiträge und Dokumente. — S.245-252.
37. Wulf D. Deutschland im Wandel. Aussenpolitische Vorstellungen der Deutschen in West und Ost seit den Wiedervereinigung: Ergebnisse einer representativen Studie // Deutschland-Archiv. — 1993. — 12. F. — S.1354-1360.

ДОДАТКИ №1-6.

1. Складена автором за: Die Vereingung Deutschland in Jahr 1990. — Eine Dokumentation. — Bonn, 1991.
2. Working time in industrialised countries / Intern. Labour organization. — Geneve, 1988. — Y11, 94 p. (Doc. considered at Tripartite symposium on working time: Iss. in industrialised countries. — SWT/ 1988). — P.5.
3. Working time issues in industrialised countries. — F.15.
4. Working time issues in industrialised countries. — P.26-27.
5. Working time issues in industrialised countries / International labour organisation. — P.7-8.
6. Working time issues in industrialised countries. — P.10.
7. Jung G. Lasten und Leistungen für die NATO Verwirrendes Spiel zwischen Input und Output // Europäisch Wehrkunde. — 1989. — N 1. — S.20.

-
8. Смольников С. Участие стран западной Европы в программе «Звездных войн» // Зарубежное военное обозрение. — 1989. — № 5. — С.764.

9. Jung G. Lasten und Leistungen fur die NATO Verwirren

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев Р.Ф. СССР-ФРГ: прошлое и настоящее. — М.: Политиздат, 1980. — 257 с.

Аппатов С.И. Американская буржуазная историография германской проблемы. — М.: Международные отношения, 1966. — 200 с.

Барановский В.Г. Западная Европа: военно-политическая интеграция. — М.: Международные отношения, 1988. — 196 с.

Белецкий В.Н. Потсдам 1945: история и современность. 2-е изд., переработ. и доп. — М.: Международные отношения, 1987. — 344 с.

Болдырев В. Западный Берлин и европейская безопасность. — М.: Политиздат, 1973. — 189 с.

Борко Ю.А., Загорский А.В., Караганов С.А. Общий европейский дом: что мы о нем думаем? — М.: Международные отношения, 1991. — 232 с.

Брандт В. Воспоминания. Пер. с нем. — М.: Новости, 1991. — 526 с.

Власов С.Н. Европейская безопасность: в контексте германских интересов. — К.: Наукова думка, 1991. — 200 с.

Вопросы германской истории. Антимилитаристская борьба: традиции и современность (Из истории Германии, ГДР, ФРГ). Межвузов. сб. науч. тр. — Днепропетровск, 1988. — 124 с.

Восленский М.С. «Восточная» политика ФРГ (1949-1966 гг.). — М.: Наука, 1967. — 428 с.

Галкин А.А., Мельников Д.Е. СССР, западные державы и германский вопрос (1945-1965 гг.) — М.: Международные отношения, 1966. — 263 с.

Генри Э. За сценой в Бонне. По ту сторону. — М.: Советская Россия, 1987. — 128 с.

Германия и Прибалтика. — Рига: Автос, 1990. — 175 с.

Грабарчук Г.О., Кудряченко А.І. Відносини ФРН—НДР: від визнання до єднання. — К.: Наукова думка, 1994. — 50 с.

Гулевич В.Н. Класси і політичні партії ФРН. — К.: Наукова думка, 1975. — 287 с.

Гулевич В.Н. Революционные антивоенные традиции в германском рабочем движении. Страницы истории // АН УССР. Ин-т социал. и эконом. проблем зарубежных стран. — К., 1988. — 200 с.

Демин А.А., Лавров С.Б. ФРГ сегодня. Некоторые актуальные проблемы экономики, науки, политики. — Л., 1973. — 408 с.

Европа XX века: проблемы мира и безопасности. — М.: Международные отношения, 1985. — 269 с.

Европейское сообщество: регулирование интеграционных процессов. — М.: Наука, 1986. — 271 с.

Ежсов В.Д. «От холодной войны» к разрядке. Очерки о Федеративной Республике Германии. — М.: Политиздат, 1978. — 232 с.

- Елисеев М.Г., Сапковский В.Е. Два германских государства и европейская безопасность. — Минск: Наука и техника, 1989. — 152 с.
- Загладин Н.В. История успехов и неудач советской дипломатии. — М.: Международные отношения, 1990. — 231 с.
- Западноевропейская интеграция: проекты и реальность. — М.: Международные отношения, 1986. — 207 с.
- Западноевропейская интеграция: политические аспекты. — М.: Наука, 1985. — 336 с.
- Зарубежный опыт социально-экономической политики и проблемы внешнеэкономических связей: Сб. науч. тр. — К., 1992. — 159 с.
- Зибарова М.С. Бонн — Вашингтон: 70-80-е годы. — М.: Наука, 1988. — 239 с.
- Истягин Л.Г. Общественно-политическая борьба в ФРГ по вопросам мира и безопасности (1949-1987 гг.) — М.: Наука, 1988. — 168 с.
- Кремер И.С. ФРГ: этапы «восточной политики». — М.: Международные отношения, 1986. — 222 с.
- Крылова И.С. Европейский парламент (правовой статус). — М.: Наука, 1987. — 190 с.
- Кузьмин В.Ю. Политика европейских социалистических государств в отношении ФРГ и проблемы безопасности Европы. 70—80-е годы. — М.: Наука, 1987. — 276 с.
- Кудряченко А.І. Східна Європа на шляху змін. — К.: Знання, 1990. — 48 с.
- Кудряченко А.І. Германский вопрос 1945-1990 гг. Анnotatedный указатель литературы. — К., 1991. — 140 с.
- Кудряченко А.І., Грабарчук Г.О. Україна та Німеччина — двосторонні відносини на початку 90-х років. — К: Знання, 1994. — 48 с.
- Кулінич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. — К.: Наукова думка, 1969. — 276 с.
- Лафонтен О. Общество будущего. Политика реформ в измененном мире. — М.: Международные отношения, 1990. — 168 с.
- Лейбо Ю.И. Внешнеполитический механизм буржуазных стран Центральной Европы. — М.: Международные отношения, 1984. — 159 с.
- Милюкова В.И. Отношения СССР — ФРГ и проблемы европейской безопасности. — М.: Наука, 1983. — 286 с.
- Мирончук В.Д. Советско-западногерманские отношения на современном этапе. — К.: Вища школа, 1981. — 167 с.
- Нарочинская Н.А. США и «новая восточная политика» ФРГ. — М.: Наука, 1977. — 175 с.
- Николаев П.А. Политика США, Англии и Франции в германском вопросе. 1945-1954. — М.: Наука, 1964. — 390 с.
- Новик Ф.И. СССР — ФРГ: проблемы существования и сотрудничества. 1975-1986. — М.: Наука. — 255 с.
- Павлов Н.В. Внешняя политика ФРГ: Концепции и реалии 80-х. — М.: Международные отношения, 1989. — 255 с.
- Павлов Н.В. Объединение, или Рассказ о решении германского вопроса с комментариями и отступлениями. — М.: Полигран, 1992. — 229 с.

- Петряев К.Д. *Мифы и действительность в «критическом пересмотре» прошлого. Очерки буржуазной историографии ФРГ.* — К.: Изд-во КГУ, 1969. — 249 с.
- Последний год ГДР: Максимычев И. *Крушение. Реквием по ГДР;* Модров К. *Взлет и падение. Пер. с нем.* — М.: Международные отношения, 1993. — 288 с.
- Ребрин В.П. *Проблемы европейской безопасности и политика ФРГ.* — М.: Наука, 1986. — 216 с.
- Розанов Г.Л. *СССР — ФРГ: перестройка отношений.* — М.: Знание, 1977. — 64 с.
- Сб. ст. по некоторым вопросам истории Центральной и Юго-Восточной Европы. — К.: КГУ им. Т.Г. Шевченка, 1990. — 163 с.
- Сб. по вопросам отношений СССР с ГДР и ФРГ и германской проблематике (1972-1979 гг.) — М.: МИД СССР, 1981. — 817 с.
- Сб. основных документов по вопросам отношений СССР с ГДР, ФРГ и Западным Берлином (1980-1986 гг.) — М.: МИД СССР, 1987. — 858 с.
- Симычев М.К. *Соседи по Рейну вчера и сегодня. Очерк истории франко-германских и франко-западнонемецких отношений.* — М.: Международные отношения, 1988. — 182 с.
- Социализм и европейская безопасность. — М.: Политиздат, 1977. — 303 с.
- СССР — ФРГ: на встречу друг другу. Духовные предпосылки и проблемы сотрудничества. — К., 1990. — 318 с.
- Страшун Б.А. Конституционные перемены в Восточной Европе 1989-1990. — М.: Юридическая литература, 1991. — 208 с.
- Стришовский Л.Ф. ФРГ: на правом фланге. — М.: Советская Россия, 1983. — 109 с.
- Сутулін А.М. За куцасми імперіалістичного «партнерства». — К.: Політвидав України, 1980. — 112 с.
- Урбан А. Бонн: между прошлым и будущим. — Минск, 1985. — 304 с.
- Урьяс Ю.П. Механизм государственной власти ФРГ. — М.: Наука, 1988. — 193 с.
- Федеративная Республика Германия. — М.: Книга, 1984. — 127 с.
- Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты. Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1991. — 472 с.
- Филатов А.М. «Холодная война»: историографические дискуссии на Западе. — М.: Наука, 1991. — 198.
- Федоров Б.П. ФРГ: экономика и экономическая дипломатия. — М.: Международные отношения, 1977. — 216 с.
- Фурман А.А. О чём мечтают канцлеры. — К.: Политиздат Украины, 1990. — 225 с.
- Фурман О.О. Единая Европа: Проблемы становления. — К.: Знання, 1990. — 47 с.
- Четвертной Л.М. СССР — ФРГ: проблемы тогово-экономического сотрудничества. — М.: Международные отношения, 1988. — 159 с.
- Четырехстороннее соглашение по Западному Берлину и его реализация. 1971-1977 гг. Документы. — М.: Политиздат, 1977. — 237 с.

- Шенасев В.Н. Особенности экономического развития Западной Европы. — М.: Наука, 1993. — 195 с.
- Яровой В.И. Западная Европа: общественное движение за мир (вторая половина 70-х — 80-е годы). — К.: Лыбидь, 1991. — 244 с.
- Adenener und die deutsche Frage / Hrsg. von Foschepoth J. — Gettingen: Vandenhgek U. Ruprecht, 1988. — 304 s.
- Bahr E. Zum Europeischer Frieden: Eine Antwort auf Gorwarscrows. — B. Siedler, 1988. — 101 s.
- Des SPD — SED — Papier: Der Streit der Ideologien u. die Gemeinsame Sicherheit. Das Originaldokumentationen... / Mit Beitr. von Eppler E. Hrsg. Erinkel W., Rodejehann I. — Freidurs, 1988. — 159 s.
- Deutschland. Frankreich. Europe. Bilanz einer Schwierigen Partnerschaft / Hersg. von Picht R. — Munchen, Zurich, 1980. — 360 s.
- Deutschland zwischen Krieg und Frieden. Beiträge zur Politik und Kultur im 20. Jahrhundert / K.D. Bracher, M. Funke H.P. Schwarz // Frag. Droste Verlag, 1991. — 471 s.
- Die Deutsches Frage im Spiegel der Partein // Hrag. von Blumenwitz D., Zidgar G. Berend von Nktdock: Koln: Wiss. V. Politik. — 1989. — 192 s.
- Die Vereinigung Deutschlands im Jahr 1990. Eine Dokumentation. — Bonn, 1991. — 192 s.
- Dokumentation zur Ostpolitik der Bundesregierung. Verträge, Vereinbarungen und Erklärungen. Reihe: Berichte und Dokumentationen // Herafellation: Glausen Bosse, Leck. — 13. Auflage, 1990. — 352 s.
- Glotz P. Der Irrweg des Nationalstaats: Europäischen Reden an ein deutsches Publikum. — Stuttgart, 1990. — 207 s.
- Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Deutschlandvertrag. Menschenrechtskonvention. Bundesverfassungsgerichtsgesetz / Herstellung: Glausen Bosse. Lack. — Bonn, 1979. — 272 s.
- Innerdeutsche Beziehungen. Die Entwicklung der Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik 1980-1986. Eine Dokumentation. Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen. -Bonn, 1986. — 247 s.
- Europäische Defizite, europäische Perspektiven / Forschungsgruppe Europe unter der Leitung von W. Wiedenfeld. — 222 s.
- Loth W. Ost-west-Konflikt und deutsche Frage. — Munchen, 1989. — 215 s.
- Marsch D. Deutschland in Aufbruch. — Wien. — Isolons Veg. — 1990. — 464 s.
- Osterreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert: Probleme der politisch — Staatlichen und sozialkulturellen Differenzierung in deutschen Mitteleuropa. Munchen-beck. — 348 s.
- Schulz E. Die deutsche Frage und die Nachbarn im Osten. -Munchen, 1989. — 169 s.
- Schweigler G. Grundlagen der aussenpolitischen Orientierung der Bundesrepublik Deutschland. Baden-Baden. Homos Verlagsgesellschaft, 1985. — 229 s.
- Chancen in Osteuropa und die Folgen für Deutschland. — Leipzig, 1994. — 128 s.

-
- Schweissfurt Th. *Fahrplan fur ein neues Deutschland*. Erlangen. Bonn — Wien — Strause Verlag, 1990. — 173 s.
- Tausend Lahre Nachbarschaft: Rusland U. Die Deutschen / Hrsg. von der Stiftung Ostdt. Kulturrat, Bonn; Zagest. In Verb. Mit Eisfeld A. von Hellmann M. — Munchen: Bruckmann, 1988. — 368 s.
- Zur Entwicklung der Systemauseinandersetzung zwisehen Sozialismus und Imperialismus in Europa / Gesamtver. P. Klein u.s. — Berlin, 1988. — 197 s.
- Germany and Europe in Transition*. Oxford. Oxford Univ. Press, 1991. — XVII. — 326 s.
- The Two German States and European Security. — Macmillan. — 1989;
- Germany and Europe in Transition. Oxford. — 1991. — XVIII, 330 P.
- Polska — Niemcy. Dobre sąsiedztwo i przyjazne współpraca. Pod redakcją naukową Jena Barcza i Mieczysława Tomali. - Warszawa, 1992. — 243 s.
- Tomala M. Werszawa — Bonn: 1970-1990. PISM. Warszawa, 1990. — 132 s.
- Tomala M. Zjednoczenie Niemiec. Aspekty międzynarodowe i polskie. PISM. Warzawa, 1991. — 113.
- Werszawa — Bonn 1945-1991; Stosunki polsko-niemieckie. Analiza i dokumenty. Redakcja Hans-Adolf Jacobsan, Mieczysław Tomala. Werszawa, 1992. — 655 s.

ДУ «Інститут
історії НАН України»